

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

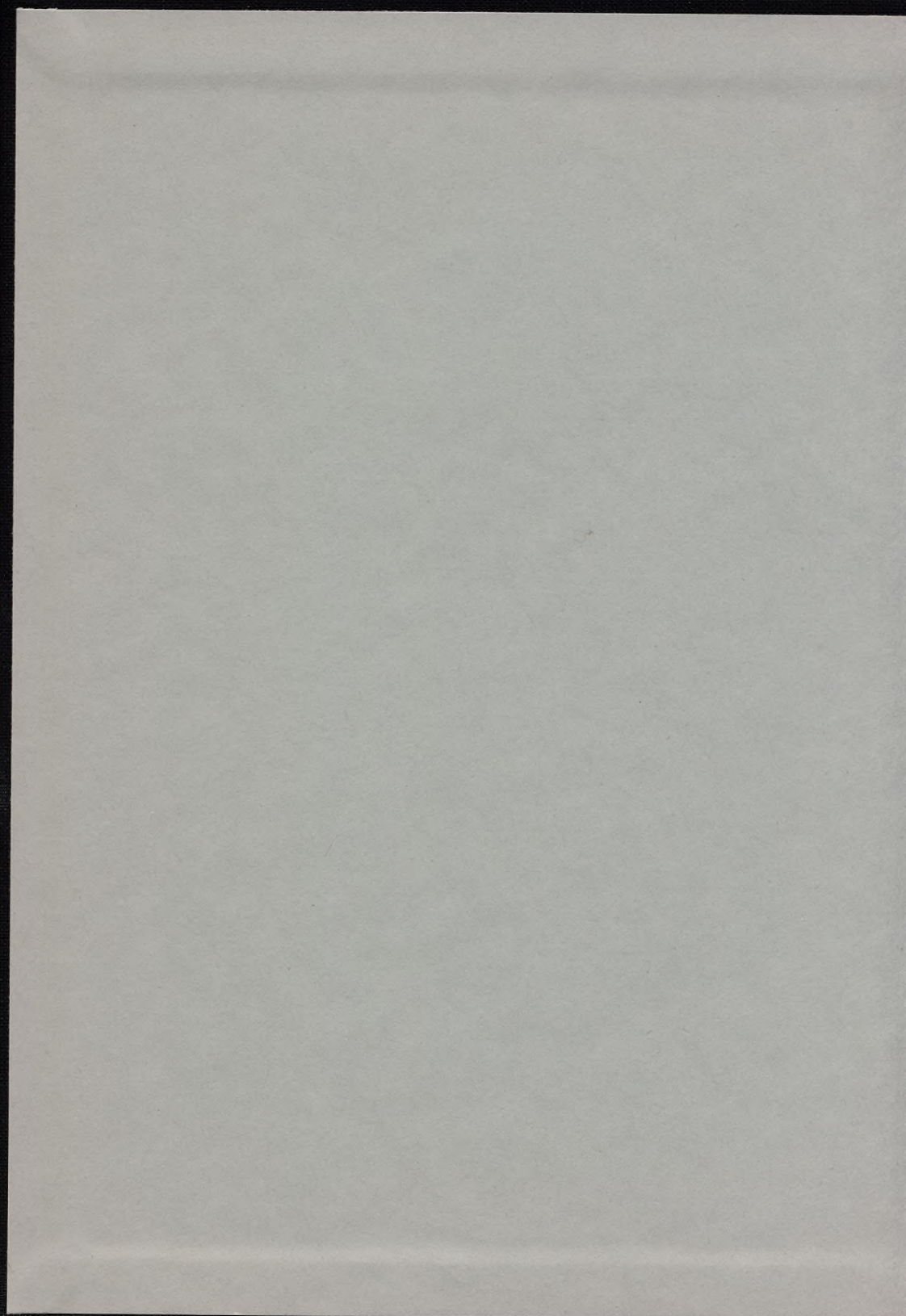
Bengt-Ove Boström

Homo spiritus

Två berättelser om människan, politiken och vetenskapen

NERENIUS & SANTÉRUS FÖRLAG

Homo Spiritus

Två berättelser om människan,
politiken och vetenskapen

Bengt-Ove Boström

Homo Spiritus

Två berättelser om människan,
politiken och vetenskapen

NERENIUS & SANTÉRUS FÖRLAG

ISBN 91-88384-94-2

© Bengt-Ove Boström och Nerenius & Santérus Förlag AB

Form: Britta Bylander, Nerenius & Santérus Förlag AB, Stockholm

Nerenius & Santérus Förlag ger ut böcker inom juridik,
ekonomi, statsvetenskap, politik samt historia.

Adress till förlaget: Box 6287, 102 35 Stockholm

Tel: 08-34 44 74, fax: 08-34 65 30

Tryck: Gotab AB, Stockholm 1996

FÖRORD

Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet har finansierat det forskningsprojekt inom vilket det arbete utförts som redovisas i föreliggande bok. *Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål* har möjliggjort utgivningen genom ett generöst utgivningsbidrag.

Under mitt arbete har mina kollegor Gunnar Falkemark, Mikael Gilljam, Jonas Hinnfors och Curt Räftegård gett ovärderligt kamratligt och intellektuellt stöd. Slutligen har Margareta, Jonas, Karin, Martin, och under det senaste året Alena, gett mig familjens stöd. Det förutan skulle det inte ha blivit någon bok.

Göteborg i juli 1996

Bengt-Ove Boström

Main body of text, consisting of several paragraphs of faint, illegible text. The text is too light to be accurately transcribed.

INNEHÅLL

- 1 INLEDNING 9
 - 1.1 Utgångspunkten 9
 - 1.2 Onda, goda och oansvariga 14
 - 1.3 Statsvetenskap, ekonomi och psykologi 17

- 2 ÖVERVÄGANDEN KRING
FÖRKLARINGSMODELLER 23
 - 2.1 Tre förklaringsmodeller 23
 - 2.2 Rationalistiska förklaringar 25
 - 2.3 Djuppsykologiska och rationalistiska förklaringar 37
 - 2.4 Black-boxförklaringar 72
 - 2.5 Två samtal i ett rum 75

- 3 EN ALLMÄN TEORI OM BEHOV
SOM DRIVKRAFTER 79
 - 3.1 Behov, värderingar och mål 80
 - 3.2 Vilka är de konstitutionella behoven? 87
 - 3.3 Behovscyklar 97
 - 3.4 Politik 101

- 4 SPECIFIKA TEORIER OM POLITISKA AKTÖRER 105
 - 4.1 Generella frågeställningar 105
 - 4.2 Självhävdelse och självrespekt 110
 - 4.3 Tillhörighet 129
 - 4.4 Ordning 132

- 5 NORMATIVA IMPLIKATIONER 139
 - 5.1 Orsak, slump eller fri vilja? 140
 - 5.2 Är den fria viljan god? 165
 - 5.3 Realism och moral 167
 - 5.4 Vetenskapens roll 171

EFTERSKRIFT 183

NOTER 189

1 INLEDNING

1.1 Utgångspunkten

Den vetenskapliga disciplin som har politik som sitt speciella studieobjekt benämns i Sverige "statsvetenskap". Eftersom jag är statsvetare till professionen är det naturligt att jag närmat mig de frågor som diskuteras i denna bok från ett politiskt perspektiv. Ja, från början var arbetet mer koncentrerat kring politiskt beteende än vad som slutligen blev fallet, och flera av frågorna som diskuteras framöver fanns över huvud taget inte i min föreställningsvärld. Mitt projekt har dock utvecklats under arbetets gång, och kommit att involvera mer generella frågor än de strikt politiska. Jag ser inte detta som ett problem, utan som en nödvändighet. Att söka kunskap handlar lika mycket om att förändra eller byta frågeställningar som att besvara frågor. Dessutom är den akademiska disciplinindelningen väsentligen en administrativ konstruktion som inte kan låtas fjättra sökandet efter kunskap.

Redan från början fanns dock en fråga som delvis pekade bort från traditionell statsvetenskap. Uppgiften var att på ett relativt handfast sätt beskriva hur vi ibland använder politiska ställningstaganden och handlingar för undermedvetna syften som knappast är att betrakta som politiska. Jag ställde mig frågan: Om undermedvetna drivkrafter över huvud taget existerar, och det gör de naturligtvis, varför skulle då politiken vara ett fredat område? Varför skulle vi här vara

strikta, medvetna rationalister medan vi i andra delar av våra liv lätt faller offer för våra undermedvetna "irrationella" drivkrafter? Och om det undermedvetna spelar roll för hur människor beter sig som politiska varelser, måste då inte det vetenskapliga studiet av politik i större utsträckning än hittills beakta detta faktum? Måste vi inte tydligare lyfta fram dessa förklaringsfaktorer för att bättre kunna konstruera adekvata deskriptiva och normativa teorier om individen, politiken och samhället?

Mina svar på dessa retoriskt formulerade frågor utmynnade i ett beslut om att söka formulera en teori om det undermedvetnas roll i politiken. Som läsaren strax kommer att finna förde denna ambition ett långt stycke utanför den traditionella statsvetenskapens domäner. Det ligger i sakens natur att en diskussion kring förklaringsfaktorer som kan påverka alla slag av mänskligt beteende tar sin början i faktorernas generella karaktär. Faktum är att bokens första tre kapitel, det vill säga mer än halva boken, inte specifikt avser politiskt beteende. Först därefter handlar framställningen främst om politik. Denna disposition framför ett underförstått budskap när den visar på det fåfänga i att söka begränsa ett vetenskapligt projekt till det område som den egna disciplinens *namn* synes staka ut. Att förklara politiken eller staten kan aldrig enkom vara en fråga att om studera just politiken eller staten.

Ambitionen förde emellertid också fram till ett antal grundläggande frågor av existentiell natur. Dylika frågor brukar moderna vetenskapsmän vanligen lämna därhän eftersom frågorna betraktas som olösbara, eller för att de i varje fall synes kräva långt bredare kompetens än den forskaren besitter. Jag tror mig inte om att kunna ge enkla, och naturligtvis inte slutgiltiga, svar på dessa frågor, men jag tror å andra sidan att moderna forskare gör sig själva och det vetenskapliga tänkandet en otjänst när de avstår från att ta sig an de "stora frågorna". Det synes till exempel vara en märklig tingens ordning att man kan arbeta med samhälls- och beteendevetenskaplig forskning, som så uppenbart har stark beröring med existentiella frå-

gor av deskriptiv och normativ natur, utan att någon gång söka relatera sin forskningsverksamhet till sådana frågor. Jag tänker hur som helst inte avstå när jag nu fått chansen. Jag tänker inte heller låta mig hejdas av luckor i min beläsenhet inom de fält som kommer att beröras. Skulle jag först läsa allt som skrivits inom dessa fält skulle denna bok aldrig bli skriven. Jag tänker faktiskt inte ens försöka visa hur bokens diskussioner förhåller sig till de vetenskapliga diskurser som berörs. I några få fall knyter min text direkt an till andra författares texter, men min ambition är inte att systematiskt relatera min text till alla relevanta diskurser.

Vän av ordning frågar då var tidigare vetande slutar och var mitt eventuella nytänkande börjar. På vad sätt bidrar mitt arbete kumulativt till vårt vetande? Jag kommer att bli svaret skyldig eftersom jag inte systematiskt bokfört var mina idéer kommer från. Den som vill veta svaret måste tyvärr göra sig besväret att ta reda på det själv. Vissa utgångspunkter härstammar otvivelaktigt från storslagna och klassiska vetenskapliga arbeten. (Till exempel författade av Sigmund Freud, Alfred Adler, Immanuel Kant och Charles Darwin.) Andra är inspirerade av modernare teoribildning. (Till exempel Anthony Downs' och Jon Elsters.) Vissa idéer bygger helt enkelt på reflektioner över egna erfarenheter samt kollegors, bekantas och andra människors beteende. Vilka vetenskapliga arbeten, vilka erfarenheter och vilka observationer som, tillsammans med traditionella vetenskapliga verktyg som deduktion, induktion och klassifikation, bidragit till de föreställningar som diskuteras här har jag dock avstått från att kartlägga.¹

Vad upphovsanspråken anbelangar har jag bara ett – att jag är författare till denna bok. Om den som fortsätter läsa finner idéer värda att reflektera över är jag nöjd – oavsett var idéerna anses ha sitt ursprung. Jag uppmanar därvidlag läsaren att pröva textens idéer inte bara mot andra teorier och forskningsrön utan även gentemot den empiriska verklighet läsaren är förtrogen med. Erbjuder idéerna rimliga beskrivningar eller förklaringar till läsarens egna upplevelser

och beteende? Erbjuder de rimliga beskrivningar eller förklaringar till de människors beteende som vi känner som bekanta eller som vi känner till via massmedia? Utöver att bidra med underlag för en bedömning av idéernas hållbarhet kan ett sådant läsesätt tänkas skapa en personlig och djupverkande insikt rörande idéernas potentiella betydelse för individuellt och samhälleligt liv.

Ytterligare en anmärkning bör tillfogas inför prövningen av bokens idéer. Boken kan sägas innehålla ett antal olika teorier som fogas samman till en helhet. De olika delarna är dock inte beroende av varandra för sin giltighet. Det är fullt möjligt att godta vissa av teorierna och att förkasta andra. Man kan till exempel godta tanken om att undermedvetna överväganden existerar och kan beskrivas i rationalistiska termer (se 2.3) utan att man för den skull accepterar teorin om relationer mellan mål, värderingar och behov (se 3.1). Likaledes är det naturligtvis fullt möjligt att acceptera större delen av den deskriptiva teori som här framläggs utan att acceptera innebörden av de normativa överväganden som avslutar boken.

Jag tror mig kunna lova läsare med god inlevelseförmåga en stundtals hissande färd. Det i bergsklättringssammanhang vanliga uttrycket "luftiga passager" är understundom passande, åtminstone för de känslor jag erfarit under delar av mitt arbete. Mer än en gång har intellektuella bråddjup och vidunderliga utsikter öppnat sig framför mina ögon. Jag hoppas kunna förmedla samma känsla till läsaren. Hindrande för en sådan upplevelse kan vara den vetenskapliga prosan och måhända de krav om noggrannhet och logik som vetenskaplig verksamhet ställer – krav som jag självklart sökt motsvara. Infinner sig ändå den hissande känslan bör det betyda desto mer. Min avsikt är ju inte att suggerera läsaren utan att ge omvälvande insikter. Suggestioner dunstar snabbt bort, men betydelsefulla insikter – särskilt dem man knutit till egna erfarenheter – bär man med sig livet ut eller tills konkurrerande insikter ersätter de tidiga. Möjligen är det också så att vidden av den betydelse bokens budskap har inses långt efter det att boken är färdigläst, det vill säga när

ett betydande antal av kommande erfarenheter tolkats i enlighet med bokens föreställningsram.

Trots avsaknaden av redovisad diskursanknytning ser jag märkligt nog mitt arbete främst som en påminnelse. Jag tänker påminna om viss psykologisk teoribildning och diskutera dess eventuella betydelse för det politiska samtalet. Inom parentes kan sägas att jag tror återbruk är en försummad eller i varje fall underskattad företeelse inom samhällsvetenskaperna. Humanisters och samhällsvetares uppgift är ofta just att *påminna* – att påminna om det rationella samtalets dygder och att påminna om ett fåtal grundläggande teorier och föreställningar om människa och samhälle. Att hålla dessa tankar levande när tidens vindar blåser åt än det ena, än det andra hållet. Uppgiften blir minst lika mycket att hålla vakt som att bryta ny mark. Av någon anledning passar inte tanken om ständiga framsteg och forskningsfront samhällsvetenskapernas och de humanistiska vetenskapernas roll lika bra som den passar naturvetenskapernas roll.

Varför måste man då hålla vakt, och varför kan man inte istället bryta ny mark som naturvetarna? Ett skäl är förmodligen att naturvetenskapliga teorier lättare låter sig bevisas eller troliggöras. Naturvetenskapliga hållbara teorier låter sig därefter ofta nyttiggöras ekonomiskt på ett eller annat sätt, vilket ger dem en nära nog oemotståndlig överlevnadskraft.

På liknande sätt förhåller det sig med viss beteendevetenskaplig teoribildning. Kommersiell marknadsföring och propaganda utnyttjar, och ger därmed stöd för, viss teoribildning rörande människors drivkrafter. En stor mängd av de human- och samhällsvetenskapliga teorierna kan dock inte lika uppenbart komma till praktisk och ekonomisk användning. Här saknas således en viktig kraft för att bevara hållbara teorier. Läger man till detta att teorierna redan från början bygger på mindre säkra iakttagelser än inom naturvetenskaperna så är det inte märkligt att den samhällsvetenskapliga debatten ofta är öppen för allsköns trender och moden av olika slag. Ibland känns den just som en modesalong. Till yttermera visso är ekonomiska och

andra intressen ibland knutna till samhällsvetenskapliga teorier av olika slag, men då inte nödvändigtvis till de mest hållbara.

Min uppfattning är således att samhällsvetenskapsmannens roll i samhällsdebatten i mycket är att vara vakthållare och påminnare. Att bevaka det offentliga samtalet och påminna om sådana föreställningar som för dagen inte är *comme-il-faut*, att peka på värdekonflikter som ingen vill kännas vid och att allmänt peka på avvikelser från den samtalsart som vi skulle kunna kalla det *rationella samtalet*, det vill säga ett samtal som bidrar till förståelse av budskap och förståelse av de fenomen vi vill reflektera över. Att märka är att samhällsvetenskapsmän långt ifrån alltid spelar denna roll. Det händer nog istället att en och annan vetenskapsman av skrået lätt och smidigt flyter med i trenderna och ibland finner vi dem också som så kallade "trendsetters". Som i alla modesammanhang gäller det för den som vill hävda sin person att tidigt haka på nya trender, allra helst uppfinna dem själv, och att sedan hoppa av när det börjar bli trångt om utrymme och idéerna är allmän gods.

Det kanske låter som om den roll jag vill tilldela samhällsforskaren är särdeles ambitiös och omfattande. Så är nog också fallet. Men i jämförelse med den roll som vi vanligen brukar se den moderna vetenskapsmannen i – pionjären vid forskningsfronten – är det ändå en mer blygsam roll. Likväl är den oerhört viktig. För vem skall bevaka det politiska samtalets rationella kvaliteter, och vem skall påminna om de idéer som glömts bort eller förträngts, om inte de som har betalt för att sitta och tänka oberoende tankar gör det?

1.2 Onda, goda och oansvariga

Inom politiken, liksom i andra delar av samhället, stöter vi på människor med olika moraliska kvaliteter. Vi uppfattar dem som mer eller mindre goda respektive onda eller omoraliska. De *särskilt* ondskefulla har vi ofta svårt att förstå oss på. De som däremot "bara" låter

sig korrumpas faller lättare in i ett rationalistiskt, och därmed förståeligt, beteendemönster. De ondskefulla faller dock utanför en sådan ram. Beteendet är oss så främmande att vi ser oss nödsakade att leta efter förklaringar som ligger utanför människors normala tänkande och överväganden. Vi söker oss kanske till djuppsykologiska teorier om ett undermedvetet själsliv vars innehåll i sin tur förklaras av upplevelser tidigare i livet. Olyckliga relationer till föräldrar brukar framhållas som en viktig destruktiv kraft i sådana sammanhang.

Bland politiska aktörer finner vi emellertid också människor som vi uppfattar som goda eller normalt hyggliga. (Perceptionen av goda moraliska kvaliteter visar sig emellertid ofta vara en lättflyktig vara. En kvällstidningsartikel kan förvandla en oförvitlig politisk personlighet till en korrumpad skurk.) Även när vi söker förklara dessa aktörers beteende är det vanligt att vi i någon mån intresserar oss för deras bakgrund. Sökandet efter själsliv och bakgrund rörande de goda eller normalt hyggliga politiska personligheterna är emellertid oftast underordnat ett *rationalistiskt* perspektiv. Om Olof Palme brukar det till exempel sägas att hans vistelse i USA i unga år väckte det sociala patos som därefter vägledde hans politiska gärning.

Slutligen är vi benägna att uppfatta vissa människor som vare sig goda eller onda – de är istället *utan ansvar*. Det tycks nämligen ligga nära till hands att förklara vissa människors politiska handlingar med enbart strukturella faktorer. I allmänhet är det de "vanliga medborgarna" som faller i denna kategori, och särskilt då de medborgare som lever under mindre goda omständigheter. Dessa människor är vare sig onda eller goda utan bara offer för omständigheter, till exempel ekonomisk kris och arbetslöshet.

Vår bedömning av människors moral och skuld sammanhänger således ofta med hur vi väljer att förklara deras beteende. Om våra moraliska bedömningar styr valet av förklaringsmodell eller om de förklaringsmodeller vi tillämpar styr våra moraliska bedömningar är svårt att säga. Vilken faktor som än är den styrande leder tänkandet oss fel. Om människors beteende över huvud taget kan förklaras, kan

alla människors beteende förklaras med *strukturella*, *rationalistiska* och *djuppsykologiska* förklaringar. Var och en av dessa förklaringsmodeller beskriver olika delar av den verklighet som påverkar vårt beteende i politiska och andra sammanhang. Detta är en avgörande utgångspunkt för min analys. I syfte att finna en övergripande systematik för att beskriva det undermedvetnas sätt att påverka vårt beteende kommer jag att integrera de tre modellerna i en övergripande analysmodell. De modeller jag främst intresserar mig för är dock den rationalistiska och den djuppsykologiska. Faktum är att mitt försök att finna en övergripande systematik innebär att jag sammansmälter de två. Jag kommer härvidlag även att uppmärksamma omedvetna mentala fenomen som vi inte nödvändigtvis förknippar med djuppsykologisk teoribildning, till exempel intuition.

Detta är således en bok om förklaringar till politiskt tänkande och beteende. Den grundläggande förklaringsmodell som föreslås är av generell natur. Den avser inte bara politik och den är inte enbart giltig för vissa slag av individer. Dess enda begränsning är att den avser enskilda *individers* tankar och handlingar. Man kan då i anslutning till diskussionen ovan ställa sig frågan: Kan människors handlande över huvud taget förklaras? Finns alltid en orsak? Vad händer i så fall med föreställningen om människans autonomi och fria vilja? Till denna svåra fråga ber jag att få återkomma. Min ambition i de närmaste kapitlen är att utveckla så fullständiga förklaringsmodeller till mänskligt beteende som jag är mäktig. När vi sett resultatet av denna ambition skall vi diskutera innebörden av totala förklaringsmodeller.

1.3 Statsvetenskap, ekonomi och psykologi

*"Nevertheless, this is a study of economic and political rationality, not of psychology."*²

Så karakteriserar Anthony Downs sitt berömda arbete *An Economic Theory of Democracy*. Han fäller kommentaren när han diskuterar varför han enbart inkluderar "ekonomiska" och "politiska" mål i den modell som presenteras i boken. Mitt arbete handlar om möjligheten av att gå utanför dessa begränsningar, och kan i så måtto uppfattas som en kritik mot Downs. Jag vill hellre att det skall uppfattas som en vidareutveckling, men på en punkt är jag ändå kritisk. När Downs säger att han inte sysslar med psykologi gör han det på grundval av en institutionsbestämd uppfattning om vad psykologi är för något. Psykologi tycks för Downs vara läran om sådana förklaringsmodeller som psykologiska institutioner av såväl akademiskt som terapeutiskt slag tros arbeta med. Men definierar man psykologi snarare efter *vad* det är som skall förklaras än efter *hur* man förklarar så bör rimligen all beteendeforskning ges beteckningen "psykologi".

Självfallet arbetar många fler forskare än de som är anställda vid psykologiska institutioner med psykologi. Downs själv gör det, liksom alla ekonomer som på liknande sätt bygger modeller om mänskligt beteende. Sociologer, pedagoger och statsvetare gör det, till exempel de som sysslar med väljarbeteende. Skillnaden mellan Downs' teori och Harold Lasswells eller Robert Lanes arbeten kring mänskligt beteende i politiska sammanhang är inte att Lasswells och Lanes arbeten handlar om psykologi medan Downs' teori inte gör det. I samtliga fall rör det sig om psykologi. Skillnaden är att man använder olika slag av variabler i sina förklaringsmodeller. Så snart man bestämt sig för att bedriva forskning kring mänskligt beteende har man bestämt sig för att ägna sig åt psykologisk forskning. Härefter gäller det bara att bestämma vilka variabler som ter sig

intressanta att studera närmare. Downs valde variabler som hör hemma i den teorigrupp som vi förknippar med "rational choice". Lustigt nog arbetar många forskande psykologer med liknande modeller idag.

Det viktiga är emellertid inte att fastställa vilken forskning som skall kallas "psykologi". Det viktiga är att vi noterar att beteendevetare och samhällsvetare inom olika discipliner ägnar sig åt *beteendeforskning* och att man därför kan ha glädje av att tillägna sig varandras kunskaper. Jag försöker med det arbete som här redovisas knyta samman olika forskningstraditioner och skapa ett delvis nytt angreppssätt för studier av beteende i allmänhet, och politiskt beteende i synnerhet. Från djuppsykologisk teoribildning hämtar jag föreställningen om att vi har undermedvetna drivkrafter och föreställningar som i olika avseenden påverkar våra medvetna jag. Från den rationalistiska förklaringsmodellen och rational choice-teori hämtar jag i stort sett alla mina analyskategorier. Det innebär bland annat att mitt angreppssätt fokuserar människan som *beslutsvarelse*. Syftet är att med hjälp av rational choice-teori skapa en sammanhållen och systematisk teori och att med hjälp av djuppsykologisk teori göra teorin mer realistisk än konventionell rational choice-teori.

Med "beslut" avses inte bara medvetna ställningstaganden till konkreta handlingsalternativ utan alla typer av ställningstaganden. Det kan till exempel röra sig om "beslutet" att inta en viss attityd. Sådana beslut kan till och med tas omedvetet av individen. Det beslutsbegrepp som åsyftas är således ett mycket vitt sådant. Argumenten för detta begrepp och för mitt angreppssätt får anstå till senare i texten, men redan nu kan sägas att det handlar om intressanta likheter. I många vetenskapliga sammanhang bör man göra *distinktioner* för att skapa förståelse. I andra sammanhang kan dock sammanförandet av analysobjekt i *gemensamma* kategorier skapa ny kunskap, helt enkelt för att de har intressanta likheter. Så anser jag är fallet med de fenomen som jag inrangerar i mitt beslutsbegrepp. Det rör sig inte i något fall om fenomen som har viljelösa orsaker utan om

ställningstaganden sprungna ur den enskilda individens vilja. Innehållet i denna vilja må sedan vara orsakat av fenomen utanför individen, men det gäller i så fall för alla de fenomen som jag vill kalla "beslut".

Är de tankar som framförs i denna bok nya? Nej, i många avseenden är de gamla och välkända. Sammankopplingen mellan djuppsykologisk teori och rational choice-teori är dock ovanlig. Att tankarna i övrigt är så välkända som de är, utan att man i respektive läger tillgodogjort sig särskilt mycket av varandras vetenskapliga frukter, kan tyckas dystert. För min egen disciplins räkning kan jag notera en stor kunskapslucka vad gäller det undermedvetnas betydelse för politiska fenomen.³ Vilka kan orsakerna vara till denna lucka? Vid sidan om metodologiska svårigheter, och i vissa fall bristande teorikunskaper, kan man fråga sig om inte djuppsykologisk teori själv kan tillhandahålla en tänkbar förklaring. Att vi har ett undermedvetet själsliv som spelar en betydelsefull roll kan vara en kunskap som är bekymmersam att acceptera på rent privatpsykologiska grunder. Om en vetenskapsman kan förklara människors beslut med undermedvetna drivkrafter måste ju även hans egna beslut ibland kunna förklaras på samma sätt. Vidare kan demokrater ha anledning att känna oro. Den demokratiska ideologin ställer ju höga krav på människors medvetenhet och rationalitet. Det är svårt att komma ifrån känslan att den teori som bland annat behandlar psykologiska bortträngningar själv är bortträngd av delar av vetenskapssamhället på dylika grunder.

En upplyst allmänhet känner naturligtvis till att det finns en djuppsykologisk teoribildning och att föreställningen om det undermedvetna är en fundamental idé inom denna teoribildning. Ja, man kanske också tror att dessa teorier i olika avseenden ger en god bild av människans psyke. Man kan då förundra sig över hur lätt individen exkluderar sig själv från teoriernas tillämpningsområde. På liknande sätt behandlas de strukturella förklaringsfaktorerna. När jag under några år undervisade om politisk opinionsbildning inledde jag

med att fråga studenterna varför de röstat som de gjort i senaste valet. De fick skriva ner sina svar på papper som jag sedan samlade in. Därefter frågade jag varför människor i allmänhet röstar som de gör. Svaren skrevs ned och samlades in. När vi sedan jämförde svaren visade det sig att strukturella och politiskt irrationella förklaringar förekom i ungefär lika stor utsträckning som politiskt rationella förklaringar när man skulle uttala sig om grunden för andras partival. När man skulle motivera sitt eget partival förekom praktiskt taget aldrig några andra förklaringar än politiskt rationella sådana. "Folkpartiet ligger närmast min ideologi" eller "socialdemokraterna var det minst dåliga alternativet", kunde det heta. När man skulle uttala sig om andra väljare talade man om "gammal vana", "föräldrapåverkan" och liknande.

Den teoretiska kunskapen om andra förklaringar till människors beslut än de traditionellt rationalistiska finns troligen hos många människor. Man har emellertid svårt att i vardagen se sig själv som utsatt för sådana krafter, särskilt de undermedvetna. Det skulle förmodligen vara omöjligt att leva om man ständigt funderade över vilka undermedvetna krafter som döljer sig under medvetandets yta. Något oegentligt kan vi säga att vi är hänvisade till att leva våra liv inom ramen för det medvetna. Ett mer korrekt, men mindre målände, uttryck skulle vara att det medvetna, per definition, aldrig kan uppleva det undermedvetna. (Däremot kan människor komma i medveten kontakt med egna drivkrafter och föreställningar som dessförinnan varit undermedvetna. Mer om det senare.)

Att det är omöjligt att uppleva det som är undermedvetet innebär emellertid inte att det inte finns. Idag ter sig antagandet om existensen av ett undermedvetet själsliv som allmängods inom stora delar av såväl lekmannadebatten som den akademiska disciplinen psykologi. Olika teorier har tillskrivit det undermedvetna olika egenskaper. För Sigmund Freud spelade sexualdriften en central roll. I Alfred Adlers teori kan mindervärdighetskomplexet sägas spela motsvarande roll. En spektakulär idé i C G Jungs teori är förekom-

ten av arketyper. För Jung tedde sig det undermedvetna som en djup och väldig ocean. Min bild av det undermedvetna är åtskilligt mer prosaisk och mindre skräckinjagande än Jungs. Likväl har de egenskaper som jag vill uppmärksamma hos det undermedvetna genomgripande betydelse för såväl individuellt som samhälleligt mänskligt liv.

De teoridiskussioner som förs i denna bok har olika grad av konkretion. Vi kan därvidlag urskilja tre olika nivåer. På den första nivån konstrueras en generell förklaringsmodell (kapitel 2). På den andra nivån konstrueras en allmän teori om mentala drivkrafter som vi kan fylla förklaringsmodellens kategorier med (kapitel 3). På den tredje formuleras slutligen ett antal specifika teorier om enskilda fenomen (kapitel 4). Slutligen tar jag upp frågan om teorins normativa implikationer (kapitel 5). Ger den någon vägledning för hur ett politiskt system *bör* konstrueras, eller för hur vi människor *bör* agera i det politiska systemet? Huvudsyftet med de fyra första kapitlen är inte i första hand att utveckla detaljerade hypoteser utan att rikta uppmärksamheten mot en "glömd" generell teori. De specifika teorier som diskuteras i kapitel 4 skall uppfattas som exempel på den generella teorins tillämpning värda att utveckla och närmare precisera.

the 1990s, the number of people in the world who are undernourished has increased from 600 million to 800 million.

There are a number of reasons for this. First, the population of the world has increased from 5 billion in 1985 to 6 billion in 2000. Second, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000. Third, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000. Fourth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000. Fifth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

There are a number of reasons for this. First, the population of the world has increased from 5 billion in 1985 to 6 billion in 2000.

Second, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Third, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Fourth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Fifth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Sixth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Seventh, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Eighth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Ninth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Tenth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Eleventh, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Twelfth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Thirteenth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Fourteenth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Fifteenth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Sixteenth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Seventeenth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Eighteenth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Nineteenth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

Twentieth, the number of people who are undernourished has increased from 1.2 billion in 1985 to 1.6 billion in 2000.

2 ÖVERVÄGANDEN KRING FÖRKLARINGSMODELLER

2.1 Tre förklaringsmodeller

I vetenskaplig verksamhet söker vi inte bara beskriva enskilda fenomen utan också hur fenomenen på olika sätt hänger samman. Vår viktigaste uppgift därvidlag är att ge *förklaringar* till varför verkligheten ser ut som den gör. Ordet "förklaring" används för flera olika slag av relationsbeskrivningar, men en gemensam nämnare är att de på något sätt involverar ett kausalt förhållande mellan det som skall förklaras (verkan) och det som förklarar (orsak). Utöver de förklaringar som vi normalt kallar "kausala" innehåller även funktionalistiska och intentionala förklaringar moment av kausalitet. I rationalistiska förklaringar kan länken mellan motiv och beslut uppfattas vara av kausal natur. Funktionalistiska förklaringar uttrycks i allmänhet inte i kausala termer, men de underförstår likväl i allmänhet antaganden om kausalitet. Vi kan illustrera detta fenomen med evolutionsläran. Denna kan sägas vara en funktionell förklaring. Förklaringen till en arts biologiska utveckling är att utvecklingen har en viss funktion – nämligen artens fortlevnad. Ser vi kausalt på detta förhållande är ju emellertid relationen snarast omvänd. Orsaken till artens överlevnad är dess biologiska utveckling. Orsaken till biologisk utveckling kan i sin tur sägas vara miljöns gynnande av de bäst anpassade arterna och individerna. De sämst anpassade går under och de bäst anpassade överlever och för sitt biologiska arv vidare.

I denna bok är vi intresserade av att förklara mänskligt beteende. För detta ändamål kan vi använda olika förklaringstyper med avseende på vilket slag av förklaringsvariabler de involverar. Vi kan härvidlag urskilja tre huvudgrupper. De ansluter till tre huvudfåror inom den samhällsvetenskapliga forskningen. För det första har vi de *strukturella* förklaringarna. Härmed brukar avses förklaringar som beaktar opersonliga fenomen som i olika avseenden kan påverka oss som aktörer. Förklaringar på *aktörsnivå* brukar framstå som ett alternativ till dylika strukturförklaringar. Eftersom aktörer bland annat påverkas av andra aktörer kan det dock finnas anledning att ifrågasätta distinktionen mellan opersonliga strukturer och aktörer som grund för klassificering av förklaringar. För den enskilde aktören framstår måhända andra aktörer som lika hämmande eller resursgivande som opersonliga strukturer. Dessutom kan det ibland vara svårt att dra en klar skiljelinje mellan de två. Utgör till exempel andra aktörers vanor och handlingsmönster ett slags strukturer?

Skall då kanske istället de strukturella faktorerna anses inkludera även "andra" aktörer? I så fall utgörs strukturer av samtliga de faktorer, inklusive andra aktörer, som påverkar den aktör som vi för tillfället intresserar oss för. Skulle så vara fallet blir det naturliga alternativet till en strukturell förklaring inte en aktörsförklaring utan en rationalistisk förklaring. Den *rationalistiska förklaringen* beaktar de *överbägganden* som aktören gör inför ett beslut. Den strukturella förklaringen beaktar de *faktorer* som påverkar aktören i hans beslutsfattande. Det kan röra sig om sådana faktorer som aktören medvetet beaktar i sin kalkyl, men också sådana faktorer som påverkar honom och hans omvärld utan att han är medveten om det.

Måhända är det olyckligt att använda den vedertagna termen "struktur" när man avser klasser av fenomen som inkluderar aktörer. Trots allt används termerna "struktur" och "aktör" ofta såsom betecknande ett motsatspar. Här finns dock ett naturligt terminologiskt alternativ. När man i strukturellt upplagda studier avstår från att kartlägga aktörers överbägganden, men ändå intresserar sig för deras

beteende, kan man säga att man som forskare låter aktören förbli en "black box". Man studerar vad som kommer ut ur lådan, och man ser vilka faktorer som påverkar den, men man bryr sig inte om att närmare kartlägga vad som sker inne i lådan (aktören). Vi kan här tala om "black-box"-förklaringar. De två alternativa, men även kompletterande, förklaringstyper jag fortsättningsvis diskuterar är således *black-boxförklaringar* och *rationalistiska förklaringar*.

En tredje typ av förklaringar slutligen är sådana som beaktar vårt undermedvetna. De *djuppsykologiska teorierna* utgår från att vi har undermedvetna drivkrafter och föreställningar som i stor utsträckning bestämmer vårt beteende. Liksom den rationalistiska förklaringen fokuserar djuppsykologin mentala tillstånd och processer, även om dessa naturligtvis kan ha strukturella orsaker som också är av intresse. I detta kapitel kommer jag att diskutera relationer mellan rationalistiska och djuppsykologiska förklaringar samt black-boxförklaringar.

2.2 Rationalistiska förklaringar

I detta avsnitt diskuteras innebörden av den rationalistiska förklaringsmodellen. Utgångspunkten är Jon Elsters introduktion till rational choice-teori i antologin *Rational Choice* från 1986.¹ Avslutningsvis diskuteras även kort relationen mellan den rationalistiska förklaringsmodellen och "det rationella samtalet", som Evert Vedung kallar den samtalsart som bygger på den analytiska filosofins normer om språklig klarhet och god logik.²

Elster påpekar inledningsvis att teorin om rational choice först och främst är en normativ teori. Den anger hur beslut *bör* fattas för att vi på bästa sätt skall uppnå våra mål. Teorins imperativ handlar framför allt om *sättet* att fatta beslut, och i förlängningen, när väl målet är fastställt, om valet av *medel*. (Elster anser att teorin även i någon mån kan föreskriva val av mål.) Teorin föreskriver vidare *logis-*

ka val, inte bara vid valet av handlingsalternativ, utan även vid urvalet av den information som valet bygger på. I grova drag kan teorin sägas bestå av kategorierna *mål*, *verklighetsbild* och *beslut*. Beslutet utgör ett val av lämpligt *medel* för att mot bakgrund av verklighetsbilden uppnå det uppställda målet.

Denna normativa teori kan även användas för att *förklara* aktörers val och handlingar. Vi borde kanske snarare uttrycka det så, vilket inte Elster gör, att den konstruerade modellen kan frikopplas från sitt normativa syfte och istället användas i ett förklarande syfte. Elster påpekar att det därvid inte är tillräckligt att valen *ter* sig rationella, utan de måste också *kausalt* följa av de rationella överväganden som modellen förskriver.

Elster relaterar även en alternativ syn på teorin om rational choice som innebär att teorin först och främst är deskriptiv och att den aldrig kan användas i förklarande syfte. De överväganden som aktörer gör kan inte konceptualiseras som kausala mekanismer. Modellen anger bara ett idealt tankemönster som aktörers verkliga tankemönster kan likna i större eller mindre grad. Teorin om rational choice kan därför aldrig användas för att förklara i kausal mening. Den kan bara göra förutsägelser.

Ståndpunkten är svår att förstå. Varför skulle inte människors överväganden kunna uppfattas som kausala krafter eller mekanismer? Naturligtvis kan vi som studerar aktörer, och kanske även aktörerna själva, ta miste på vilka de överväganden är som leder vederbörande fram till ett visst beslut. Och naturligtvis spelar strukturella förhållanden in vare sig aktören är medveten om dem eller ej, men det hindrar inte att man kan se de överväganden som lett aktören fram till hans beslut som en kausal mekanism. Denna mekanism är den slutliga länken i en kausal kedja som leder fram till aktörens beslut. Denna tanke beskrevs i andra termer i det klassiska arbetet *The American Voter*.³ Författarna tänkte sig en kausal trätt där beslutet som skulle förklaras var beläget längst fram i den smalaste delen av tratten, individens överväganden kom närmast före och de faktorer

som påverkade dessa överväganden fyllde resten av tratten i olika kausala kedjor och skikt.

Vidare diskuterar Elster för vilka aktörer rational choice-teori är tillämplig. Vid sidan av enskilda människor, som tycks vara den naturliga enheten, diskuteras teorins användbarhet för djur och kollektiva aktörer. Elster anser att man inte utan vidare kan utmönstra djur från teorins användningsområde. Något slag av mentala föreställningar och mål har i varje fall de högre stående djuren. Om dessa föreställningar och mål är av en annan karaktär än människors föreställningar och mål kan man *antingen* dra slutsatsen att teorin inte är användbar för djur, *eller* att teorin inte nödvändigtvis förutsätter mänskliga föreställningar och mål. Istället för att falla i den essentialistiska fallgropen och försöka fastställa vad rational choice *egentligen* är så gör Elster det således till en fråga om likheter och olikheter. Är djurs och människors "överväganden" tillräckligt lika för att de på ett rimligt och fruktbart sätt skall kunna beskrivas med en och samma teori? Detta resonemang skall vi ha i åtanke när vi i nästa avsnitt diskuterar förhållandet mellan medvetna och undermedvetna "överväganden".

Vad avser teorins användbarhet för kollektiva aktörer är Elster negativ. Enligt den metodologiska individualismens princip finns helt enkelt inga kollektiva mål och föreställningar. Det finns endast individer vars mål och föreställningar kan vara mer eller mindre lika varandra. Ändå skulle man kanske kunna hoppas att kollektiva aktörers agerande skulle uppvisa rationell konsistens i den meningen att man gör det val som man borde gjort *om* man kunnat göra rationella val som individer gör. Inte ens detta visar sig dock vara möjligt. Arrow med flera har visat hur kollektivt beslutsfattande långt ifrån alltid leder till kollektiva rationella val även om varje individ agerar rationellt. Att teorin ändå appliceras på företag, organisationer och andra kollektiva aktörer ser Elster mindre som ett tecken på dess användbarhet än som ett tecken på att inga bättre alternativ står till buds.

Jag är ense med Elster. Som jag ser det kan rational choice-teori bara appliceras på kollektiva aktörer som en metafor. Metaforens likhet eller olikhet med den kollektiva aktörens verkliga beslutsprocess är i principielt avseende alltid densamma. Rational choice är en individualistisk teori och kollektiva aktörer är inte individer. I praktiken kan graden av likhet dock variera. Det är till exempel rimligt att uppfatta homogena och enade organisationer som mer lika individer än vad heterogena organisationer är. Metaforen blir rimligare ju mer homogen organisationen är. Det innebär emellertid inte att rational choice-teori med den kollektiva aktören som analysenhet ens i dessa fall skulle vara den lämpligaste analysmodellen. Naturligare är att först söka bland alla de analysmodeller som tar fasta på *relationerna* mellan de individer som utgör den kollektiva aktören. För dessa individers beteende kan rational choice-teori förvisso användas, till exempel i dess spelteoretiska varianter, men den kollektiva aktören låter sig inte särskilt väl beskrivas i dessa termer. Den kollektiva aktörens ställningstagande är möjligen ett resultat av individers olika "rational choices" – eller deras *maktkamp* för att lyfta fram ett annat perspektiv – men den kollektiva aktörens "ställningstagande" är inte resultatet av ett eget "rational choice".

Elster skiljer mellan rationalistiska förklaringar (rational choice explanations) och intentionala förklaringar (intentional explanations). De rationalistiska är en slags intentionala förklaringar vilket innebär att de har några egenskaper gemensamt, men också att några egenskaper skiljer de rationalistiska från andra intentionala förklaringar. De förenas av tre egenskaper. (1) Givet individens verklighetsbild väljer individen alltid bästa medlet för att uppnå sina mål. (2) Mål och verklighetsbild är *orsaker* till valet av medel. (3) De utgör orsaker i egenskapen av *motiv*.

Den rationalistiska förklaringen har därutöver följande egenskaper. (4) Individens verklighetsuppfattning är konsistent. (5) Individens måluppsättning är konsistent. Varje del av verklighetsuppfattningen skall således vara förenlig med varje annan del liksom

individens mål skall vara förenliga med varandra. Vidare skall (1b) verklighetsbilden ha högsta möjliga grad av trovärdighet givet de bevis som stödjer den, (2b) bevisen vara orsaken till verklighetsbilden samt (3B) bevisen utgöra orsaker i egenskapen av motiv.

De båda modellerna kan således användas i förklarande syfte. På grund av modellernas normativa ursprung uttrycks modellernas egenskaper emellertid närmast i termer av påbud. Det bör rimligen innebära att det inte på förhand är självklart att modellerna adekvat beskriver människors reella beslutsprocesser. Det kan tyckas som om den rationalistiska förklaringsmodellen därvidlag ställer mycket större krav på beslutsfattare än vad den intentionala gör. Den ställer förvisso fler krav, men frågan är om de sammantaget är så mycket större. I den rationalistiska beslutsalkylen ingår nämligen också en avvägning där man söker bestämma när det ter sig mödan värt att samla in mer beslutsunderlag (bevis). Elster påpekar att det är omöjligt att härvidlag göra en rationell kalkyl som ger ett entydigt svar eftersom man aldrig kan veta vad oinsamlat beslutsunderlag innehåller. Man kan som bäst (6) bestämma en övre och lägre gräns givet vikten av det beslut man skall fatta, men däremellan måste valet göras på icke-rationell grund. Här antar jag att personliga dispositioner anmäler sig som avgörande faktorer – till exempel benägenheten att chansa eller att ta det säkra före det osäkra – men å andra sidan så bygger ju även dessa dispositioner på tidigare livserfarenheter. Dessa kan sägas utgöra den verklighetsbild som ligger till grund för beslut om när insamlande av beslutsunderlag i allmänhet skall avbrytas. Beslutet om mängden av beslutsunderlag kan kanske därför, trots allt, avgöras inom den rationalistiska modellens ram.

Slutligen kräver den rationalistiska förklaringsmodellen (7) att individen i sitt val tar hänsyn till alla sina mål och de vikter han tillmäter dem. Man måste alltså beakta att beslut kan få konsekvenser som begränsar beslutsalternativen vid andra beslut. Därvidlag är tidsaspekten ett besvärligt kapitel. Beslutet att sluta röka har för de flesta rökare omedelbara och övervägande negativa konsekvenser. På

sikt torde dock de flesta vara överens om att fördelarna överväger. Hur skall nutid och framtid vägas mot varandra? Vissa rationella överväganden kan göras, menar Elster. Man kan till exempel söka bedöma sannolikheten för att man lever så länge att man hinner inkassera de långsiktiga fördelarna. Frågan är dock om valet mellan nutid och framtid i övrigt är möjligt att lösa på rationell grund.

Man skulle kunna se valet mellan nutid och framtid som en fråga om val av mål, och därmed inte behöva besvara den inom ramen för modellen. En tänkbar prioritering skulle då kunna vara att framtiden, om vi har gott hopp om att få uppleva den, alltid prioriteras framför nutiden eftersom umbäranden lättare bäres om framtiden är ljus. Så agerar vi dock långt ifrån alltid. Ofta, kanske oftast, prioriterar vi nutid framför framtid. Vi prioriterar de vinster vi kan inkassera omedelbart framför de som kan erhållas i en mer eller mindre avlägsen framtid. Skulle denna prioriteringsordning vara den vanligaste vore det inte orimligt att anta att vi har en naturgiven benägenhet att göra sådana val. När vi lyckas prioritera framtid framför nutid har vårt intellekt tillfälligtvis tagit kommandot över denna naturgivna och sväremotståndliga benägenhet. Det händer ju trots allt att människor trotsar sitt nikotinberoende och lyckas sluta röka.

Slutligen bör nämnas Elsters tre filter. Ett beslut är ett av ett oändligt antal teoretiska beslutsalternativ. De flesta av dessa är dock omöjliga att välja på grund av strukturella begränsningar. Där har vi det första filtret. Det andra filtret utgörs av den rationella kalkylen, men denna förmår sällan peka ut enbart *ett* rimligt beslutsalternativ. Istället pekar den ut ett antal beslutsalternativ mellan vilka aktören ej kan göra ett rationellt val – eller möjligen, inte finner det mödan värt att göra ett rationellt val. Det tredje filtret gör det slutliga valet. Vad som här sker är dock oklart. Elster talar bland annat om vana. Möjligen finns här även sådana mekanismer som diskuteras nedan i avsnittet om djuppsykologiska förklaringar (2.3).

Även med hänsyn tagen till ett eventuellt tredje filter finns anledning att fråga – är detta en beslutsmodell för gudar? Klarar män-

niskor verkligen att fatta beslut på det sätt som den rationalistiska modellens påbud föreskriver? Om diskrepansen mellan norm och verklighet är stor – vilken relevans har då modellen som förklaringsmodell? Den sista frågan är utomordentligt betydelsefull, men jag tror problemen är mindre än man i förstone skulle kunna befara. Som påpekades ovan finns inbakat i modellen en gräns för informations-samlandet. Denna gräns kan, så vitt jag förstår, av den enskilde individen sättas utomordentligt snävt om kostnaden för informations-samlade upplevs som mycket stor i relation till det förväntade utfallet av beslutsalternativen. Om beslutet dessutom har liten chans att påverka individens levnadsomständigheter (som i allmänna val) kan individen inte bara vara lättsinnig vid informationssamlandet utan kanske till och med avstå från att fatta beslut i frågan (hur han skall rösta).

Elsters villkor (4) och (5) rörande verklighetens och måluppsätt-ningens konsistens ter sig möjligen svåra att uppfylla, men är det inte rimligt att se även dessa som en fråga om "tillfredsställande bevisföring" – det vill säga tillfredsställande i bemärkelsen optimal med avseende på å ena sidan kostnaderna för bevisföringen och å andra sidan bevisens bärkraft och beslutens vikt? Det är, menar jag, och möjligen också Elster, inte rimligt att av en rationell besluts-kalkyl kräva absolut säkerhet vad gäller verklighetsbildens och målens konsistens. Värdet av konsistensen måste vägas mot kostnaderna för anskaffande och analys av information. Slutsatsen blir att den rationalistiska besluts-kalkylen som norm egentligen inte är särskilt svår att motsvara. (Jag kommer strax att argumentera för att det är svårt att *inte* motsvara den.) Vad som kan te sig verklighetsfrämmande i vissa av de empiriska analyser som utförts är åsättandet av exakta vikter, men dessa skall nog snarast uppfattas som närmevärden till de approximativa vikter som alla beslutsfattare medvetet eller omedvetet åsätter sina beslutsalternativ utan att fastställa dem i numeriska termer.

Den rationalistiska modellen uppfattad som norm kräver dock

ovillkorligt en sak, nämligen att beslut följer av beslutsunderlag. Detta underlag kan vara magert och det är egentligen inte heller det objektiva underlaget som är intressant utan istället hur det tolkas av beslutsfattaren.⁴ Motsvarar beslutsfattare i allmänhet detta krav? Detta är en fråga vi kommer att behandla utförligare i nästa avsnitt, men något kan sägas redan nu.

En dator är byggd för att så långt tekniken tillåter härma människans sätt att tänka. Datorn gör "i princip" aldrig fel, och jag tror att det är en rimlig arbetshypotes att inte heller människan väljer fel i den snäva bemärkelse som här diskuterats. Och det är detta faktum, menar jag, som gör det intressant att använda en modell som egentligen är en norm även som en förklaringsmodell. Den är inget ouppnåeligt ideal utan en bild av verkligheten. Men precis som datorn är människan beroende av den information hon förses med och de "program" hon har för att analysera denna information. Det förhåller sig på samma sätt med den rationalistiska förklaringsmodellen. Den ger alltid – eller åtminstone nästan alltid – en korrekt bild av verkligheten – förutsatt att den förses med rätt information om den beslutsfattare den skall beskriva. Detta är det problem vi skall försöka tackla i nästa avsnitt (2.3).

Om jag nu har fel på denna punkt – vi fattar verkligen irrationella beslut emellanåt – är då fortfarande den rationalistiska förklaringsmodellen tillämplig? Om svaret är jakande innebär det att de enda krav som modellen ställer är att de överväganden som skall beskrivas har en mål-medelrationell karaktär, det vill säga att deras innebörd är att individen på grundval av information fattar ett beslut om val av medel för att uppnå sina mål. Däremot måste inte valet vara rimligt i förhållande till beslutsfattarens perception av beslutsunderlaget. Är modellen då intressant? Är det intressant att känna till hur en individ tänkt om mål och medel om inte dessa överväganden leder till ett från logiska utgångspunkter rimligt beslut? Ja, möjligen om besluten ändå blir *förutsägbara* med hjälp av modellen. Individen gör då alltid, eller i varje fall tillräckligt ofta, samma tankefel när han

skall välja. Modellen kan då bidra till förklaringen av individens val, men för en fullständig förklaring behövs information som inte ryms i modellen. Självfallet måste vi ställa samma kausalitetskrav i denna situation som Elster anger för rational choice-teori. Även om individen väljer fel måste valet ha *orsakats* av hans överväganden för att vi skall kunna säga att hans överväganden förklarar hans val.

Om emellertid individens val är *slumpartade* i förhållande till hans överväganden blir såväl rational choice-teori som den rationalistiska förklaringsmodellen – med eller utan krav om intern logik – skäligen ointressanta. Även i det senare fallet rör det sig trots allt om en modell vars analyskategorier är koncipierade som de är på grund av deras ställning i ett tänkt rationellt samtal. Så länge det rör sig om enstaka avvikelser från rationalitet ter sig kanske undantagen som intressanta särfall som inte nämnvärt stör modellens användbarhet. Skulle emellertid förhållandet vara det omvända vore den rationalistiska förklaringsmodellen färdig att skrotas som empirisk modell. Om jag har rätt i min förmodan om människors rationella kvaliteter är detta emellertid inget vi behöver bekymra oss om.

Men är det ändå inte så att människor ibland beter sig irrationellt? Ser vi inte det dagligdags? Varför lever vi annars i den osäkra och orättfärdiga värld vi lever i idag? Vi får emellertid inte förväxla rationalitet med god moral och inte heller beslut med beslutens konsekvenser. I ett samspel med "naturen" och andra aktörer kan det vara omöjligt att exakt förutsäga konsekvenserna av de egna valen. Om en observatör härvidlag har ett bättre, eller sämre, beslutsunderlag än aktören kan det naturligtvis inte tas till intäkt för att aktören handlat irrationellt. Mitt basantagande är att när en aktörs beteende ter sig irrationellt för en observatör kan detta faktum alltid, eller nära nog alltid, förklaras av att observatören har bristande kunskaper om aktörens beslutsunderlag. Fyller vi bara den rationalistiska förklaringsmodellen med det beslutsunderlag och de överväganden som *faktiskt* orsakat aktörens beslut så kommer aktörens beslut att svara mot rational choice-teorins rationalitetskrav. För att kunna göra

detta blir det dock ibland nödvändigt att gå utanför aktörens *medvetna* beslutsunderlag och överväganden. Detta är vad jag kommer att göra i nästa avsnitt (2.3). Den läsare som genast vill ta sig an detta avsnitt kan hoppa över diskussionen nedan om det rationella samtalet utan att den fortsatta förståelsen av texten försvåras. För egen del vill jag dock diskutera några synpunkter på relationen mellan den rationalistiska förklaringsmodellen och det så kallade "rationella samtalet". Läsare som för ett ögonblick vill följa mig på detta stickspår är välkomna att göra så.

Det rationella samtalet

"Det rationella samtalet" är en normativ teori. Den kan sägas ange det bästa sättet att via eget tänkande och kommunikation erhålla och förmedla kunskap i vid mening. Teorin ställer upp ett antal regler baserade på ideal som sanning och god logik. Verklighetens samtal kan sedan avvika mer eller mindre från detta ideal. Ordet "samtal" kan möjligen vara vilseledande. Det rationella samtalet kan ställas upp som ideal inte bara för meningsutbyten mellan två eller flera individer. Det kan lika gärna röra sig om en individs "samtal" med sig själv, till exempel de överväganden som ingår i den rationalistiska förklaringsmodellen. När vi granskar verklighetens "samtal" med det rationella samtalet som rättesnöre utsätter vi verklighetens samtal för en idéanalytisk prövning. Med Evert Vedungs terminologi ägnar vi oss åt *innehållslig idéanalys*.⁵ Prövningen kan utföras förlöpande av samtalets aktörer, men den kan också utföras av en utomstående observatör. Den kunskap som sådan prövning leder till är, anser jag, det rationella samtalets *raison d'être*. Själva prövningen kan naturligtvis också utsättas för prövning. Har den analyserande verkligen använt sig av det rationella samtalet som idealt jämförelseobjekt? I min uppfattning om vetenskap är också det rationella samtalet detsamma som det *goda vetenskapliga samtalet*.⁶

Ett samtal skulle emellertid också kunna vara "rationellt" i en

annan bemärkelse. Jag tänker då på att ett samtal och dess budskap kan anses vara effektiva som *medel* i förhållande till ett bestämt mål. Det handlar således om mål-medelrationellt agerande. För det rationella samtal som diskuterats ovan är målet förståelse och kunskap. I andra sammanhang kan målet vara ett annat. Det gäller då att få mottagaren av ett budskap att tro, anse eller handla på ett visst sätt oavsett om de metoder/budskap vi använder för att nå detta syfte är förenliga med det rationella samtalets normer eller ej. Vi brukar benämna denna kommunikationsart "propaganda". Det är naturligtvis ett fatalt misstag att blanda samman dessa båda slag av "samtals-rationalitet". Om syftet i det ena fallet är att uppnå kunskap och god förståelse så utgör förverkligandet av sådana ideal snarast hinder för en propagandörs syften. I det första fallet är det dessutom så att det är själva kommunikationsinnehållet som skall ha rationella kvaliteter. I det andra fallet är det de överväganden som ligger bakom kommunikationen som skall vara rationella. Den som tror att kunskap är bästa grunden för att övertyga kan dock vara rationell på båda sätten samtidigt. Såväl kommunikationsinnehållet som övervägandena bakom valet av kommunikationsinnehåll svarar mot kraven på rationalitet.

Hur förhåller sig den rationalistiska förklaringsmodellen till dessa båda samtalsarter? För den instrumentella rationalitet som vi förknippar med propaganda har vi redan sett att det rör sig om just det slags mål-medelrationella resonemang som utmärker den rationalistiska förklaringsmodellen. Hur förhåller det sig då med "det rationella samtalet"? Vedung påpekar att giltighetsprövningen är den innehållsliga idéanalysens huvudpoäng, men att den är ointressant när man söker ge en rationalistisk förklaring till en aktörs beslut – "man vill ha reda på hur aktören utfört sin kalkyl oavsett om den innehåller exempelvis hållbara verklighetsomdömen eller ej".⁷ Vedungs påpekanden ställer en viktig fråga om den rationalistiska förklaringsmodellens användbarhet på sin spets. Är den rationalistiska förklaringsmodellens användbarhet oberoende av om individens

mål-medelrationella argumentation är förenlig med det rationella samtalet? Vedung tycks se det på det sättet. Det enda som intresserar är hur individen tänkt – inte om han tänkt rätt. Här skulle således föreligga en viktig skillnad mellan "det rationella samtalet" och den rationalistiska förklaringsmodellen. I det ena fallet krävs god logik men i det andra fallet ställs inga sådana krav.

Som vi har sett ställer emellertid rational choice-teorin krav på individens överväganden – hans "samtal". Verklighetsbilden måste inte nödvändigtvis vara korrekt för att rationalitetskraven skall vara uppfyllda, men däremot ställs krav om intern logik i så måtto att individen väljer det handlingsalternativ som logiskt följer av hans mål och verklighetsbild. Om emellertid den rationalistiska förklaringsmodellen skiljer sig från rational choice-teorin på så sätt att den blott och bart förutsätter ett mål-medelrationellt *resonemang* utan krav på logiska kvaliteter så har Vedung rätt. Analyskategorierna kan fyllas med relevanta innehåll även om dessa inte förhåller sig till varandra exakt så som rational choice-teorin föreskriver. Sätter vi emellertid likhetstecken mellan rational choice-teori och rationalistisk förklaringsmodell så har han fel. Modellen blir då bara användbar om individen resonerar och väljer på ett sätt som svarar mot (vissa av) det rationella samtalets normer.

Faktum är att rational choice-teorin i ett avseende knyter samman de båda slag av idéanalys som Vedung är noga att skilja mellan – funktionell och innehållslig idéanalys. Den rationalistiska förklaringen är nämligen i Vedungs terminologi ett slags funktionell idéanalys – det handlar om att fastställa idéers funktion i ett rationalistiskt perspektiv. För att bygga en teori av typen rational choice krävs emellertid något slag av föreställningar om hur idéer faktiskt spelar roll för individen när han fattar beslut. Rational choice-teorins föreställningar härvidlag är hämtade från det rationella samtalets normuppsättning. Rational choice-teorin förväntar sig, normativt eller deskriptivt, att individens val och överväganden är förenliga med det rationella samtalet. Det är detta antagande som antas ge teorin styr-

ka som förklarande och förutsägande teori. Man kan således säga att en deskriptiv teori inom den funktionella idéanalysens område byggts med hjälp av en normativ teori inom den innehållsliga idéanalysens område.

Det rationella samtalet föreskriver att slutsatser skall följa av givna premisser. Översatt till en rationalistisk beslutsmodell kan vi uttrycka samma förhållande som att beslut skall följa av beslutsunderlaget. Min arbetshypotes är, som tidigare påpekats, att vi i denna bemärkelse alltid, eller praktiskt taget alltid, är rationella. Jag återvänder nu till huvudspåret för min diskussion för att bland annat visa varför en sådan tes kan sägas vara sann eller i varje fall rimlig.

2.3 Djuppsykologiska och rationalistiska förklaringar

Det undermedvetna

Inom djuppsykologisk teoribildning spelar det undermedvetna en viktig roll. Vad som avses är mentala egenskaper som individen besitter, men som han/hon är omedveten om. En alternativ term till "det undermedvetna" är just "det omedvetna". Jag väljer dock att använda termen "det undermedvetna" eftersom jag tycker den bättre beskriver det fenomen som åsyftas. Det finns många faktorer som påverkar oss som vi är omedvetna om, varav endast några är personliga egenskaper. Andra viktiga påverkansfaktorer som vi kan vara omedvetna om är sådana som är av strukturell art. De påverkar oss och de kanske begränsar vårt handlingsutrymme, men vi är inte nödvändigtvis medvetna om dem och deras betydelse. Därför är termen "det omedvetna" inte lämplig. Termen "det undermedvetna" konnoterar för mig den mer begränsade delen av det omedvetna som utgörs av mentala individegenskaper. Den antyder en synlig medvetandeyta *under* vilken döljer sig verksamma men ej synliga personlighetsegen-

skaper. Det som är betydelsefullt är emellertid att göra distinktionen mellan de två kategorierna av omedvetet – inte vilken term som används. Den som av ett eller annat skäl föredrar termen "det omedvetna" kan använda denna, medan jag för min del, av ovan nämnda skäl, väljer termen "det undermedvetna" när jag åsyftar omedvetna mentala personlighetsegenskaper.

Till de djuppsykologiska fenomen som Sigmund Freud och andra intresserat sig för kan fogas mer all dagliga mentala fenomen som vi inte heller är medvetna om trots att de spelar roll för vårt sätt att tänka och agera. Freud skiljer till exempel mellan *förmedvetet* och *undermedvetet*. I det förmedvetna ryms bland annat sådant som vi tillfälligt glömt. När jag fortsättningsvis använder termen "det undermedvetna" avses dock alla slag av mentala föreställningar och drivkrafter som vi är omedvetna om. När jag har behov att skilja mellan de olika fenomenen kommer det att framgå av sammanhanget vad som avses.

De djuppsykologiska teoriernas praktiska implikationer har främst åskådliggjorts genom beskrivningar av fall i klinisk terapeutisk verksamhet. Det har således rört sig om redogörelser för hur patienters tillstånd diagnosticerats och hur dessa fått psykoterapeutisk behandling för själsliga störningar av ett eller annat slag. Utan att tillskriva djuppsykologins teoretiker den tanken har det kommit att framstå som om djuppsykologisk teori är teori om människor som är mer eller mindre "psykiskt störda". I ett avseende är detta korrekt. Hos dessa människor har man funnit en praktisk tillämpning för sin kunskap genom att den på ett tydligt och givande sätt kommit patienterna och samhället till godo. Detta beror i sin tur på att patienterna, och även de som borde varit patienter men som inte sökt hjälp, mer än andra har undermedvetna föreställningar och drivkrafter som påverkar dem negativt. Att göra djuppsykologins grundtanke till en "patientteori" är dock felaktigt. Det torde vara ett okontroversiellt påstående att alla människor i större eller mindre utsträckning styrs av mentala egenskaper som de är omedvetna om. Många

av dessa egenskaper hör hemma i den djuppsykologiska teoribildningen.

Vissa omedvetna mentala egenskaper har endast en svag "psykisk laddning" – det handlar till exempel om inlärd tankerutiner man aldrig närmare funderar över och som inte har någon nämnvärd emotionell drivkraft – medan andra har en starkare laddning. Till de med mycket stark laddning hör sådana genererade av det fenomen som Freud kallade "bortträngning". Gemensamt för dem alla är emellertid att de besitter en potentiell kraft att påverka vårt tänkande och vårt beteende, och det gör dem intressanta för varje seriöst försök att förklara mänskligt tänkande och beteende.

Jag har svårt att förstå att man kan bortse från teorier om det undermedvetna inom samhällsvetenskaplig beteendeforskning med förklarande ambitioner. Däremot är det lättare att förstå varför man av praktiska skäl avstått från att empiriskt studera de faktorer som är aktuella. Samhällsvetare har i allmänhet inte nödvändig kompetens för det erforderliga empiriska arbetet. Det har ibland hävdats att inte heller djuppsykologens förgrundsgestalter hade de nödvändiga metodkunskaperna eller ett tillräckligt kritiskt sinnelag för att kunna utföra empiriska studier. Det innebär emellertid inte att vi kan blunda för att teorier om det undermedvetna kan vara både sanna och relevanta. I empiriskt arbete kan vi, anser jag, registrera *konsekvenserna* av de undermedvetna drivkrafterna, och kanske skulle det även vara möjligt att närmare beskriva dem med modern samhällsvetenskaplig undersökningsmetodik. Faktum är att man inom till exempel propagandaforskning och valsociologisk forskning sedan länge använder förklaringsfaktorer som har anknytningar till det undermedvetna.

Ett exempel: En förklaringsfaktor som ofta nämns i amerikansk väljarforskning är "band-wagoneffekten". När väljarna genom opinionsundersökningar får reda på att en viss kandidat ser ut att vinna väljer de att rösta på just den kandidaten. Man vill vara med på den segrande "vagnen". Man vill tillhöra vinnarna. Naturligtvis kan en

anslutning till majoritetslinjen motiveras med argumentet att majoriteten troligen har "rätt". Vet man inte så mycket är det säkrast att göra som majoriteten gör, resonerar man. Då minimeras risken att göra fel. Handlar det emellertid om att *man vill vara bland dem som vinner valet* har jag har svårt att se hur vi i nästa led skulle kunna förklara denna drivkraft om vi inte stöder oss på en teori om undermedvetna drivkrafter. Inte kan det i normalfallet vara så att väljaren medvetet söker "bli vinnare" genom att rösta på den kandidat som kommer att vinna. Det vore att spänna kärran framför hästen. Naturligtvis "rationaliserar" normalväljaren detta beteende på något (annat) sätt.

Rationalisering

Att "rationalisera" egna eller andra människors handlingar och tankar innebär att man söker förklara dem i termer av medvetna överväganden som är förenliga med god logik. När det gäller det egna tänkandet/handlandet är syftet ofta också att de mål man förser förklaringen med skall vara moraliskt försvarbara. Det gäller således att ha goda syften, som dessutom är logiskt förenliga med de "medel" man tillämpat. Definierar vi sådan "rationaliseringsverksamhet" som en verksamhet genom vilken *faktiska* motiverande tankestrukturer ersätts med andra tankestrukturer blir rationaliseringar per definition falska som förklaringar. Nöjer vi oss med den ovan antydda definitionen – när man rationaliserar bygger man en motiverande tankestruktur med god intern logik – och ibland även med moraliskt försvarbara mål – så blir det en empirisk fråga huruvida en rationalisering utgör en sann eller en falsk förklaring. Den måste således inte vara falsk – även om vi på goda grunder kan misstänka att så ofta är fallet. Vad vi emellertid säkert kan säga är att man inte kan ta för givet att den rationaliserade motiverande tankestrukturen *alltid* utgör en sann bild av den reella motiverande tankestrukturen.

Om man vill vara elak kan man säga att detta är vad många fors-

kare gör när de söker förklara människors beteende med hjälp av rationalistiska förklaringsmodeller. I det empiriska arbetet är man hänvisad till människors egna utsagor om mål, motiv och val av medel, och i de fall underlag saknas för detaljerade beskrivningar av beslutskalkyler ter det sig kanske rimligare att rekonstruera logiska tankegångar än ologiska. Något ligger det väl i denna kritik, men jag menar att det avgörande problemet inte är att man gör det ologiska logiskt, utan snarare att man inte ser en annan logik som faktiskt finns där – en logik som faller utanför modellens tolkningsram. Detta behöver förklaras.

Den formaliserade rationalistiska förklaringsmodellen är en viktig beståndsdel i teorin om "economic man". Economic man är en idealtypisk modell av människan där vissa mänskliga egenskaper getts en hegemonisk roll medan andra helt utelämnats. Ingen seriös ekonom har någonsin hävdats något annat. Man gör inte anspråk på att modellen ger en korrekt bild av verkligheten. Man hoppas naturligtvis att den skall vara tillräckligt verklighetstrogen för till exempel prognossyften, men någon perfekt verklighetsbild rör det sig således inte om. Detta tänkande fördes in i statsvetenskapen av Anthony Downs i det klassiska arbetet *An Economic Theory of Democracy*. Även Downs var noga med att påpeka modellens idealtypiska karaktär. Han bortsåg avsiktligt från undermedvetna och "opolitiska" drivkrafter och han förutsatte medveten rationalitet samt egoism.⁸ I slutet av sin bok ställde han upp ett antal hypoteser som man kunde testa giltigheten av och därmed få en bild av modellens verklighetspassning. Hypoteserna byggde nämligen uteslutande på modellens olika premisser (varav några angivits ovan). Modellen utgör en hypotes om hur politiskt beslutsfattande kan förklaras, samt ger en bild av vilket agerande vi kan förvänta oss om människor handlar rationellt i det politiska livet.⁹ Det senare innebär att vi kan använda modellen som en idealtyp gentemot vilken vi kan kontrastera verkligheten. När är människor rationella och när är de det inte?

Detta är ett godtagbart, och måhända fruktbart, sätt att använda

economic man-modellen. För det första ses hela modellen som en *empirisk hypotes*, inte som en neutral datainsamlingsmatris. För det andra ses den som en *idealtyp* som det, oavsett dess förklaringsförmåga, kan vara intressant att *jämföra* verkligheten gentemot. I det första fallet kan sedan de empiriska forskningsresultaten vederlägga eller styrka den hypotes som modellen utgör. I det andra fallet behöver inga sådana slutsatser dras, eftersom modellens funktion ej är hypotesens utan bara jämförelseobjektets. Jämförelsen mellan förväntat och faktiskt agerande ger besked om i vilken grad aktörerna agerar rationellt i Downsk mening, det vill säga i vilken grad agerandet föregåtts av modellens överväganden. I båda fallen finns dock ett problem. Även om en given samling av överväganden logiskt alltid leder till samma agerande, så kan ett visst agerande logiskt ha föregåtts av flera olika överväganden – alltså inte nödvändigtvis Downs' modellöverväganden. De operationella hypoteser Downs formulerar beskriver endast produkten av Downs' modellöverväganden – det vill säga ett visst agerande. Att sådant agerande förekommer under sådana betingelser Downs anger är en *indikator* på att de kan ha föregåtts av Downs' modellöverväganden, men förekomsten av prognosticerat beteende är inget bevis på att så är fallet. Kan vi finna andra överväganden som logiskt leder till samma beteende finns en god grund för att ifrågasätta Downs' modell.

I ekonomisk vetenskap ses den rationalistiska modellen i allmänhet som ett mer eller mindre tillförlitligt prognosinstrument. En sådan användning är fullt förenlig med synen på modellen som en hypotes. Många av Downs' efterföljare inom andra discipliner använder emellertid den rationalistiska förklaringsmodellens analyskategorier utan att se själva modellen som en hypotes. Man använder modellens kategorier som empiriska fångstredskap med vilka man ger sig ut på ett vetenskapligt fiskafänge i syfte att söka förklara mänskligt beteende. Man utgår från en handling och letar sedan med hjälp av modellens analyskategorier efter en förklaring. Modellen utsätts inte för ett empiriskt prov utan den utgör en datainsamlings-

matris. Kan då inte insamlade data vederlägga eller stärka tilltron till modellen? Kan man inte, precis som Downs, se modellen som en hypotes som får söka bevisa sin styrka genom att samla in data som sedan visar sig kunna, eller inte kunna, förklara det studerade fenomenet? Downs är emellertid ingen god förebild. Vi konstaterade ju ovan att de operationella hypoteser han formulerar endast avser beteende, inte de överväganden som modellen i allt väsentligt består av. Varför är det då intressant att granska sådana överväganden? Jo, utan sådana studier vet vi ej om modellen ger en korrekt bild av verkligheten eller ej – och har vi inga ambitioner att få svar på denna fråga framstår modellen som en prognosmodell snarare än som en förklaringsmodell.

När man gör prognoser har man en mer begränsad ambition än när man söker *förklara* ett fenomen. En prognos måste inte nödvändigtvis bygga på en korrekt bild av relevanta kausala mekanismer – man behöver faktiskt inte alls ha någon bild av dessa mekanismer – utan det viktiga är att man utifrån det givna underlaget kan uttala sig om framtiden. På en vetenskaplig förklaring ställer vi emellertid större krav. Här skall de kausala mekanismerna vara korrekt tecknade. Spuriösa samband, förväxling av orsak och verkan och liknande fenomen, får inte ligga till grund för den angivna förklaringen, men sådana problem behöver inte nödvändigtvis fördunkla tillvaron för den som skall göra prognoser. Huvudsaken är att det råder ett starkt statistiskt samband mellan prognos och verklighet. Självfallet lever prognosmakaren tryggare med en korrekt orsaksmodell som grund för sina prognoser, men avsaknaden av en sådan behöver inte hindra honom från att göra prognoser – och från att få rätt.

Resonemanget ovan gäller för såväl rationalistiska förklaringar som för sådana vetenskapliga förklaringar av mänskligt handlande där man "hoppas över" de handlandes överväganden och kalkyler. Spuriösa samband döljer faktiska orsaksmekanismer. Om A kommer till arbetet med vått hår en dag som det regnar kan vi förledas att tro att förklaringen till det våta håret är att A har varit ute i regnet. I

själva verket har han kanske tagit en dusch hemma och sedan färdats till jobbet utan att behöva gå ute i regnet. Eller för att ta ett exempel med en rationalistisk förklaring. Vi vet att A har större tilltro till Ingvar Carlsson än till Carl Bildt *och* att han röstar på socialdemokraterna. Vi antar kanske därför att fördelningen av hans personsympatier är en förklaring till partivalet. I själva verket kanske partivalet är oberoende av fördelningen av personsympatier.

Oftast kan dock verkligheten slå tillbaka mot en otillfredsställande förklaring genom att det statistiska sambandet mellan tänkt orsak respektive verkan är otillfredsställande. Ett i sammanhanget väsentligt fenomen skiljer dock härvidlag den rationalistiska förklaringen från andra förklaringstyper, nämligen det ovan diskuterade fenomenet "rationalisering". Detta fenomen, som gör det svårt att upptäcka att en förklaring är felaktig genom att det döljer faktiska samband mellan orsak och verkan (motiv och handling) bakom spuriösa samband mellan handling och rationalisering, har en närmast *programmatisk* karaktär. Denna programmatiska karaktär kommer sig av ett mänskligt behov av att rationalisera, ett behov som jag tror är mycket starkt. Detta behov är det naturligt att i nästa led koppla till behov av att med intellektet *förstå* sig själv och sin omvärld, av att vara sitt eget överjag till lags eller av att vara andra till lags, vilket i sin tur tillfredsställer andra behov.

Oavsett vilka förklaringarna är till intellektuella och moraliska rationaliseringar tror jag dock vi kan enas om att de inte är någon ovanlig företeelse. Effekten av deras existens är att rationalistiska förklaringsförsök har en tendens att bekräfta sig själva – de blir i realiteten rationaliseringar – vilket i sin tur kan få som konsekvens att den forskare som söker förklara en undersökt persons beteende inte letar vidare, till exempel bland de undermedvetna förklaringsfaktorerna. Om forskaren bortser från undersökningspersonens undermedvetna mål, som ändå faktiskt finns där, ter sig kanske ett visst handlande irrationellt. Eftersom forskare har en benägenhet att vilja fylla den rationalistiska beslutsmodellen med rationella beslutsprocesser

och modellen endast arbetar på det medvetna planet ligger det nära till hands att förse den undersökta individen med medvetna överväganden som gör hans beteende rationellt. Därvid kan undersökningsspersonen vara behjälplig. Han har, som tidigare påpekats, förmodligen redan rationaliserat sitt agerande åt forskaren.

Innan vi går vidare skall vi återvända till Anthony Downs en kort stund. Två av hans antaganden tror jag är i det närmaste oförenliga i vår kultur – förmodligen också i många andra. Jag tänker på antagandet om den *medvetna* rationalismen och antagandet om *egoism* som den egentliga drivkraften bakom mänskligt handlande. Det ingår knappast i vår kulturs dygder att medvetet i alla lägen sträva efter egen välgång oavsett vad som händer med andras. Tvärtom är altruism och oegennyttia sådana dygder som framhävs såväl i religiösa som profana sammanhang. Därför är det också ovanligt att människor offentligt vill tillstå att deras handlande enbart styrs av egennytta. Jag tror inte heller att det är särskilt äventyrligt att påstå att människor *inför sig själva* sällan motiverar sitt handlande utifrån renodlad egennytta. Om de offentliga dygderna om oegennyttia och altruism är internaliserade i något slags samvete eller överjag finns skäl att tro att individen har svårt att inför sig själv erkänna egennytta som dominerande drivkraft även om den faktiskt spelar denna roll.

Detta resonemang leder till den intressanta slutsatsen att Downs' egen modell, eller snarare ett av dess antaganden – antagandet om egoism, gör den orealistisk som en modell över enbart medvetet tänkande. Det är istället det faktum att detta antagande öppnar vägen till det undermedvetna som ger modellen dess styrka och dess realism. Var det inte något av detta vi kände första gången vi kom i kontakt med Downs' bok? Genom antagandet om egoism kunde vi se igenom den tunga normativa slöja som döljt många av de faktiska mekanismerna i det politiska livet. För den som ville teckna en realistisk bild kändes det som Downs hade mer att erbjuda än normativt orienterade tänkare inom den politiska filosofin. Samtidigt var denna bild knappast moraliskt särskilt gångbar. Det kände vi nog

också. Varför? Jo, vårt kollektiva överjag predikade något annat. Detta andra lever fortfarande och är, tror jag, drivkraften bakom såväl politikerförakt som politisk cynism. Så länge en sådan norm lever kvar kommer Downs' modellantaganden att vara oförenliga i den empiriska verkligheten. Få människor tillåter sig att medvetet vara renodlade egoister. Downs' modell, som sedan den formulerades har uppfattats som en modell av mänskligt beteende som utmärks av medvetenhet och egoism, visar sig i själva verket vara en bättre modell av det undermedvetna. Om Downs' hypoteser/prognoser visar sig hållbara beror det i väsentlig utsträckning på att Downs faktiskt beaktat undermedvetna drivkrafter. Hans förutsägelser blir korrekta, inte för att människor är *medvetet* egoistiska utan för att de framför allt är *omedvetet* egoistiska. Det undermedvetna styr beteendet medan det medvetna tvingas rationalisera i enlighet med en för individen, på det medvetna planet, godtagbar moral.¹⁰

Förklaringsmodell

Om vi accepterar tanken att det undermedvetna skall beaktas när vi söker förklara mänskligt beteende, måste det innebära att det medvetna och det undermedvetna måste samsas i samma modell? Svaret är ja, eftersom det finns ett *samspel* mellan det medvetna och det undermedvetna som är av stort intresse. Det är ju på det medvetna planet vi kan registrera effekter av mekanismerna i det undermedvetna. Därför måste en teori/modell inkludera båda nivåerna. Om man sedan, till exempel i grafiska illustrationer, vill beskriva samspelen i form av två analytiska modeller som interagerar spelar naturligtvis ingen roll. Den övergripande teorin/modellen inkluderar ändå båda nivåerna.

Nästa fråga är vilka analyskategorier man skall använda. Skall man använda olika eller gemensamma analyskategorier? Behöver samspelen särskilda analyskategorier? Rationalistisk teori respektive djuppsykologisk teori har naturligtvis redan väl etablerade analyska-

tegorier. Djuppsykologin har dessutom ett försteg eftersom man redan från början intresserat sig för hur de undermedvetna drivkrafterna manifesterar sig på det medvetna planet. Rationalisterna har som sagt avstått från att göra motsvarande koppling till det undermedvetna. Mitt förslag är ändå att de rationalistiska analyskategorierna görs till ett slags övergripande analysapparat. Motiveringen är följande.

Vi lämnar för en stund distinktionen medvetet – undermedvetet. Om man i mycket generella termer skall beskriva det som lagras i vårt minne när vi gör erfarenheter av olika slag skulle vi kunna säga att det rör sig om två slag av fenomen. Jag vill kalla dessa fenomen *kognitioner* respektive *dispositioner*. Kognitionerna utgörs av kunskaper av olika slag – såväl kunskaper om enkla fakta som kunskaper om hur saker och ting hänger samman. Kort sagt – kognitionerna bygger upp vår världsbild. Dispositionerna utgörs istället av våra ”benägenheter” att förhålla oss på det ena eller andra sättet i olika situationer. Dispositioner kan avse såväl verklighetsuppfattning som värderingar och handlingar. Vi *uppfattar*, *värderar* och *hanterar* omvärlden efter vissa mönster. Dispositionerna kan vara mer eller mindre starka relativt andra konkurrerande dispositioner och de kan också förändras som följd av att individen gör nya erfarenheter. Det är ju i själva verket detta som händer när ett barn växer upp. Barnets erfarenheter förändrar dess dispositioner liksom dess kunskapsmängd. Självfallet är också vissa dispositioner av grundläggande slag medfödda.

Dispositionernas genomslagskraft relativt andra dispositioner bestäms av vilka ”intressen” de representerar samt av hur etablerad vi uppfattar att kopplingen är mellan ”intressen” och förhållningsmönster. (Jag återkommer till frågan om dispositionernas grund i kapitel 3.) Ju entydigare beslutsunderlag vi uppfattar att vi har för att förhålla oss på visst sätt, desto mer uttalad blir benägenheten att förhålla sig på detta sätt. I sin mest uttalade form utgör benägenheten en regelmässighet utan undantag.

Första gången vi registrerar ett fenomen eller en situation som vi

uppfattar att vi bör ta ställning till gör vi normalt en mer noggrann analys av fenomenet än vi gör vid senare kontakter. Vi försöker därvid finna vilka av våra dispositioner som är relevanta för att uppfatta och värdera fenomenet och eventuellt för att vidta någon åtgärd. Vi försöker till exempel se om en människa eller ett politiskt reformförslag är sådant att det skall omfattas av vår disposition att uppskatta eller tycka illa om vissa slag av människor/förslag. Med juristens språkbruk kan vi säga att vi fullgör en subsumtionsprövning. Det som gör att vi senare inte behöver göra en lika fullständig prövning, om ens någon prövning alls, är att erfarenheterna från den första prövningen lagras i vårt minne. Vi vet nu hur fenomenet är konstituerat och vi vet hur det förhåller sig till våra dispositioner. Man kan säga att våra nya kognitioner tillsammans med våra gamla dispositioner skapat nya dispositioner av mer specifikt slag. I fortsättningen kan vi säga att vi har en benägenhet att reagera på visst sätt inför det aktuella fenomenet.

Kognitioner och dispositioner finns där oavsett om vi är medvetna om dem eller ej. De lagras i vår hjärna så som fakta och program lagras i datorminnen. Den som har svårt att godta att, till exempel, en människas moral utgörs av i hjärnan lagrade "dispositionsprogram" borde ändå kunna acceptera att *någonstans* och *i någon form* finns individens moraluppfattning att söka. Existensen av moraluppfattningen är en faktafråga, inte en normativ fråga. Utifrån den anförda dispositionsteorin är en värdering detsamma som en mer eller mindre stark benägenhet att uppfatta de ting eller situationer som dispositionen avser som positiva, negativa eller neutrala. Är dispositionen tillräckligt stark för att övervinna eventuella konkurrerande dispositioner, till exempel lättjans, så kan den också leda till handling. Exakt vilken handling som väljs bestäms i sin tur av verklighetsbilden, som i sin tur byggts upp av vår tolkning av de erfarenheter vi gjort, och av våra mer allmänna handlingsdispositioner, till exempel vår benägenhet att ta det säkra före det osäkra eller att chansa. Om vi frågar en person om vilka värderingar han har så ber vi

honom att uttala sig om sina värdemässiga dispositioner. Vi ber således om ett påstående rörande fakta. Detta uttalande kan naturligtvis, som alla andra påståenden rörande fakta, vara sant eller falskt, eller mer eller mindre sant. I den utsträckning det är falskt kan detta bero på en medveten lögn eller bristande kunskaper om de egna värdedispositionerna.

Kan en individ verkligen ha bristande kunskaper om sina egna värderingar? Naturligtvis inte om vi blott avser de värderingar individen *anser* sig ha. Men om vi egentligen åsyftar hans *faktiska* värdemässiga dispositioner är det naturligtvis möjligt att dessa kan vara fördolda för honom i det undermedvetna. Detsamma gäller hans övriga dispositioner liksom hans kognitioner. Därmed är vi tillbaka i distinktionen medvetet – undermedvetet. Teorin om kognitioner och dispositioner innebär att dessa existerar och har en viss beskaffenhet oavsett om vi är medvetna om dem eller ej. Uttalanden om vilka de är, är icke identiska med kognitionerna och dispositionerna som sådana. Dessa uttalanden utgör endast *åsikter* eller *påståenden* om vilka de är, även när uttalandet avser de egna kognitionerna och dispositionerna. Eftersom förekomsten av en disposition är en faktafråga så är ju *uppfattningen* om dispositionens beskaffenhet en kognition – och kognitioner kan ju vara sanna eller falska.

Värderingar finns på olika nivåer i människors överväganden. De allra flesta ting värderar vi i egenskap av medel för att uppnå något annat. Det är få värderingar man inte kan argumentera för med hjälp av instrumentella resonemang. Detta måste innebära att man kan *resonera* sig fram till en värdering på sakliga (eller osakliga) grunder. Om nu värderingar utgörs av dispositioner – innebär det då att man kan fatta beslut om sina egna dispositioner? Ja, självfallet kan man det. Jag har ovan beskrivit en värdemässig disposition som en benägenhet att värdera en viss kategori av fenomen på ett visst sätt. Inget är därmed sagt om varifrån dispositionen kommer. Vissa värderingar är mer grundläggande än andra och vissa kan lättare bytas än andra. Att vi inrangerat värderingarna bland dispositionerna innebär inte

att vi gjort dem alla onåbara för den mänskliga viljan och det mänskliga förnuftet. De har inte nödvändigtvis blivit genetiskt eller strukturellt bestämda. Å andra sidan har vi inte heller sagt att så *inte* är fallet. (Mer om detta senare.) Slutligen har vi inte heller tagit ställning till frihetsgraden hos den vilja och det förnuft som kan förändra de egna värderingarna. Relationen mellan den rationalistiska förklaringsmodellen och människans fria vilja har vi ju inte tagit ställning till.

Men borde man ändå inte reservera dispositionsbegreppet för sådana "benägenheter" som ej är viljestyrda? Inom medicinsk vetenskap talar man till exempel om dispositioner när man avser biologiska anlag. Inom beteendevetenskap tror jag dock ett sådant begrepp skulle bli mycket problematiskt. Det kräver nämligen att vi tar ställning till förekomsten av en fri vilja. Om en disposition skall vara något som inte kan påverkas av individens vilja måste den vilja som inte får vara styrande rimligen vara en vilja som i sin tur ej är styrd av dispositioner, det vill säga att den i detta avseende är *fri*. Det kan knappast vara så att man skulle uppleva det som ett problem att vissa grundläggande dispositioner styr andra dispositioner via något som vi kallar "viljan". Däremot kan det tyckas oegentligt om dispositionsbegreppet, som antyder ofrihet, definieras så att dispositioner kan formas av en vilja som ej är bestämd av grundläggande dispositioner. Vi får inte vara herrar över våra dispositioner. Men i så fall måste vi ju känna till "viljans" frihetsgrader för att kunna identifiera dispositioner. Vi måste veta om viljan är styrd av grundläggande dispositioner – vilket innebär att vi måste identifiera dispositioner för att kunna identifiera dispositioner. Mot bakgrund av detta dilemma verkar det rimligare att bestämma det beteendevetenskapliga dispositionsbegreppet på ett sådant sätt att det inte tar ställning till hur "benägenheterna" uppkommit. De må vara orsakade av arv, strukturella omständigheter och/eller individens egna obetingade beslut, och de kan avse värderingar, verklighetsuppfattningar eller handlingar. I samtliga fall avses bara en mer eller mindre stark benägen-

het att förhålla sig på ett visst sätt. Dessa dispositioner, liksom kognitionerna, kan individen vara medveten eller omedveten om. I det senare fallet finns de i hans undermedvetna.

Man kan då istället fråga sig om det är rimligt att betrakta undermedvetna "ställningstaganden" som beslut, och på motsvarande sätt om det är rimligt att betrakta undermedvetna mentala processer som beslutsprocesser. Eftersom det medvetna inte alls eller bara sekundärt är inblandat kan man tycka att de undermedvetna processerna borde ses som mekaniska processer opåverkade av vilja och eftertanke ungefär som kroppens glatta muskulatur. Att det är svårt att med den medvetna viljan påverka det undermedvetna är korrekt, men det innebär inte att det i det undermedvetna skulle saknas motsvarigheter till vilja och eftertanke. Jag anser att det är en uppenbart orimlig tanke att undermedvetna krafter inte skulle ha en målinriktning av mental karaktär. Dess motsvarighet på det medvetna planet kallar vi "vilja", "värderingar" eller liknande. Att vi i vårt undermedvetna skulle bära på bilder av verkligheten är inte heller en särskilt märklig tanke. Det är, tror jag, när vi kommer till eftertanken, övervägandena, som det kan te sig främmande att resonera om beslutsfattande i det undermedvetna. Men hur skulle det undermedvetna "valet" av handlingsväg gå till om inte genom någon slags jämförelse av handlingsalternativ? Exakt hur dessa överväganden ser ut är svårt att säga, men liksom i det medvetna antar jag att det finns mer och mindre rutinartade beslut. Vissa beslut är så rutiniserade att det enda egentliga beslut som tas är ett subsumtionsbeslut. Man bestämmer sig för huruvida situationen x är just en sådan situation som innebär att det rutiniserade beslutet y skall fattas, vilket innebär att den rutiniserade åtgärden z skall vidtas. En sådan fullt ut rutiniserad beslutssekvens har jag i detta arbete valt att se som en handlingsdisposition.

När man, medvetet eller undermedvetet, fattar beslut om sina kognitioner är det ofta rutiniserat beslutsfattande man ägnar sig åt. Den vanliga åtgärden är att individen anpassar sina kognitioner efter

trovärdig information som erhålls om verkligheten. Det underförstådda målet är en korrekt verklighetsbild. Så länge inga konkurrerande mål dyker upp och informationen kommer från en trovärdig källa beslutar individen rutinmässigt att anpassa verklighetsbilden efter den information han erhåller. Skulle emellertid andra mål ta överhanden – en handling behöver rättfärdigas eller ett val rationaliseras – kommer andra överväganden in. Man gör för dessa syften lämpliga urval och tolkningar av den information som erhålls.

Beslut om de egna dispositionerna baseras till stor del på kognitioner. Tydligast syns det vad gäller våra benägenheter att uppfatta och tolka information på visst sätt, men även våra handlingsbenägenheter, våra modellstrategier, bygger på uppfattningar om hur verkligheten ser ut. På grundval av information om hur olika strategier leder till önskade mål fattar vi beslut om lämpliga modellstrategier. På liknande sätt förhåller det sig med de värdemässiga dispositionerna. Ting vi värderar i egenskap av medel för att uppnå något annat har vi en benägenhet att uppskatta just för att vi tror oss besitta kunskap om de aktuella mål-medelrelationerna. A leder till B, och eftersom vi uppskattar B uppskattar vi även A. Om vi får ny kunskap om dessa mål-medelrelationer så kan denna nya kunskap föranleda en revidering av våra värderingar, men det rör sig ju då egentligen bara om en kognitivt baserad revidering. På detta sätt är de allra flesta av de ting vi värderar sammanvävda genom föreställningar om hur de empiriskt hänger samman, och därför blir också beslut om värderingen av dessa ting kognitivt baserade beslut. Man kan ställa sig frågan – se mer därom i kapitel 3 – om *rena* värderingar existerar på något annat plan än de mest grundläggande mänskliga behovens plan.

Kognitionsbegreppet och dispositionsbegreppet korresponderar väl med den rationalistiska förklaringsmodellens kategorier. I själva verket har vi så att säga borrar lite djupare i dessa kategoriers natur. Jag anser att vi nu har en bättre bild av modellens kategorier och deras förhållande till människans natur. Vad jag försökt visa är att de

rationalistiska förklaringskategorierna inte behöver, och inte heller bör, definieras i termer av medvetet eller undermedvetet. Kognitionerna och dispositionerna, det vill säga verklighetsbilden, värderingarna/målen och strategierna, finns där vare sig vi är medvetna om dem eller ej. Vad som är medvetet respektive undermedvetet får bli en empirisk fråga.

Jag föreslår således att vi använder samma analyskategorier för det medvetna och det undermedvetna samtals beslutsprocesser, nämligen den rationalistiska förklaringsmodellens kategorier – om än i något reviderad tappning. Detta förslag är ingen revolutionerande nydaning. Faktum är att djuppsykologisk teoribildning redan använder ett rationalistiskt språkbruk, dock utan Downsk formalisering. Man talar om att individen undermedvetet strävar efter något med hjälp av den ena eller andra tekniken. Tonåringen strävar till exempel efter föräldrarnas bekräftelse genom ett använda ett visst beteende. Trots att det rör sig om undermedvetna mekanismer använder man således den medvetna rationalitetens språk. Detta belyser, tror jag, en fundamental likhet i de båda slagen av mekanismer. En likhet som innebär att man inte bara kan använda samma språkbruk, utan även att man kan använda samma teknik för att bygga teorier.

Rationalitet

I avsnittet om den rationalistiska förklaringsmodellen ställde jag som krav för dess användbarhet och relevans att det tänkande och handlande som skall beskrivas och förklaras måste ha en mål-medelrationell struktur. De rationalistiska förklaringskategorierna skall helt enkelt kunna användas på ett rimligt sätt. Jag har försökt göra troligt att inte bara det medvetna samtals utan även det undermedvetna samtals beslutsprocesser har en sådan karaktär. Därutöver ställdes också kravet att samtalet skulle utmärkas av åtminstone någon grad av intern logik. Om sådan logik totalt saknas finns knappast någon anledning att använda den rationalistiska

modellen som förklaringsmodell. (Rimligen bör även intresset för modellen i egenskap av idealtypiskt jämförelseobjekt minska.)

Låt oss först närma oss frågan om de medvetna och de undermedvetna beslutsprocessernas rationalitet, eller interna logik, på ett allmänt plan.¹¹ När Downs konstruerade sina hypoteser gjorde han det med hjälp av argumentationslogik. Under förutsättning av målet A och verklighetsbilden B blev det en logisk ofrånkomlighet att välja handlingsalternativet C. Är då dessa logikens spelregler tillämpliga på de undermedvetna krafternas spel? Eller är de undermedvetna drivkrafterna och deras interaktion med det medvetna ologiska? Nej, jag tror inte det – i varje fall inte om vi med rationalitet avser individens förmåga att dra korrekt slutsats på grundval av sin tolkning av den information han/hon besitter. Till informationen måste då räknas de undermedvetna "databankerna" oavsett hur märkliga de kan te sig när de dras fram i det terapeutiska dagsljuset. Med en sådan definition blir det svårt att hitta någon som någonsin betar sig irrationellt. Ja, till och med den mentalsjuke betar sig förmodligen rationellt. Utifrån hans verklighetsuppfattning finns troligen inget att invända mot hans agerande. Det innebär naturligtvis inte att hans verklighetsuppfattning är lika "bra" eller "värdefull" som den som mentalt friska människor besitter. Det innebär bara att rationalitet inte kan förbehållas människor med en korrekt verklighetsbild.

Tesen om att rationalitet inte är förbehållen människor med en korrekt verklighetsbild får stora konsekvenser. I en rationalistisk besluts kalkyl spelar vår verklighetsbild en helt avgörande roll. Vår verklighetsbild speglar såväl vår omvärld som oss själva. Även vår uppfattning om vilka behov, värderingar och mål vi har ingår i denna verklighetsbild. Likaså ingår vår uppfattning om hur en rationell kalkyl lämpligen skall utföras, inklusive hur en korrekt slutsats skall dras. Allt detta ingår i vår verklighetsbild – och skall frågan om rationalitet inte avgöras av hur verklighetsbilden ser ut så finns inte mycket kvar som kan göra ett beslut irrationellt. Med den ovan angivna definitionen av logiskt handlande synes bara "felkopplingar"

eller "kortslutningar" (välj själv lämplig beteckning) kunna utgöra förklaringar till irrationalitet; att vi fattar beslut som ej är förenliga med vår faktiska verklighetsbild och våra faktiska mål – medvetna eller undermedvetna. Om detta är korrekt liknar vi därvidlag datorer. De gör i princip aldrig fel om elektroniken fungerar som den skall. När de tycks bete sig ologiskt beror det på att de matats med felaktig information (data eller program) eller information de inte kan hantera.

Downs varnar för en sådan vid definition av rationalitet. Han anser att allt beteende då blir rationellt. Något argument för varför detta skulle vara problematiskt anför han dock inte. Kanske tänker han på behovet av att med begrepp kunna göra distinktioner av olika slag. Ett sådant behov föreligger dock inte a priori. En distinktion måste naturligtvis ha ett intressant syfte. Om det föreslagna rationalitetsbegreppet i själva verket kan sägas vara ett relevant laguttryck för mänskligt beteende är det självfallet intressant att uppmärksamma detta. Och om så är fallet skulle det vara lika meningsfullt att kräva att vårt rationalitetsbegrepp endast skall beakta medvetna överväganden som att kräva av fysiker att de skall begränsa det laguttryck som beskriver tyngdlagen till att enbart avse fenomen i dagsljus. Jag hoppas att min analys kommer att visa att det ligger ett värde i att uppmärksamma den kombination av medveten och undermedveten rationalitet som ligger bakom människors beteende när vi söker förklara, och bygga teorier om, människors politiska agerande.

Att människor utöver eventuella "kortslutningar" eller "felkopplingar" aldrig fattar irrationella beslut är inte särskilt märkligt. Förutom att vi definierat bort felaktiga verklighetsbilder så kan det hävdas att de värden som individen *faktiskt* tillmäter olika mål ger sig tillkänna, eller uppstår, först i samband med reella val. *Reella* relativa värden måste rimligen vara de värden som, givet viss verklighetsbild, skulle kunna deduceras utifrån ett reellt val utan "kortslutningar". Relativa värden som åsätts *före* ett val utgör bara en teori om de reella värdena och det framtida valets utfall. Som alla andra prog-

noser kan den behöva revideras när framtiden väl infunnit sig.

Föreställningen om *viljesvaghet* utgör med detta synsätt inget alternativ till tesen om rationalitet. Det fenomen som brukar betecknas viljesvaghet – oförmåga eller ovilja att omsätta principiella ställningstaganden i konkreta handlingsbeslut – är fullt förenligt med föreställningen om att människan är en rationell varelse. Viljesvaghetens innebörd är att individen vid konkreta handlingsbeslut prioriterar kortsiktiga fördelar i större utsträckning än vid principiella beslut. Att en individ vid det principiella beslutet hoppas ha, eller tror sig ha, en annan prioritetsordning mellan nutid och framtid än han/hon i den reella valsituationen visar sig ha är naturligtvis inte ett tecken på irrationalitet. Som tidigare påpekades kan människan tänkas ha en naturgiven benägenhet att prioritera nutid framför framtid. Det är denna målhierarki som i så fall gör sig gällande när omedelbar behovstillfredsställelse ställs mot framtida behovstillfredsställelse och den förstnämnda väljs. (Det är svårt att sluta röka om inte den framtida nyttan upplevs som mycket stor.) Målhierarkin gör sig naturligt nog inte lika starkt påmind när två framtida nyttomål ställs mot varandra, till exempel när en person överväger att sluta röka nästa år. Det är lätt att avge nyårslöften, men svårare att infria dem.

Det bör påpekas att tesen om rationaliteten i mänskliga val är en empirisk hypotes som skulle kunna testas om vi bara kunde erhålla full information om människors reella medvetna och undermedvetna mål och verklighetsbilder. Att detta i praktiken inte låter sig göra beror på metodologiska problem – inte på att tesen om rationalitet bygger på cirkulära definitioner. Det är inte svårt att föreställa sig vad ett irrationellt beslut är – ett beslut som ej följer av beslutsfattarens mål och perception av beslutsunderlaget – men det ter sig utomordentligt svårt att belägga huruvida sådana beslut existerar.

Interaktion

Jag anser, som framgått av diskussionen ovan, att vi kan använda den rationalistiska förklaringsmodellen även när individens beslutsfattande involverar det undermedvetna, liksom vi kan förvänta oss en god passning mellan argumentationslogiskt framställda hypoteser om tänkande/beteende och verklighetens tänkande/beteende. Där finns dock en komplikation. Även om vi använder samma terminologi för de båda slagen av analyskategorier – de medvetna respektive de undermedvetna – så hör de hemma i var sitt "samtal" som individen för med sig själv. Dessa båda samtal – individens medvetna respektive undermedvetna överväganden – konkurrerar och interagerar. Kan man även bygga en rationalistisk modell kring denna interaktion och konkurrens? Vi vänder nu vår uppmärksamhet mot detta problem. Till att börja med vill jag påminna om att jag inte försöker bygga konkreta teorier i detta kapitel. Jag försöker ta ställning till ett antal övergripande frågor samt utveckla en generell förklaringsmodell med vilken man sedan kan bygga konkreta teorier. Precis som hos Downs utgör dock denna generella förklaringsmodell en empirisk hypotes, helt enkelt för att den vilar på antaganden av empirisk natur. Ett sådant antagande av grundläggande natur är att de undermedvetna processerna kan koncipieras på samma sätt som det medvetna rationalistiska tänkandet. Ytterligare ett basantagande följer här: *Individen har alltid som mål att bringa det medvetna och det undermedvetna tänkandet i harmoni med varandra. Detta är ett mål med mycket hög prioritet.* Exakt hur detta sker beror på vilka enskilda värden de inblandade variablerna har i den aktuella situationen. Vi kan ta två exempel som handlar om tolkningen av empiriska erfarenheter.

A har genom hörsågen fått uppfattningen att B är en otrevlig person, men har i övrigt inte någon anledning att känna något speciellt för B. A:s kontakter med B är inte så frekventa att ett medvetet beslut rörande kontakterna är påkallat från A:s sida. I sitt undermedvetna "beslutar" sig A dock för att undvika B för att slippa konfronteras med B:s otrevliga manér. Genom en tillfällighet kommer A

emellertid i närmare samspråk med B och uppträder att B i själva verket är en trevlig person. A ändrar uppfattning om B och även hennes beteende ändras. Hon slutar undvika B. I detta fall fick alltså det undermedvetna revideras i enlighet med de erfarenheter A gjort, och de slutsatser A dragit, på det medvetna planet. Harmoni mellan det medvetna och det undermedvetna skapades.

I exempel nummer två är A en person med dåligt självförtroende som, för att inte utsätta sig för risken att bli besviken, aldrig vågar tro att någon söker A:s sällskap av något annat skäl än att få fördelar. A är dock inte fullt ut medveten om sitt dåliga självförtroende eller om sin strävan att undvika social besvikelse. På det medvetna planet tar sig dessa fenomen istället uttryck i en aggressivt kritisk attityd gentemot medmänniskorna. A är en mycket duktig sömmerska. När samma B som i föregående exempel visar sig vara en trevlig person tolkar inte A detta som att hon fått nya sakupplysningar som föranleder en revision av uppfattningen om B. I motsats till exemplet ovan blir det här det undermedvetna som tar kommandot och bestämmer att B inte bara skall uppfattas som en otrevlig person utan därtill som en person som är oärlig. B är bara trevlig när det finns något att vinna på saken – till exempel gratis sömnadshjälp. A förhåller sig därför kallsinnig till B:s försök att få kontakt.

Även här har harmoni skapats, men som synes en betydligt dystrare harmoni. A:s dåliga självförtroende och undermedvetna strävan att undvika social besvikelse ledde till ett beslut som minimerade risken för sådan besvikelse. För att fatta detta beslut behövde A inte göra några medvetna överväganden. Eftersom beslutet emellertid skulle verkställas av det medvetna, och den medvetna verklighetsbilden kunde peka ut ett annat beslut som rationellt, måste emellertid harmoni skapas mellan det medvetna och det undermedvetna. Denna harmoni skapades genom den rationalisering som beskrivits ovan. B var *i själva verket* inte en vänlig person. Att inte godta B:s sociala inbjudningar blev därmed såväl undermedvetet som medvetet ett korrekt beslut. Huruvida A lät sig styras av sitt undermedvetna till en kor-

rekt eller felaktig uppfattning om B förmåler inte exemplet. Det viktiga är att harmonin kom till stånd på det undermedvetnas villkor.

Detsamma, fast omvänt, gäller naturligtvis det föregående exemplet. Harmoniseringen bestämdes av de medvetna erfarenheterna, men exemplet säger inget om huruvida A drog korrekta slutsatser om B:s karaktär.

Vad är det nu vi funnit? Jo, ett tredje mål-medelrationellt "samtal" som individen för med sig själv. Ett samtal som är överordnat de båda övriga och som alltid har ett enda mål, nämligen harmoni. Vilken harmoni det blir avgörs som sagt av hur variabelvärdena ser ut i de båda andra samtalen. En rimlig hypotes är att man alltid söker den harmonisering som ter sig minst hotfull eller på annat sätt omvälvande. Perspektivet är troligen kortsiktigt. Bland de mer omvälvande upplevelserna i en människas liv är att medvetandegöra och förändra undermedvetna föreställningar med stark negativ psykisk laddning. Psykoterapeutens arbete med människors bortträngningar handlar bland annat om just sådana problem. Det är naturligtvis ingen tillfällighet att människor behöver hjälp med sådana processer. På egen hand förmår de bara åstadkomma minimala harmoniseringar, det vill säga anpassa tolkningen av omvärlden till de starka undermedvetna föreställningarna. Så småningom blir emellertid den alltmer snedvridna tolkningen av världen och jaget en omöjlighet att leva med, men för att åstadkomma den omvälvande harmoniseringen behövs hjälp utifrån.

Harmoniseringen behöver inte nödvändigtvis handla om verklighetsbilder. Man kan också tänka sig att en revidering av mål. Om A gärna vill köpa ny bil, men ändå känner sig osäker på om det är försvarbart att göra det, försöker han förmodligen på olika sätt övertyga sig själv om det kloka i att trots allt köpa ny bil. Han inspekterar sin gamla bil och finner att rostfläckar börjar dyka upp, däcken börjar bli slitna, en glödlampa är trasig och så vidare. I hans undermedvetna finns två drivkrafter. Den ena vill tillfredsställa sådana behov som nya bilar tillfredsställer hos de flesta män, den andra söker få

honom att motsvara sådana dygder som föräldrar och lärare alltid predikat – återhållsamhet och sparsamhet. Den första rösten är dock den starkaste – men hans medvetna jag låtes ändå jämföra för- och nackdelar en stund för att tillfredsställa det överjag som pläderar för de anförda dygderna. Han finner dock förunderligt få fördelar med att behålla den gamla bilen. Verklighetsbilden anpassas efter den starkaste av de båda krafterna i det undermedvetna.

Vid ett besök hos ortens bilhandlare visar det sig emellertid bli alltför dyrt att byta bil. Den nya bilen kostar för mycket och det inbytespris A erbjuder för den gamla är för lågt. Full disharmoni råder nu i A:s inre, vilket ju i enlighet med vårt antagande snarast måste åtgärdas. Så sker också. Vid hemkomsten sker en snabb omvärdering av för- och nackdelar. Rostfläckar bedöms nu gå lätt att åtgärda, däckten tycks inte längre så slitna och A förstår över huvud taget inte varför han tog med en sådan petitesse som den trasiga glödlampan i kalkylen. Dessutom anmäler sig nya för- och nackdelar, och denna gång talar de enbart till förmån för alternativet att *inte* köpa ny bil.

Vad hände? Jo, ett undermedvetet mål gjorde sig gällande som var starkare än något av de båda andra – målet att inte vara utsatt för svår besvikelse. Detta mål är ett av A:s viktigaste undermedvetna mål av skäl som har att göra med upplevelser under hans uppväxt. Vad som helst får hända – han får bara inte bli besviken. När det visade sig vara omöjligt att nå de mål som bilinköpet skulle leda till så fanns bara en möjlighet – att byta mål. Detta var lätt gjort på det undermedvetna planet. Här behövdes inga långa resonemang och överväganden. Om två mål står i konflikt med varandra och det ena är viktigare så faller det andra. På det medvetna planet blev det lite besvärligare. Här hade A byggt upp en motiverande struktur som han nu måste demontera, och det på ett sådant sätt att han själv inte förstod varför han gjorde det. Skulle hans medvetna jag förstå att han demonterade sina motiv för att må bra, inte för att skapa grund för ett rationellt beslut, så skulle förmodligen inte välbefinnandet infinna sig. Vad som hände var alltså dels att A:s medvetna *verklighetsupp-*

fattning styrdes åt två olika håll beroende på vilka undermedvetna mål som för tillfället tedde sig starkast, dels att det medvetna *målet* fick bytas ut på grund av att ett tidigare ej aktuellt undermedvetet mål aktualiserades. Det undermedvetna dominerade således över det medvetna.

Vad vi här sett exempel på är hur A i olika situationer sökt åstadkomma harmoni mellan det medvetna och det undermedvetna. Harmoni betecknar här inte nödvändigtvis ett särskilt lyckligt eller konstruktivt tillstånd. Det handlar enbart om att individen söker få det medvetna och det undermedvetna att samverka – att gå åt samma håll. Det kan ske genom att man söker göra verklighetsbilder respektive mål lika i det medvetna och det undermedvetna – men det kan också ske genom att mål och verklighetsbilder i ett samtal anpassas efter viktigare mål och verklighetsbilder i ett annat samtal. De förra får ej hota de senare. Organismens syfte med denna samverkan torde vara att samla all den kraft den besitter för att gå åt det håll där den tror att lycka, eller i varje fall minsta möjliga olycka, finns. Det visar sig emellertid ofta att kompassriktningen inte är den rätta när den bestäms av starka undermedvetna drivkrafter.

Det tredje "samtal" som identifierades ovan är således den mekanism som sköter interaktionen och samspelet mellan det undermedvetna "samtalet" respektive det medvetna "samtalet". Det mål som ständigt eftersträvas i detta överordnade samtal är *harmoni*. De medel som används är *förändringar av de två andra samtals variabelvärden*. Dessa förändringar vidtas mot bakgrund av individens *bild av de båda samtalen*. Allt detta sker undermedvetet.

Men om denna samordning av de båda första samtalen sker i det undermedvetna, är den då inte en del av det undermedvetna samtalet? Rör det sig inte om ett enda undermedvetet samtal? Jo, om den enda betydelsefulla distinktionen i vår analys är den mellan medvetet och undermedvetet så hamnar de i samma kategori. Men om vi finner det intressant kan vi naturligtvis analytiskt göra ytterligare en distinktion, nämligen den mellan det undermedvetna av första ord-

ningen och det undermedvetna av andra ordningen – och att i den senare kategorin placera just de mekanismer som sköter den undermedvetna samordningen mellan det medvetna och det undermedvetna av första ordningen.

Sker *all* samordning undermedvetet? Nej, men den sker oftast undermedvetet. (Även den samordning där undermedvetna föreställningar anpassas efter medvetna föreställningar sker undermedvetet eftersom det är föreställningar som vi är omedvetna om som förändras.) Även medveten samordning kan dock förekomma. Den äger rum i det *terapeutiska samtalet*. På egen hand eller med hjälp av andra försöker vi medvetet få kontakt med vårt undermedvetna i syfte att bringa våra två världar i konstruktiv samklang. I båda fallen utgörs således "samordningssamtalen" delmängder av större samtalsmängder, men det är, tror jag, meningsfullt att analytiskt skilja dessa delmängder från övriga delar av det medvetna respektive det undermedvetna samtalet. Jag föreslår således att vi hädanefter talar om två samtal, som i sin tur utgörs av vardera två samtal med skilda funktioner – det medvetna respektive det undermedvetna samtalet av första ordningen och det medvetna respektive det undermedvetna samtalet av andra ordningen. De två senare samtalen samordnar de två tidigare samtalen.

Om förhållandet mellan samordningssamtalen kan här bara kort framhållas att det ligger i sakens natur att det undermedvetna många gånger har ett försteg. Det arbetar ständigt och självmant utan att vi medvetet behöver aktivera eller styra det. Dess drivkrafter kan vara mycket starka och genom att vi normalt är omedvetna om dem kan det medvetna samordningssamtalet inte "anlägga moteld". Det medvetna samordningssamtalet aktiveras normalt inte förrän individen hamnat i något slag av psykologisk kris och blivit medveten om att han/hon har destruktiva undermedvetna drivkrafter. Även när dessa betingelser föreligger är det terapeutiska samtalet ett mödosamt arbete som inte alltid leder till framgång. Har man emellertid nått framgång – man har bringat de undermedvetna drivkrafterna fram i

ljuset – är dessa krafters destruktiva kraft ofta ointetgjord eller åtminstone försvagad. Utan att säga för mycket torde det således låta sig sägas att de båda samordningssamtalen arbetar under mycket olika villkor och att det undermedvetna samordningssamtalet normalt är det dominerande och segrande.

Det kan i exemplifieringen ovan kanske te sig som om den avgörande kampen i individens mål-medelrationella överväganden står mellan det medvetna och det undermedvetna. Det medvetna vill en sak och det undermedvetna en annan, och så drabbar de två samman i en kamp om individens beslut. Av två skäl är en sådan bild olämplig. För det första är det visserligen fascinerande att se de båda samtalen som två rådgivare som försöker övertyga en tredje person om det visa i att handla på det ena eller andra sättet, men bilden är helt enkelt alltför missvisande. Man får intrycket att den tredje personen, beslutsfattaren, har ett eget medvetande som kan lyssna på argument och ta ställning till deras styrka. För att slutligen bestämma sig för ett handlingsalternativ. Men genom att vi redan har identifierat individens medvetna tänkande och hans undermedvetna processer som de två samtalen, rådgivarna, så finns helt enkelt ingen "tredje person" att ge råd till. Individens överväganden liksom hans beslut, som förvisso kan vara såväl medvetna som undermedvetna, utgör delar av de båda samtal vi redan identifierat. Besluten ligger ej utanför samtalen.

Det andra skälet till att bilden med rådgivarna och beslutsfattaren är olämplig är att den avgörande kampen i individens mål-medelrationella samtal inte nödvändigtvis är den mellan medvetet och undermedvetet. Med en analogi från statsrättens område skulle relationen mellan de båda samtalen kunna liknas vid förhållandet mellan regering och riksdag. I regeringsformen ser det ut som om den viktigaste politiska konflikten är just den mellan regering och riksdag. I själva verket vet vi ju att den politiskt mest signifikanta konflikten är den mellan olika grupper inom parlamentet. Regeringen har sedan sin maktbas i en av dessa grupper. På liknande sätt förhåller det sig med det undermedvetna och det medvetna. Kon-

flikter kan föreligga *inom* det undermedvetna och denna konflikt kan sedan återspeglas på det medvetna planet, men då ofta genom att den "sida" som tycks vara på väg att vinna i det undermedvetna samtalet är den som främst märks på det medvetna planet. I exemplet ovan med bilinköpet kunde såväl sparsamhet som bilköp tillfredsställa undermedvetna behov, men beroende på vilket av målen som för tillfället var starkast så dominerades det medvetna av olika beslutsargument. Maktkampen i det undermedvetna ledde till att olika "regeringar" fick makten på det medvetna planet.

En annan bild som ligger nära till hands att tillgripa för att beskriva förhållandet mellan medvetet och undermedvetet är den marxistiska teorin om bas och överbyggnad. Basen (det undermedvetna), som inom sig kan rymma konflikter, dominerar överbyggnaden (det medvetna). I överbyggnaden (det medvetna) finns ideologier (rationaliseringar) som söker motivera varför man skall göra det som redan "bestämts" av maktförhållanden i basen (det undermedvetna). Bilden bör dock modereras i enlighet med vad som sagts ovan. Det undermedvetnas behov av att söka påverka det medvetna står i proportion till graden av konflikt mellan det medvetna och det undermedvetna samt av hur viktiga de undermedvetna värden är som står på spel. Dessutom kan det undermedvetna göras tillgängligt för medveten påverkan genom terapeutiskt arbete.

Interaktion och rationalitet

Den fråga som fortfarande återstår att besvara är frågan om rationalitet och intern logik. Jag har ju krävt att ett "samtal" skall ha ett visst mått av intern logik för att det skall vara intressant att applicera den rationalistiska förklaringsmodellen på detta samtal. Är våra två samtal, och kombinationen av dessa, rationella i den bemärkelsen att de besitter en god intern logik? Efter diskussionen om två samtal som samordnas av två andra samtal bör man kanske börja med att fråga sig vad rationalitet och intern logik över huvud taget är för något i

ett så komplext ”meningsutbyte”.

Enkelt uttryckt kan intern logik i en mål-medelrationell argumentation sägas innebära att det handlingsalternativ som väljs skall vara förenligt med de mål och den verklighetsbild som argumentationen gett uttryck för. Vi har i vår analys att göra med *två* samtal (av första ordningen) men bara *en* handling. Skall denna handlingens rationalitet bedömas i förhållande till båda samtalen eller bara i förhållande till ett av dem – och i så fall vilket? Om handlingens rationalitet skall bedömas i förhållande till båda samtalen – skall samtalen ses som två skilda samtal eller som en enhet? Ett enkelt svar på denna till synes svåra fråga är att det är de överväganden, de argument, som faktiskt åstadkommit individens beslut som skall jämföras med beslutet när frågan om rationalitet och intern logik skall besvaras. Här återkommer således Elsters krav om kausalitet. Huruvida dessa överväganden finns i det undermedvetna och/eller det medvetna saknar betydelse för frågan om logik och rationalitet. Har en individ tagit ett beslut på grundval av medvetna och/eller undermedvetna överväganden, och detta beslut följer av beslutsunderlaget – ja, då är naturligtvis den mål-medelrationella sekvensen att betrakta som logiskt hållbar.

Ordningsföljden mellan överväganden och beslut är emellertid av stor betydelse. Överväganden som gjorts *efter det* att beslutet i realiteten fattats är ej av intresse när vi skall bedöma aktörens rationalitet. Rationaliseringar kan sägas komma efter det reella beslutet. I praktiken kan det naturligtvis vara svårt att veta när ett beslut egentligen har tagits, men teoretiskt kan vi urskilja rationaliseringen genom att den egentligen ingår i en helt annan mål-medelrationell sekvens. Den är inte alls ett reellt argument i den beslutsprocess vi primärt är intresserade av, utan den utgör ett medel som tillgrips för att individen skall nå den harmoni och samsyn mellan medvetet och undermedvetet som vi talat om tidigare.

Aktörens rationalitet vid valet av visst beslutsalternativ skall således prövas gentemot de överväganden som faktiskt har påverkat valet

– inte gentemot dess rationaliseringar. Jag tror att man då kommer att finna att människor praktiskt taget aldrig gör irrationella val. Jag talade tidigare om ”kemiska felkopplingar” som enda förklaring till eventuella irrationella val. I övrigt anser jag att handlingar som synes vara irrationella aldrig är det. Istället kan de vara slutprodukter av rationella undermedvetna beslutsprocesser. Mitt resonemang innebär emellertid också att det som synes vara rationellt inte alltid är rationellt på det sätt det synes vara. En rationalisering i efterhand kan naturligtvis inte vara en tillfredsställande grund för att beskriva en människas beslutsprocess. Att rationaliseringar förekommer hindrar dock inte att de handlingar som rationaliseras kan vara rationellt valda. Det innebär bara att rationaliteten inte kan sökas i det medvetna utan i det undermedvetna.

Hur en *medveten* rationell sekvens ser ut är inte svårt att föreställa sig. Det är ju i sådana termer vi är vana att tänka oss rationalistiska förklaringar. En undermedveten rationell sekvens har, hävdar jag, samma grundstruktur – men hur ser sådana övervägandestrukturer ut som involverar *såväl* medvetna som undermedvetna komponenter? Sammansättningen av medvetet och undermedvetet kan härvidlag se olika ut. I ett fall kan målkomponenten vara medveten medan delar av verklighetsbilden kan vara undermedveten. I andra fall kan förhållandet vara det omvända. När vi söker uppnå medvetna mål med hjälp av en delvis undermedveten verklighetsbild och delvis undermedvetna överväganden talar vi om *intuition*. De överväganden som leder fram till beslut, och det underlag dessa bygger på, finns inte alls eller bara delvis i det medvetna, men besluten ter sig likafullt ofta i efterhand strategiskt riktiga. Den medvetna beslutsprocessen får helt enkelt hjälp av den undermedvetna – eller snarare – medvetna och undermedvetna komponenter bildar tillsammans en rationell beslutsprocess. Likväl försöker vi ofta rekonstruera, det vill säga rationalisera, en fullständig och *medveten* beslutsprocess i efterhand. Vi tror inte riktigt på möjligheten av att vi fattat ett (bra) beslut med hjälp av intuition.

När de mål vi strävar efter är undermedvetna kan det finnas skäl att tro att de medvetna beslutsprocesser som hänger samman med våra strävanden alltid utgörs av rationaliseringar. Det är svårt att tänka sig rationella medvetna överväganden som syftar till att fatta beslut som skall befrämja mål som vi är omedvetna om att vi faktiskt har. Det ter sig rimligare att tro att hela eller större delen av den beslutsprocess som faktiskt leder individen till hans beslut äger rum i det undermedvetna. Vi kan vara medvetna om såväl verklighetsbild som värderingar, men vi är inte medvetna om att de används i vårt undermedvetna beslutsfattande. Vi är ju faktiskt inte ens medvetna om att vi strävar efter de mål vi faktiskt söker uppnå.

Rationaliseringen är, som vi tidigare sagt, ett medel i en särskild mål-medelrationell sekvens. Den försöker ge en på det medvetna planet godtagbar rationell och/eller moralisk mening åt ett intuitivt beslut eller en harmonisering mellan det medvetna och det undermedvetna. Genom att rationaliseringen skapar en bild vi kan acceptera bidrar den självt till harmoniseringen genom att den görs mer solid. När vi någon gång uppmärksammar att vi har undermedvetna drivkrafter vi ej vill kännas vid har vår rationaliseringsförmåga inte klarat att bygga en tillräckligt solid harmoni.

Dikotomi?

Den analysmodell jag skisserat består av två "samtal" – det medvetna och det undermedvetna. Är inte detta en förenkling? Är det inte i själva verket så att motiv och verklighetsbilder kan vara *mer eller mindre* medvetna? Jo, modellen är naturligtvis en förenkling. Det som inte är fullt medvetet kan vara mer eller mindre avlägset från denna medvetenhet. Kanske är liknelsen med en vattenyta träffande. Vi har lättare att observera ting under en vattenyta ju närmare vattenytan de befinner sig. Det förutsätter dock att vi över huvud taget bemödar oss med att se ned i vattnet. När det gäller det undermedvetnas betydelse är dock inte liknelsen särskilt gångbar. Ju längre

ned under vattenytan ett grund befinner sig desto mindre chans är det att det påverkar vad som sker ovan vattenytan. I djuppsykologins teorier om det undermedvetnas *betydelse* så återfinner vi, till exempel hos Freud, istället tanken om att det som är mest förborgat för det medvetna (det som bortträngts) uppfattas ha en alldeles särskild dignitet av negativ natur. Det är i själva verket därför det bortträngts. Bortträngningen innebär dock ingalunda att fenomenet ej kan spela roll i vardagen på ett indirekt sätt.

Frågan är då om den dikotomiserande förenkling jag gjort är lämplig. Först skall dock fastslås att den analysmodell jag försökt argumentera för utgår från att det finns ett slags övergripande målmedelrationalitet som inte bekymrar sig om huruvida de "resonemang" som den involverar befinner sig på den ena eller andra medvetandenivån. Valet av samtal underordnas de mål individen söker uppnå. Detta är analysmodellens övergripande "credo". Om vi vill veta hur individen med hjälp av denna övergripande målmedelrationalitet söker uppnå sina mål kan det ändå finnas anledning att närmare studera hur individens samtal ser ut, bland annat i termer av medvetet och undermedvetet – och här återkommer frågan om dikotomiseringens lämplighet. På denna fråga har jag dock inget svar. Istället får det bli framgången hos de teorier som bygger på denna dikotomi som får avgöra dikotomins lämplighet. Min hypotes är dock att liknelsen med vattenytan pekar på något betydelsefullt. Det finns en medvetandeyta, och det är en kvalitativ skillnad mellan det som är ovanför och det som är under denna yta.

Förklaring eller idealtyp?

Kan man således använda den rationalistiska förklaringsmodellen för att beskriva det undermedvetna och dess interaktion med det medvetna vad avser beslutsprocesser? Ja, som jag ser det finns inget principiellt hinder. De undermedvetna beslutsprocesskategorierna låter sig beskrivas i samma termer som de medvetna, liksom även samord-

ningen mellan det medvetna och det undermedvetna. Även kraven om rationalitet är uppfyllda. Faktum är att man kan hävda att detta krav uppfylls just för att vi tillåter oss att beakta även det undermedvetna. Den rationalistiska idealtyp som till exempel Downs arbetar med ter sig i detta perspektiv som en ofullständig och delvis vilseledande bild av människors beslutsprocesser. I Elsters tre-filterteori skulle kanske de undermedvetna mekanismerna kunna placeras i det tredje filtret. Jag vill dock ogärna se dessa drivkrafter som något annat än som delar av en rationell beslutsprocess. Om ett tredje filter verkligen kan urskiljas bör däri inte inrangeras sådana undermedvetna mekanismer som låter sig beskrivas i mål-medelrationella termer. Medvetna eller undermedvetna *vanor* kan till exempel mycket väl uppfattas som rationella strategier där man söker minimera sina risker.

Den traditionella rationalistiska förklaringsmodellen – det vill säga den modell som enbart beaktar aktörens *medvetna* beslutsprocess – är ju en idealtyp och kritik mot idealtyper för att de inte är realistiska kan med viss rätt sägas missa poängen med att konstruera idealtyper. Idealtyper avses ju vara teoretiska konstruktioner där vissa idéer destillerats fram ur en mer komplex samling av idéer eller fenomen. Man kan till exempel definiera demokrati idealtypiskt och ha praktisk nytta av ett sådant begrepp när man vill urskilja de demokratiska aspekterna av ett styrelseskick – för att sedan eventuellt uttala sig om *i vilken utsträckning* styrelseskicket är att betrakta som demokratiskt. Idealtypens uppgift blir då att utgöra ett jämförelseobjekt, en måttstock gentemot vilken verklighetens fenomen kan jämföras. Det ligger i sakens natur att idealtyper på grund av sin renodlade karaktär ofta inte kan förverkligas. Så förhåller det sig enligt min mening med den traditionella rationalistiska beslutsmodellen. Det mänskliga beslutsfattandet är förmodligen aldrig uteslutande ett medvetet fenomen.

Varför då kritisera den rationalistiska förklaringsmodellen för att vara orealistisk? Detta är ju så att säga utgångspunkten. Den veten-

skapliga frågeställningen avser ju *skillnaden* mellan idealtyp och verklighet. Hur stor är denna skillnad? Anledningen till att en sådan fråga är intressant är att idealtypen anses ange en intressant egenskap, vare sig det handlar om demokrati eller rationalitet. Här bör vi dock gå tillbaka till Downs' beskrivning av sin modell. Han säger att han dels vill se i vilken grad människor är rationella, dels vill testa modellens förklaringskraft.

De båda syftena ligger varandra nära. Är människor rationella fungerar modellen väl som förklaringsmodell. Är människor inte rationella fungerar den dåligt. Det finns dock en betydelsefull skillnad. Det är lättare att tänka sig ett ointresse för det som ligger vid sidan av idealtypen om syftet är att jämföra än om det är att förklara. Vill man bara jämföra med idealtypen kanske man nöjer sig med att konstatera att det som studeras bara motsvarar idealtypen till si och så stor del. Människor är alltid, ibland eller sällan medvetet rationella.

Vill man däremot förklara har man ju ett särskilt intresse för det som skall förklaras, och att det verkligen blir förklarat. Man låter sig knappast nöja med att, till exempel, beslut till viss del kan förklaras av rationella överväganden. *Till viss del* – man frågar sig omedelbart vilka de andra förklaringsfaktorerna är. Downs talar ju om sin modell som en hypotes. Hypoteser prövar man ju, och om de visar sig felaktiga eller bara delvis korrekta så skapar man alternativa hypoteser som man sedan testar, och så vidare. Det måste inte nödvändigtvis vara samma forskare som för saken vidare – att motbevisa några få falska hypoteser kan vara en forskares livsverk – men forskarsamhället slår sig naturligtvis inte till ro med konstaterandet att en idealtypisk förklaring bristfälligt visat sig kunna förklara ett fenomen. Jag skall gärna erkänna att forskaren även vid jämförelsen förmodligen blir nyfiken på vilka de icke idealtypiska egenskaperna är, men är man intresserad av att *förklara* ett fenomen menar jag att det är *ofrånskomligt* att gå vidare tills man tillfredsställande förklarat det man skulle förklara.

Vad är då tillfredsställande? Måste vi härleda alla fenomen till

”the big bang” eller något annat ursprungligt fenomen? Självfallet inte, men om korrelationer är svaga, eller uppmätta statistiska samband döljer faktiska orsakssamband, finns naturligtvis mer att göra för den hågade forskaren. De rationaliseringar vi diskuterat är exempel på sådana samband. Ett medvetet övervägande som väl stämmer överens med ett beslut kan uppfattas som en god rationalistisk förklaring. I själva verket kanske båda fenomenen har orsakats av undermedvetna drivkrafter. Övervägandet är en rationalisering.

Införlivandet av de undermedvetna ”övervägandena” i den rationalistiska modellen motiveras alltså av förklaringsambitionen. Att kanske alla mänskliga beslut då kan komma att uppfattas som rationella får vi så att säga ”på köpet”. Det är inte en strävan efter att kunna dra denna slutsats som har motiverat utvidgningen av modellen. Jag kan dock inte heller se att slutsatsen ställer till några problem. Vilket intresse kan egentligen knytas till det rena ”medvetna” rationalitetsbegreppet? Vilket intresse har vi av att kunna utmåla människor som irrationella? Har vi inte större nytta av ett utvidgat rationalitetsbegrepp, till exempel när vi söker efter människors drivkrafter i asociala sammanhang? Genom att ställa frågan om medveten och undermedveten nytta kan vi med teorier om medvetna och undermedvetna drivkrafter samt rationalitetens sökarljus effektivt söka oss fram till såväl motiv som lämplig terapi – naturligtvis under förutsättning att laguttrycket om rationalitet verkligen är sant.¹²

Min kritik av den rationalistiska förklaringsmodellen innebär inte att jag lägger den helt åt sidan. Som idealtypiskt *jämförelseobjekt* kan den naturligtvis få kvarstå i befintligt skick. I vilken utsträckning är människor medvetet rationella? Som förklaringsmodell, när syftet verkligen är att förklara, duger den dock inte i nuvarande skick. Bygger man emellertid in undermedvetna byggklossar vid sidan av de medvetna tror jag modellen får stor förklaringspotential. Därmed inte sagt att den då blir uttömmande. Den behandlar ju enbart människors mentala processer – inte de objektiva strukturer som omger människorna. Att dessa strukturer inte beaktas gör dock inte model-

len missvisande som verklighetsbild, som frånvaron av undermedvetna drivkrafter gör. Strukturer kan ju nämligen ses som förklaringsfaktorer i förhållande till modellens komponenter. De ogiltigförklarar inte modellen utan tillför bara ytterligare ett kausalt skikt. Inte heller som förklaringsmodell skall den rationalistiska förklaringsmodellen således skrotas. Däremot skall den byggas om och byggas ut.

Problemet blir att göra empirisk forskning. Men om alternativet är att nöja sig med att beskriva människors rationaliseringar ser jag ingen annan möjlighet än att vi griper oss an problemen. Därvid behöver vi hjälp av våra vänner psykologerna – som många dessvärre ägnar sig åt "economic man-tänkande". Först när det undermedvetna släpps in i den rationalistiska förklaringsmodellen blir den verklighetstrogen nog att inte blott karaktäriseras som en idealtyp. Först då kan den användas för att ge realistiska bilder av människors bevekelsegrunder. Och först då blir det möjligt att förutsätta perfekt rationalitet liksom egoism – två hörnstenar i economic man-tänkandet.

2.4 Black-boxförklaringar

När man söker förklara människors beteende kan man vanligtvis utgå från att beteendet föregåtts av någon mental aktivitet – om än aldrig så blygsam. De två slag av förklaringsfaktorer vi hittills diskuterat tar fasta på denna mentala aktivitet. Aktiviteten är den orsak med vilken individens beteende förklaras.

Renodlade strukturella förklaringar av mänskligt beteende beaktar dock ej vad som sker inom aktören. Aktören blir en "black box". Innebär det att man inte tror att mentala aktiviteter utgör en förmedlande länk mellan struktur och handling? Säkerligen inte. Men av ett eller annat skäl har man valt att ej kartlägga den mentala aktiviteten. Ett skäl kan vara att man gjort en resursbetingad avgränsning. Med begränsade forskningsresurser har man valt att studera

sådana faktorer som antas ge mest vetenskaplig "avkastning". Ett annat skäl kan vara att man inte tror att den mentala aktiviteten leder till någon variation i individernas beslut. De strukturella omständigheterna är sådana att alla eller flertalet individer som befinner sig i samma situation kan förväntas komma till samma beslut. Det intressanta blir då att kartlägga de strukturella omständigheterna.

Om nu inte alla som befinner sig i samma strukturella omständigheter kommer fram till samma beslut så kan detta tolkas antingen som att här finns utrymme för en vilja som ej låter sig likriktas av strukturella omständigheter *eller* som att vi inte kartlagt de strukturella omständigheterna tillräckligt väl. I det förra fallet kan förklaringen vara varierande arvsanlag eller "free spirit". I det senare fallet antas antagandet om att individerna befinner sig i samma strukturella omständigheter vara felaktigt. Omständigheterna är desamma vad gäller de strukturer vi beaktat, men där finns fler omständigheter att beakta.

Under förutsättning att människan inte är utrustad med en av kausala omständigheter oberoende vilja kan vi hävda att ju större kunskap vi har om människors strukturella omständigheter desto mindre behov finns att studera vad som sker i "den svarta lådan". Å andra sidan kan man kanske hävda att det är svårt att göra en omfattande kartbild av de bestämmande strukturer som omger oss utan att göra oss en bild av den svarta lådans innehåll.¹³ Det kan ju till exempel handla om sådana ting som utbildning, hemförhållanden och sociala relationer. Såväl uppställandet av frågeställningar kring dessa strukturer som besvarandet av frågorna synes involvera föreställningar om den svarta lådans innehåll. Jag skulle vilja gå så långt som att hävda att ju mer omfattande strukturstudien görs, och ju närmare den svarta lådan den kommer, desto mer tappas lådan på innehåll. När den hypotetiska dag kommer då vi säger att vi har så fullständig kunskap om de strukturer som påverkar oss människor, att vi ej behöver studera den svarta lådans innehåll – den dagen har vi tömt lådan på innehåll.

Vi kan ta ett exempel. Klassröstning är ett välkänt fenomen inom valsociologisk forskning. Det statistiska sambandet mellan klasstillhörighet och röstning varierar mellan olika länder. I de skandinaviska länderna är sambandet starkare än i andra länder. Om vi antar att sambandet inte är spuriöst så skulle den förmedlande mentala mekanismen kunna se ut på ett antal olika sätt. Några mekanismer skulle kunna beskrivas i termer av rationell politisk instrumentalism och kanske vara lokaliserade i individens medvetna överväganden. "Eftersom jag är arbetare får jag det bäst om arbetarpartiet kommer till makten. Därför röstar jag på arbetarpartiet." Andra mekanismer hör hemma i det undermedvetna. Människor kanske röstar på ett parti för att uppleva sig tillhöra en social grupp i samhället. Sådana mekanismer kan naturligtvis spela roll vare sig väljaren röstar "rätt" eller "fel" utifrån sin objektiva klasstillhörighet.

Kunskap om strukturfaktorerna klasstillhörighet och partisystem samt teorin om klassröstning ger en god möjlighet att predicera röstningsbeteende i vissa länder. Prediktionsförmågan är dock inte absolut, det vill säga sambandet är inte perfekt. Det finns två vägar att gå för att göra teorin mer fullständig och prediktionsförmågan bättre. Den ena vägen är att skaffa mer strukturkunskaper. Den andra är att studera vad som faktiskt sker i väljarnas svarta låda. Normalt brukar vi förknippa strukturstudier med masstudier och studier av den svarta lådans innehåll med inträngande individstudier. Så behöver emellertid inte vara fallet. De eftersökta strukturerna kan vara så detaljerade att det ter sig omöjligt att göra masstudier. Å andra sidan kan den svarta lådans innehåll studeras i relativt grova termer. Då kan en masstudie vara möjlig att använda. I det svenska valforskningsprogrammet har man i allt större utsträckning sökt teckna en bild av elementen i väljarnas politiska överväganden. Bestämmer vi oss för att studera strukturfaktorer blir utrymmet för oväntade röstningsbeslut allt mindre ju större kunskaper vi skaffar oss om strukturer, vilket innebär att intresset för studier av väljarnas kalkyler minskar. Samtidigt innebär förmodligen de alltmer omfattande

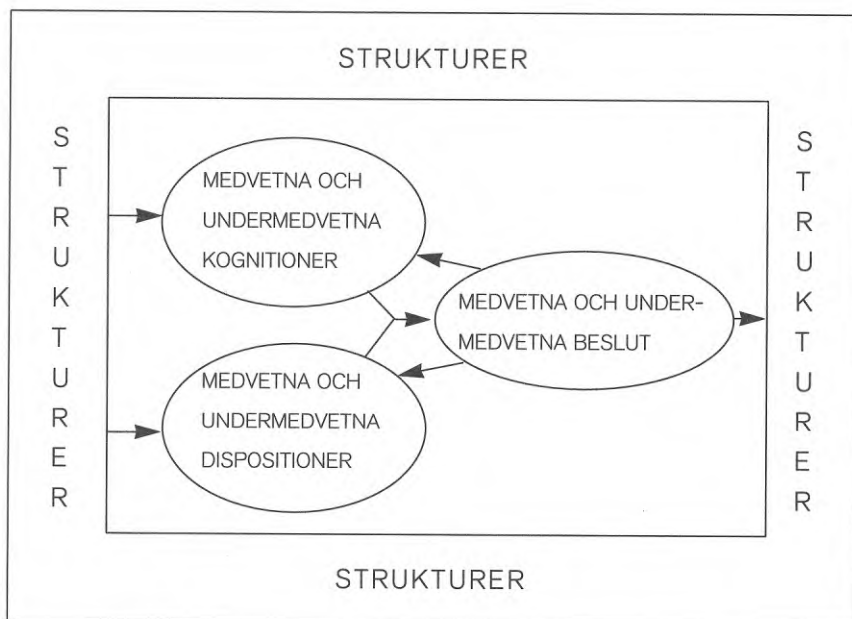
strukturkunskaperna att väljarnas kalkyler indirekt blottläggs.

Inom ekonomisk vetenskap har vi sett att man gör sig schablonföreställningar om den svarta lådans innehåll – och man klarar sig måhända hyggligt med dessa schabloner i förhållande till sina syften. Man kan i tillräckligt hög grad förutsäga beteende för individer som befinner i sig i samma ekonomiska strukturella omständigheter. Det bör här poängteras att schablonföreställningar om vad som sker i svarta lådan kan vara korrekta eller felaktiga, men i båda fallen ge korrekta prediktioner. Rational choice-teorin ger enligt mitt förmenande en felaktig bild i och med att det undermedvetna ej beaktas, men likväl duger den måhända för att göra prognoser. Som alltid när man har en felaktig bild av verkligheten riskerar man dock en dag att göra en felaktig prognos.

2.5 Två samtal i ett rum

Två samtal i ett rum. Rubriken söker symboliskt levandegöra det som diskuterats i bokens två inledande kapitel. I figur 1 har jag försökt åskådliggöra samma tankegångar grafiskt – de tre slagen av förklaringsfaktorer och relationerna mellan dessa. Strukturernas roll är härvidlag lätta att illustrera. Relationerna mellan de medvetna och de undermedvetna samtalskategorierna är svårare eftersom de kan samspela på olika sätt. Jag avstår därför från att i bilden illustrera de olika varianterna av samspel.

Strukturer påverkar oss ständigt såväl medvetet som undermedvetet. Med en metafor kan de sägas utgöra ett rum för vårt tänkande. I varje beslutssituation aktualiseras konsekvenser av denna påverkan genom de kognitioner och dispositioner som aktiveras vid beslutet. Vi kan här skilja mellan 1) de strukturella ramar eller resurser som vi *genom våra kognitioner beaktar i våra* medvetna eller undermedvetna

Figur 1: Relationer mellan tre slag av förklaringsfaktorer

beslutsalkyler och 2) de strukturer som *format våra dispositioner*, vilka också kan vara medvetna eller undermedvetna. (Glöm i sammanhanget inte bort att våra bilder av egna och andras dispositioner är, sanna eller falska, kognitioner.)

Beslut kan, precis som de överväganden som föregår dem, vara medvetna eller undermedvetna. De kan utgöra försök att påverka en del av den struktur som omger beslutsfattaren – detta är vad vi i vardagslivet är vana vid att betrakta som beslut – men de kan också avse beslutsfattarens egna kognitioner och dispositioner. Så är fallet när man till exempel byter verklighetsbild eller värderingar. De strukturer som skapar våra kognitioner och dispositioner gör det således inte oförmedlade av mentala processer. Ett byte av verklighetsbild förutsätter ett beslut om att så skall ske, låt vara att beslutet oftast tas mekaniskt, sekundsnavt och undermedvetet.

Normalt förutsätter vi att människor har som mål att ha en kor-

rekt verklighetsbild, och att de fattar beslut om sin verklighetsbild därefter, men det är inte självklart att all information vi möter verkligen används för att revidera våra verklighetsbilder även när så skulle vara påkallat med hänsyn till objektiva kriterier. Individen kan ha intresse av att bortse från obekvämt information och beslutar kanske undermedvetet att enbart ta till sig sådan information som inte är obekvämt. (Selektiv perception.) Om individen inte är lyckosam i denna ambition uppstår obehag och han/hon kanske så småningom ser sig tvingad att byta verklighetsbild.

Ett annat exempel på beslut som avser kognitioner är den undermedvetna rationaliseringen. Individens undermedvetna mål är att skapa en förståelig eller moraliskt godtagbar bild av sin egen beslutsprocess. Utifrån sin uppfattning om vad som är en godtagbar beslutsprocess i förhållande till kraven om rationalitet och/eller moral konstruerar han en sådan. Beslutet innebär således ett val av rationalisering och syftet är att i ett eller annat avseende "må bra". Det enda av denna beslutsprocess som kan registreras på det medvetna planet är rationaliseringen, och då felaktigt i form av överväganden inför det beslut som rationaliseras.

Båda dessa fall är exempel på de "samordningssamtal" vi diskuterat tidigare. I första fallet fattar man ett beslut om en samordning som man sedan kan göra solid mot intellektuellt grundade tvivel genom en rationalisering. Samordningssamtalet åstadkommer harmoni antingen genom att göra medvetna och undermedvetna verklighetsbilder respektive mål lika *eller* genom att mål och verklighetsbilder i det ena samtalet anpassas efter viktigare mål och verklighetsbilder i det andra samtalet på ett sådant sätt att de förra ej hotar de senare.

Strukturer är naturligtvis i högsta grad intressanta när vi diskuterar varför människor beslutar som de gör. Mitt syfte med att diskutera strukturer som förklaringar har dock inte varit att bygga en strukturteori, utan enbart att genom jämförelser tydligare kunna utmejsla den rationalistiska förklaringen. Försättningsvis är det

denna som står i fokus för framställningen. Kanske kan man ändå säga att varje teori om människors överväganden säger något om de strukturer som omger dem. Kanske är det till och med så att den hypotetiska dag vi säger att vi har fullständig kunskap om "den svarta lådans innehåll" den dagen vet vi också allt om strukturer.

3

EN ALLMÄN TEORI OM BEHOV SOM DRIVKRAFTER

I traditionell rationalistisk teoribildning utgör individens medvetna målsättningar den psykologiska drivkraft som ger intellektuella överväganden deras förklarande kraft i förhållande till beslut och handlingar. Utan målsättningar skulle intellektuella resonemang bara vara just intellektuella resonemang – ett slags akademiska tankeövningar. Vilka individens medvetna målsättningar är kan vara svårt att fastställa för en utomstående betraktare. I den teori som skisseras i detta arbete tillkommer en komplikation. Här föreslås ju att rationalistisk teoribildning skall beakta såväl medvetna som undermedvetna mål. Hur skall vi då gå tillväga för att finna dessa mål? Hur skall vi arbeta när vi bygger en sådan teori?

Vi kan till att börja ställa frågan varifrån våra mål kommer. Får vi veta deras ursprung kan vi kanske lättare säga något om deras innehåll. Härvidlag är det naturligt att tänka sig att vi strävar efter tillstånd eller fenomen som vi värderar positivt. Konstaterandet är närmast en truism. Varifrån värderingarna i sin tur kommer är en svårare fråga. Jag kommer här att hävda att de kommer från våra behov. De två samtal som diskuteras i kapitel 2 uppfattas som två kommunicerande uttrycksformer för individens behov. I dessa samtal görs överväganden och fattas beslut på grundval av medvetna och undermedvetna mål och verklighetsbilder. Målen följer av värderingar och värderingarna emanerar ur behoven. Ett alternativ till detta synsätt kommer att diskuteras i kapitel 5.

3.1 Behov, värderingar och mål

I avsnitt 2.3 diskuterade jag förhållandet mellan två teorier för att förklara mänskligt beteende. När jag formulerade texten erfor jag två till synes oförenliga känslor. Ena stunden tycktes det budskap jag hade att framföra vara banalt och självklart, andra stunden framstod det som kontroversiellt och svårförståeligt. De pedagogiska problem som varje vetenskaplig skriftställare brottas med när han söker formulera sig begripligt kan naturligtvis här spela roll. Det jag hade att säga var banalt men det var svårt att uttrycka enkelt. Jag tror dock förklaringen till de båda känslorna är en annan.

När man för samman basala kunskaper från skilda kunskapsfält uppstår ibland nya insikter, trots att egentligen inte några nya upptäckter gjorts. Åtminstone har mitt arbete för mig inneburit att jag erhållit en rad värdefulla insikter trots att jag bara sammanfört och noga analyserat tidigare välkända föreställningar. Dessa nya insikter kan vara svåra att anamma helt enkelt för att de strider mot invanda föreställningar inom vart och ett av de begränsade kunskapsfälten. Inte minst ställer det till problem att olika begrepp utvecklats för att hantera näraliggande eller identiska fenomen. Kombinationen av det rationalistiskt orienterade begreppet "mål", det mer naturorienterade begreppet "behov" och det normorienterade begreppet "värdering" är ett bra exempel på vilka problem som dessa parallella terminologier innebär, men också på vilka möjligheter deras sammanförande kan öppna. Mitt sätt att kombinera begreppen ser ut på följande sätt.

Jag utgår från att alla människor har konstitutionella, det vill säga genetiskt bestämda, egenskaper som föranleder dem att i ett eller annat avseende söka förändra eller vidmakthålla den situation de befinner sig i. Dessa drivkrafter kallar jag *behov*. Om vi tror på betydelsen av att göra en åtskillnad mellan kroppsliga och mentala funktioner kan vi härvidlag skilja mellan kroppsliga och mentala behov. Inom dessa två kategorier kan vi sedan urskilja ett antal underkategorier.

Jag tror inte att jag härmed avviker nämnvärt från vanligt språk-

bruk vad gäller betydelsen av ordet "behov". Möjligen vill man ibland begränsa betydelsen till att omfatta enbart drivkrafter som kan accepteras på något slag av moraliska grunder. Någon sådan normativ bestämning har inte det här använda behovsbegreppet. De drivkrafter jag intresserar mig för finns där oavsett vad vi tycker om dem. Att jag kallar dem "behov" innebär inte att jag legitimerar dem.

Förekomsten av ett behov och dess innebörd är således en faktafråga, inte en värderingsfråga. Konstitutionella behov är sådana att de, utan någon aktion eller något ställningstagande från vår egen sida, obönhörligen gör sig påminda och driver oss att på ett eller annat sätt söka tillfredsställa dem. Våra konstitutionella behov kan vi ej påverka. Det innebär naturligtvis inte att konstitutionella behov alltid blir tillfredsställda. Strukturella omständigheter sätter härvidlag gränser, och när behovskonflikter föreligger får individen söka optimala lösningar. Poängen är emellertid att konstitutionella behov är sådana att de på ett eller annat sätt *obönhörligen gör sig påminda*.

Hur gör sig då dessa behov påminda? Enkla biologiska behov som behov av näring och vätska gör sig påminda genom hunger och törst. Man kan dock inte ta för givet att alla grundläggande behov manifesterar sig för individen på ett så omedelbart och tydligt sätt. Man kan inte heller ta för givet att individen uppfattar signalerna på rätt sätt. Han kan mycket väl ha en felaktig bild av sina konstitutionella behov och hur man tillfredsställer dem. Individens bild av den egna behovsstrukturen har en subjektiv status. Att individen har en subjektiv bild av denna struktur innebär emellertid inte att den *faktiska* behovsstrukturen har en subjektiv karaktär. Den är i högsta grad objektiv.

Våra konstitutionella behov är uppenbarligen av intresse när vi skall söka förklara mänskligt beteende. De föranleder ju oss att söka tillfredsställelse. Vilka faktiska fenomen som kan ge behovstillfredsställelse är dock inte nödvändigtvis av intresse. Om förutsättningen för att ett visst slag av fenomen skall kunna påverka människor är att

människorna har kunskap om fenomenen så är det ju snarare människors *föreställningar* om fenomenen än fenomenen som sådana som vi bör intressera oss för. När vi nu vänder vår uppmärksamhet mot dessa föreställningar är det lämpligt att introducera begreppet *värderingar*.

Om vi förutsätter att värderingar kan förklaras – att de inte är fritt uttänkta normativa positioner utan har *orsaker* – så är det svårt att tro att inte *våra behov* därvidlag skulle spela en mycket betydelsefull roll. Behoven är ju de genetiskt betingade drivkrafter som föranleder oss att söka vidmakthålla eller förändra vår situation. När vi så skall värdera världen gör vi det instrumentellt med utgångspunkt från våra behov. Vi värderar fenomen utifrån vår uppfattning om deras förmåga att ge behovstillfredsställelse. Detta gäller inte bara de värderingar som vi är vana att betrakta som instrumentella. I dessa fall är vi medvetna om att vi inte värderar fenomen positivt på någon annan grund än deras förmåga att skapa något som vi i sin tur värderar positivt. Det är till exempel ingen som vill hävda att den egna värderingen av en viss regel i skattelagstiftningen är en grundläggande värdering som ej kan motiveras instrumentellt. Däremot kan många tillstå att värderingen av *jämlikhet* är en grundvärdering som är svår att motivera instrumentellt. Enligt vad som här hävdas är emellertid även sådana värderingar instrumentella. De är instrumentella i förhållande till våra behov. En positiv värdering av, och en strävan efter, jämlikhet skulle till exempel kunna vara en, medveten eller undermedveten, säkerhetsstrategi för att tillfredsställa behov av självhävdelse.

Kan man då inte lära sig att omfatta värderingar utan att ta ställning till deras ändamålsenlighet i förhållande till egna behov? Är det inte det som socialisationsprocessen i allt väsentligt går ut på? Gentemot dessa frågor kan en motfråga ställas. Varför är inte all socialisation med avseende på värderingar framgångsrik? Jag kan tänka mig två förklaringar. Den ena innebär att individen prövat de utlärdade värderingarna gentemot sina behov och inte funnit dem vara funk-

tionella. Den andra innebär att individens behov av att tillhöra den socialiserande gruppen inte varit tillräckligt stort för att han/hon skall anamma dess värderingar. Den första förklaringen stämmer väl överens med min tes om relationen mellan behov och värderingar, men hur är det med den andra? Jo, den stämmer också överens med tesen förutsatt att vi kompletterar den så att värderingar inte endast skapas som *avspeglingar av behov*, utan ibland också som *entrébiljetter till sociala grupper* som vi har behov av att tillhöra. Även i det andra fallet rör det sig således om strävan efter behovstillfredsställelse, om än inte det behov som värderingen avspeglar. I ett läge där avspeglingsvärderingar och entrébiljettsvärderingar är i konflikt med varandra drivs individen att göra ett optimalt val med avseende på behovstillfredsställelse.

Det bör noteras att den rational choice-teori som här konstrueras utelämnar möjligheten av att vi beaktar *andra människors behov* på bekostnad av de egna behoven, till exempel när vi fattar beslut om värderingar. Därvidlag liknar den traditionell rational choice-teori. I kapitel 5 kommer jag att diskutera möjligheten av att gå utanför dessa begränsningar. I den föreliggande teorivarianten bortser jag dock från andra beslut än de som söker optimera den egna behovstillfredsställelsen.

Enligt denna teori är således alla värderingar instrumentella. De utgör *resultatet av försök att bedöma vilka fenomen som tillfredsställer de egna konstitutionella behoven*. Värderingarna kan vara resultatet av ett sökande från vår egen sida eller av en mer eller mindre aktiv påverkan från vår omgivning. Resultatet med avseende på behovens roll blir emellertid detsamma. Vi uppfattar sådana fenomen som vi tror tillfredsställer våra behov som positiva. Sådana bedömningar kan göras såväl medvetet som undermedvetet. När vi ej kan förklara varför vi värderar ett fenomen positivt så har "bedömningen" naturligtvis gjorts undermedvetet.

Värderingar har således en subjektiv karaktär, men de är inte subjektiva på det sätt som vanligen brukar hävdas. Det subjektiva

momentet ligger i att individens försök att identifiera sina behov kan misslyckas av olika skäl, liksom individen kan missta sig på vad som är ändamålsenliga medel. Det faktum att värderingar har denna subjektiva karaktär innebär naturligtvis inte att *förekomsten* av en viss värdering har samma subjektiva status. Förekomsten av en värdering är ett objektivt faktum. I nästa led kan vi dock återigen konstatera att vår *uppfattning* om vilka värderingar vi faktiskt har är subjektiv. Det är teoretiskt tänkbart att vår uppfattning är felaktig.

Ibland talas det om "skapade behov". Härmed brukar avses inlärda drivkrafter som inte nödvändigtvis är kopplade till individens *verkliga*, det vill säga konstitutionella, behov. Det är emellertid svårt att tänka sig att denna inlärning inte kommit till stånd genom att just vädja till individens konstitutionella behov. Varför skulle annars inlärningen ha varit lyckosam? Detta innebär emellertid inte att det "inlärda behovet" faktiskt skulle vara ändamålsenligt, men inte heller motsatsen. Frågan om ändamålsenlighet kan självfallet inte besvaras på annat sätt än genom att studera just ändamålsenligheten. Om det "inlärda behovet" kommit till stånd på det ena eller andra sättet saknar betydelse.

Man skulle naturligtvis kunna använda beteckningen "inlärda behov" om alla de drivkrafter som skapas genom att människor medvetet eller omedvetet väljer strategier för att uppnå sina konstitutionella behov. Jag har dock valt att endast använda behovsbegreppet i dess konstitutionella variant. Det är min arbetshypotes att de nämnda strategierna bättre låter sig beskrivas i termer av dispositioner – dispositioner som avser kognitioner, värderingar och handlingar.

Det är således värderingarna som utgör drivkraften för individens handlande. Värderingarna skapas av våra konstitutionella behov och våra kognitiva föreställningar om hur dessa kan tillfredsställas. Ytterst är det således våra konstitutionella behov som är drivkraften, men de bestämmer inte oförmedlat värderingarnas karaktär. Som mellanliggande faktor finns våra kognitiva föreställningar om behovens natur och hur de tillfredsställs. Det innebär att värderingarna,

till skillnad från behoven, kan förändras på grundval av information om verkligheten.

De "ting" vi värderar positivt försöker vi realisera eller "erövra". En sådan erövring eller realisering blir det *mål* vi strävar efter. Därmed har vi, via begreppet *värdering*, kommit från det naturalistiska begreppet *behov* till det rationalistiska begreppet *mål*. Detta är huvudsyftet i detta avsnitt. Vad som nu återstår i denna begreppsutredning är att knyta dessa begrepp till begreppen *dispositioner* och *kognitioner*.

Kognitioner definierades tidigare som våra föreställningar om världen inklusive oss själva. Det innebär att de fenomen som jag ovan karakteriserat som faktiska företeelser – konstitutionella behov, värderingar och mål – kan vara föremål för människors kognitiva föreställningar. Det innebär vidare att även leden mellan dessa fenomen utgörs av kognitiva föreställningar. Vi har föreställningar om vilka behov vi har och vilka värderingar och mål dessa behov föranleder på olika instrumentella plan. Osökt kommer jag att tänka på Herbert Tingstens uttalande om ideologier: "Verklighetsomdömena spela huvudrollen".¹ Alla våra överväganden synes avse *hur* vi (bäst) skall tillfredsställa våra konstitutionella behov, vilket ju är en strategisk frågeställning där normen är given. Människors värdemässiga prioriteringar utgör försök att avspegla behovens inbördes styrka. Inte heller våra konstitutionella behov utgör normativa ställningstaganden. De är fakta. Det enda "rena" normativa ställningstagande som står att finna i mänskliga överväganden tycks med dessa utgångspunkter vara *att* vi skall söka tillfredsställa våra konstitutionella behov. Med tanke på att jag karakteriserat behoven såsom oemotståndliga verkar dock utrymmet för ett normativt grundat beslut, även på denna punkt, vara obefintligt.²

Så var det då dispositionerna. Här rör det sig om våra benägenheter att uppfatta, värdera, och agera på visst sätt. Våra värderingar vill jag helt enkelt se som dispositioner; som mer eller mindre starka benägenheter att uppfatta de ting eller situationer som dispositionen

avser som positiva, negativa eller neutrala. Tidigare har jag diskuterat möjligheten av att fatta beslut om egna dispositioner. Jag hävdade då att eftersom samtliga dispositioner bygger på kognitioner – föreställningar om hur verkligheten ser ut – så bör rimligen förändrade kognitioner kunna leda till att vi fattar beslut om att förändra dispositionerna. I ett avseende lämnades dock en reservation – nämligen rörande möjligheten av att fatta beslut om grundläggande värderingar. Här kan vi nu fastslå att även våra grundläggande värderingar bygger på kognitiva föreställningar, nämligen föreställningar om behovens art, vilket torde innebära att individen även kan fatta beslut om att förändra dessa värderingar. Eftersom besluten rör val av medel utgör beslutsunderlaget bedömningar av ändamålsenlighet. De grundläggande *behov* som värderingarna avses spegla kan individen dock inte ändra genom beslut.

Jag har i detta avsnitt hävdad att våra mål och värderingar emanerar ur våra behov. Behoven är de drivkrafter som givet olika livsmiljöer och våra perceptioner bestämmer våra målsättningar. Jag framlägger här tesen att vi med detta uttryck har sammanfattat alla tänkbara orsaker till våra värderingar och mål. Enligt mitt förmenande finns bara en uppfattning om mål och värderingar som inte ryms i denna allmänna beskrivning, nämligen att våra värderingar och mål saknar orsaker. Till denna problematik återkommer vi i kapitel 5.

Därmed är våra preliminärer avslutade. I föregående kapitel har jag diskuterat ett antal överväganden kring förklaringsmodeller. I detta avsnitt har jag diskuterat några viktiga egenskaper hos de kategorier med vilka vi skall bygga substantiella teorier. Nu är det dags att skrida till verket.

3.2 Vilka är de konstitutionella behoven?

Rubrikens fråga är i sanning formidabel. Jag måste erkänna att det känns förmätet att över huvud taget ställa frågan. Samtidigt är den oemotståndlig. När jag nu fått möjlighet att diskutera en sådan fråga tänker jag inte försöka stå emot.

En tänkbar strategi när man skall bygga en teori om ett fenomenens egenskaper är att utgå från hur fenomenet skapats. Genom att studera fenomenets orsaker kan vi få ledtrådar om dess egenskaper. Skall vi bygga en teori om vissa genetiskt betingade egenskaper hos människor är det därvidlag omöjligt att gå förbi evolutionsläran. Populära beskrivningar av denna teori ger ibland intrycket att den bara har relevans för förhistorisk tid. Ibland hävdas till och med att människan skulle ha satt sig över evolutionens lagar – antingen genom att utrota arter som utan oss skulle ha kunnat överleva, eller också genom att ta hand om svaga individer (människor eller djur) som annars skulle gått under. Även människosläktet ingår emellertid i teorin. Vår anpassningsförmåga till omgivningen avgör vår framtid. Likaledes utgör människan en del av den miljö som övriga arter har att anpassa sig till. När vi tar hand om svaga individer skapar vi en delvis ny miljö. Blir den tillräckligt långvarig kan den få evolutionära konsekvenser.

Det finns naturligtvis ingen anledning att anta att evolutionslärans principer skulle ha upphört gälla. Formuleringen "the survival of the fittest" är tillräckligt generell för att inte vara tidsbestämd – vilket formuleringen "survival of the strongest" inte skulle varit. Detta hindrar inte att vi bör anlägga ett långt tidsperspektiv när vi funderar över människans konstitutionella behov. Med mänskliga mått mätt är evolutionen en långsam utvecklingsprocess. Frågan är dock om man inte skulle kunna formulera så generella egenskaper att de skulle kunna tänkas vara giltiga i såväl urtida som modern kamp för tillvaron. Kunde vi ange några sådana egenskaper skulle vi inte behöva bekymra oss så mycket om att den moderna tiden knappast ännu hunnit få några större evolutionära konsekvenser. Vinsten i

generalitet innebär dock alltid förluster vad gäller precision. Det återstår att se vad berättelsen om människans tidlösa behov kan tillföra berättelsen om den moderna människan.

Utgångspunkten är således att människan, trots all civilisation, delar ursprung med övriga levande organismer på denna planet. Den biologiska utvecklingen har dock tagit olika vägar för olika arter. Evolutionsläran lär oss att de arter vars individer i en given miljö har de bästa förutsättningarna för *överlevnad* och *fortplantning* är de arter som har störst chans att leva vidare och även att utvecklas genom det naturliga urvalet inom arten. Evolutionsläran pekar därmed ut två kritiska variabler för arternas fortlevnad och utveckling. De är båda betydelsefulla för *artens* fortlevnad, men för *individens* fortlevnad är naturligtvis individens egen överlevnad mer betydelsefull. Det hindrar inte att fortplantningens drivkrafter hos individen kan vara lika starka som driften att överleva eftersom det naturliga urvalet kan ha frammanat en art vars individer har lika starka drivkrafter.

De båda kritiska variablerna pekar inte bara ut de överlevande arternas styrka utan också deras mest basala *drivkrafter* och *behov*. För att vi som individer skall kunna verkställa artens överlevnad så fordras att vi har starka *behov* av att fullgöra de akter som krävs för att arten skall fortleva. Eller mer korrekt – de individer som har de mest funktionella behoven är de som för sina anlag vidare. Är dessa behov då identiska med de konstitutionella behov som det talades om i föregående avsnitt? Är det dessa behov som vi kan ha korrekta eller felaktiga bilder av och som vi gör till föremål för våra värderingar? Finns inga andra behov som kan sägas ingå i vår konstitution? Avståndet mellan de mål vi strävar efter i vår vardag och de basala fortplantnings- och överlevnadsdrifterna verkar vara väldigt långt. Är det verkligen möjligt att knyta all mänsklig verksamhet till dessa behov?

Härvidlag bör först poängteras att naturen ständigt erbjuder den evolutionära urvalmekanismen en bred variation av arter och individer med avseende på egenskaper och behov. Det är således inte så att utvecklingen går mot ett fåtal kraftfulla och homogena livsformer,

trots att urvalsmekanismen skulle kunna tänkas leda dithän. Även denna ständigt förnyade variationsrikedom skulle emellertid kunna tillskrivas urvalsmekanismen. Evolutionen skulle genom det naturliga urvalet kunna antas gynna livsformer som kan uppvisa fortsatt variation eftersom homogena populationer lättare faller offer för förändrade livsvillkor. Ett annat sätt att förklara variationen är att skyl- la på slumpen eller varierande miljöfaktorer.

Oavsett förklaringen så är den ständigt nyproducerade variationen ett faktum. Alla drivkrafter som därvid uppkommer har inte nödvändigtvis positiva reproduktions- och överlevnadsvärden för individen. Det innebär emellertid inte att evolutionsteorin ej skulle kunna hjälpa oss att peka ut verksamma mänskliga drivkrafter. Människosläktet må även ha andra drivkrafter än de som evolutionsteorin kan peka ut, men att utgå från att drivkrafter som visat sig funktionella i ett evolutionärt perspektiv inte utgör de mest betydelsefulla och grundläggande delarna av varje individs drivkraftsrepertoar verkar äventyrligt – under förutsättning att vi tror på evolutionsteorin.

Hur är det då med avståndet mellan de mål vi strävar efter i vår vardag och de basala fortplantnings- och överlevnadsdrifterna? För det första är avståndet inte alltid så långt. Våra behov av föda, vätska, syre och sexualitet upplever vi påtagligt trots att de mycket väl låter sig beskrivas i evolutionslärans termer av överlevnad och fortplantning. Redan här kommer dock in moment av "transformering". De behov vi upplever är inte desamma som de funktioner som deras tillfredsställelse fullgör. Vi känner hunger som vi kan tillfredsställa, men vi känner inte fullt ut de precisa näringsbehov som vår organism har. Vi känner ofta sexuell lust, men bara undantagsvis lust att skaffa barn.

Är denna transformation identisk med den omvandling av behov till värderingar som vi talat om tidigare? Nej, omvandlingen är ett mentalt fenomen och dithän har vi inte kommit än. Genom evolutionen har även olika sekundära behov inpräglats i vår genetiska kod. De sekundära behov vars tillfredsställelse också gynnar tillfredsstäl-

lelsen av de basala behoven har kommit att införlivas med den genetiska koden. Behov av att utföra sexuella akter respektive behov av att fylla magen med innehåll, det vill säga att eliminera hungerkänsla, hör till de behov som ligger inbäddade i våra gener. Förmodligen kan vi vandra ytterligare en bit på den instrumentella vägen innan vi kommer dithän att arvet inte längre ger oss specifik vägledning om vad vi skall företa oss för att tillfredsställa våra basala behov. Vi har således konstitutionella behov på olika instrumentella nivåer. Det faktum att såväl "mål" som "medel" utgör konstitutionella behov innebär att vi samtidigt, eller efter varandra, kan erhålla behovstillfredsställelse såväl av ett tillfredsställt "instrumentellt" behov som av ett mer grundläggande behov. I vårt vanliga tänkande brukar vi inte anse att bara användandet av ett medel skall kunna innebära måluppfyllelse. Evolutionen har dock gjort de instrumentella behoven till såväl medel som mål. Att fylla magen med innehåll ger behovstillfredsställelse oavsett om de mer grundläggande näringsbehoven därmed tillfredsställs eller ej.

Även om vi har vissa basala behov som kan härledas ur teorin om evolutionen, så innebär det således inte att dessa är de enda behov som är genetiskt bestämda, sådana som "ofrånkomligen gör sig påmind". Evolutionen har även gynnat framväxten av behov som är instrumentella i förhållande till de basala fortplantnings- och överlevnadsbehoven. Någonstans tar emellertid den genetiska "vägledningen" slut. Här tvingas vi lita till vår mentala förmåga (den medvetna eller den undermedvetna) att finna de rätta instrumenten för att tillfredsställa våra genetiskt bestämda behov. Vi måste dessutom förlita oss på vår mentala förmåga att uppfatta våra genetiskt bestämda behov korrekt.

Ännu så länge befinner vi oss dock i arvets domäner. Vilka instrumentella behov kan tänkas ha utvecklats och vidmakthållits för att de mer grundläggande behoven skall tillfredsställas? För att här komma fram på ett ekonomiskt och fruktbart sätt i vårt teoribygande skulle vi behöva etablera ett slags summavariabler som sam-

manfattar våra behov i några få kategorier vilka är relativt lätta att knyta till såväl värderingar på olika nivåer som till de grundläggande konstitutionella behoven.

Vilken allmän egenskap skulle kunna tänkas vara den mest funktionella i den tidlösa kampen för överlevnad och fortplantning? För individens del ter sig förmågan att hävda sina intressen vara en avgörande egenskap. Denna beror dels av fysiska och intellektuella resurser, dels av individens tilltro till de egna resurserna. Bristande självtillit eller självrespekt är kanske ett minst lika allvarligt handikapp som bristande fysiska och mentala resurser. För att överleva är individen utrustad med drivkraften att söka tillvarata sina intressen och att kompensera de eventuella resursbrister som försvårar detta. Ur denna karaktäristik kan vi härleda två närbesläktade viktiga mänskliga behov eller drivkrafter – *behovet av självhävdelse* och *behovet av självrespekt*. Självhävdelsen är en nödvändig drivkraft för att individen skall tillvarata sina intressen, men den fungerar också som ett medel för att ge individen självrespekt. Självrespekten kan i sin tur vara nödvändig för att individen skall kunna hävda sina intressen.

Det finns anledning att tro att behovet av självrespekt är ett utomordentligt starkt behov. Ibland synes till och med behovet av självrespekt vara starkare än viljan att leva. Det händer nämligen att människor inte vill leva vidare när de inte ser några möjligheter att känna självrespekt. Det händer också att människor offerar familj och vänner för att erövra ting och positioner de tror leder till ökad självrespekt.

Självhävdelsebehov kan komma till uttryck på många olika sätt och vi kan uppfatta dess olika uttryck som rättmätiga (till exempel krav om jämlikhet) eller orättmätiga (till exempel krav om egna fördelar). Frågan om behovets existens är emellertid oberoende av hur vi tar ställning i rättmätighetsfrågor, och eftersom vi här söker finna förklaringar snarare än rättfärdiga behöver vi inte bekymra oss över frågan om rättmätighet. Det finns vidare anledning att tro att självhävdelsebehovet inte nödvändigtvis aktiveras enbart när påtagliga

eller rimliga intressen finns att tillvarata. Behovet synes starkare och mer onyanserat än så. Om emellertid självrespekten utmanas i varje upplevd konkurrens har vi en tänkbar förklaring till detta faktum. Självrespekten vinnns genom självhävdelse. Självhävdelsebehovet skulle även kunna vara ett i förhållande till behovet av självrespekt autonomt och omätligt behov. I båda fallen blir människan en "obotlig" tävlarare av evolutionära skäl. Tävlingsinstinkten är i så fall inpräglad i vår genetiska kod vare sig vi vill det eller ej, och vare sig det handlar om hotad självkänsla eller ej.

Självhävdelse handlar alltid om att söka positionera sig fördelaktigt i förhållande till något annat – en annan människa och/eller en norm. Ett lyckosamt resultat ger förmodligen självrespekt – om så bara för stunden. Vi kan ha autonoma behov av såväl självhävdelse som självrespekt, men det är nog i realiteten svårt att skilja behoven åt, och det är kanske inte heller nödvändigt. Däremot är det för den fortsatta diskussionen viktigt att notera att självrespekt kanske inte måste erövas via social konkurrens. Det kan räcka med att positionera sig fördelaktigt i förhållande till en norm.

När konkurrens är för handen har ensamma individer svårt att hävda sig mot kollektiv. Det räcker med att några få individer samarbetar för att övriga individer skall tvingas till samarbete i större eller mindre grupper. Även fortplantningen kräver visst samarbete mellan individer av de båda könen. Att kollektiv normalt är starkare än individer måste innebära att individer med förmåga och önskan till samarbete har en tendens att klara sig bättre än individer utan denna förmåga och önskan. Det är rimligt att tänka sig att detta faktum manifesteras i ett mänskligt behov av social tillhörighet. Den framgångsrika människan bör således kombinera behov av självhävdelse och självrespekt med behov av *gruppstillhörighet*.

Grupptillhörighet kan användas även för att tillfredsställa behov av självhävdelse och självrespekt. I gruppen ges individen bekräftelse på sitt värde och han eller hon kan med gruppen se sig som verklig eller tänkt segrare över individer i andra grupper. Om gruppen är

starkare än individen får självhävelsebehovet respektive behovet av självrespekt ett extra överlevnadsvärde när det förverkligas via grupptillhörighet.

Slutligen måste såväl individer som grupper som vill åstadkomma något här i världen känna till hur förutsättningarna ser ut. Vilka är våra mål? Hur ser svårigheterna ut? Vilka medel står till buds? Sådana frågor måste ha varit aktuella sedan urminnes tider och de är det än idag. Jag finner det inte svårt att föreställa mig att dessa frågor föranlett ett allmänt och starkt kunskapsbehov – ett *behov* av att bringa *ordning* i tillvaron. Detta kan ske passivt genom att världen kartläggs eller, om det är önskvärt och möjligt, genom att världen ordnas efter ändamålsenliga mönster.

Självfallet är ett *korrekt* beslutsunderlag att föredra, men viktigt är också att kunna fatta beslut över huvud taget. Här har vi en rimlig förklaring till vår antagna ständiga strävan efter att harmonisera det medvetna samtalen med det undermedvetna med avseende på mål och verklighetsbilder – en strävan som är för handen även när substantiella beslut ej skall fattas. Oavsett om en beslutssituation är för handen eller ej har vi ett autonomt behov av entydiga mål och verklighetsbilder. Beslutsunderlag får inte peka åt olika håll. Ordningsbehovet kan dock komma att underordnas andra behov, vilket innebär att individen inte nödvändigtvis söker den mest korrekta verklighetsbilden. Individen kan ju, som vi tidigare sagt, ha skäl att skapa en annan verklighetsbild än den korrekta. Ordningsbehovet är dock fortfarande verksamt så långt att individen i varje fall eftersträvar en *entydig* verklighetsbild.

Man kan i sammanhanget fråga sig vad *empati* är och vilken roll den spelar. I det perspektiv som här tecknas kan vi se empatin som en talang nära knuten till de perceptionsegenskaper vi har. Det är inte svårt att se värdet av en sådan talang. Genom vår inlevelseförmåga ges vi en möjlighet att dra lärdom av andras erfarenheter. Vi erhåller sådana känslomässiga upplevelser som ofta behöver läggas till intellektuella upplysningar för att vi skall välja rätt beslutsalter-

nativ. Dessutom ger den oss bättre förutsättningar att leva samman med andra människor. På så sätt är empatin en talang som ger oss möjligheter att tillfredsställa alla de behov jag här diskuterat. När empatin väl är ett faktum är det självhävdebehovets mekanismer som träder in, om än kanske med reducerad kraft. Vi söker hävda det *jag* vi i någon mån upplever som vore det vårt eget.

De diskuterade behoven är alla av mental karaktär. Vi har således tagit steget från de grundläggande kroppsliga behoven till behov som har att göra med vårt tänkande och vårt känsloliv. Det kan därmed tyckas som om vi kommit närmare de analyskategorier som ingår i den rationalistiska förklaringsmodellen – våra mål och vår verklighetsbild. Det bör dock poängteras att transformeringen av basala behov till värderingar och mål inte måste ta vägen över "instrumentella" behov. Dels är det ju så att även de instrumentella behoven lever ett eget liv hos individen. Individen söker tillfredsställa dessa behov oavsett om de leder till att de grundläggande behoven kommer att tillfredsställas eller ej. Dels, vilket är viktigare i det här sammanhanget, kan de grundläggande behoven mer direkt transformeras till värderingar och mål. Låt oss ta fortplantningen som exempel.

Anta att vi har ett genuint konstitutionellt behov av att föra släktet vidare – en drift att skaffa barn som inte har att göra med den sexuella lusten. Ett sådant behov kommer, om det uppfattas rätt, att representeras av motsvarande värderingar och mål. De sexuella behoven förser oss emellertid med ytterligare en anledning att utföra de akter som resulterar i att släktet förs vidare. Sexuell lust är därför funktionell i förhållande till fortplantningen. Därmed måste det emellertid inte vara slut vad gäller "genetisk vägledning". Självhävdebehovet kan lätt knyts till såväl fortplantning som sexuell drift. Att kunna hävda sig gentemot andra individer av samma kön, och en önskan om att göra detta, är naturligtvis funktionellt vad gäller att konkurrera om sexualpartners och att föra just de egna arvsanlagen vidare. På grund av självhävdebehovets evolutionära ursprung lever emellertid även detta behov sitt eget liv. Vi får en särskild tillfreds-

ställelse som är knuten till just självhävdelsen när vi lyckas hävda oss, oavsett om kampen för ögonblicket gäller sexualpartners eller något annat. Ja, vi tycks ju till och med få tillfredsställelse av att vinna kampen även när den inte gäller något annat än att just vinna kampen. Här kandiderar återigen de autonoma och onyanserade behoven av självhävdelse respektive självrespekt som alternativa eller kompletterande förklaringar.

Behov på flera nivåer *kan* mycket väl vara aktiva samtidigt, men de *måste inte* vara det trots att de härstammar från ett och samma evolutionära ursprung. Den sexuella lusten och det allmänna självhävdelsebehovet kan illustrera. Kampen om sexualpartners kan ta sig mycket fysiska och konkreta uttryck i form av slagsmål inte bara i djurens värld utan också vid dansbanor och andra nöjesetablissemang. I andra situationer kan framhävandet av andra egenskaper än fysisk styrka – till exempel fördelaktigt utseende, yrkesskicklighet, makt eller intellektuell briljans – spela samma roll. Såväl självhävdelsebehov som sexuell lust kan i dessa situationer fungera som drivkrafter samtidigt.

Det är svårare att se hur det ursprungliga fortplantningsbehovet direkt skulle kunna spela roll i dansbanemiljö eller i andra situationer där det råder kamp om partners. När kampmomentet väl är borta är det lättare att se hur fortplantningsbehovet och de sexuella behoven, representerat av var sin uppsättning värderingar och mål, ibland skulle kunna vara verksamma samtidigt som drivkrafter.

Om dessa behov å ena sidan är framsprungna ur en oemotståndlig evolutionär utvecklingskraft, och å den andra sidan utgör oemotståndliga krafter vilka formar våra värderingar och mål – varför ser då människors värderingar och mål så olika ut? Borde vi inte alla tycka likadant och sträva efter samma mål? Varifrån kommer alla oenigheter och konflikter?

För det första skall då sägas att det är just det faktum att vi strävar efter likadana mål, till exempel den egna självhävdelsen, som ibland leder till konflikter. När människor strävar efter olika mål,

och dessa mål är förenliga, behöver konflikter ej uppstå. För det andra är det naturligtvis så att våra individuella konstitutionella behov ser delvis olika ut. Denna variation är en förutsättning för att evolutionsmekanismen skall leda till utveckling. Individer som i varje given miljö har den bäst anpassade anlagsuppsättningen är de som har störst chans att föra sitt arv vidare. Genetisk variation är dessutom en förutsättning för att en art skall kunna stå emot påfrestningar av olika slag, till exempel sjukdomar.

För det tredje, och det är detta som vi skall ta fasta på här, så varierar människors erfarenheter och verklighetsbilder. Även om vi kan säga att människor har ett allmänt behov av självhävande så är det helt naturligt att denna självhävande för olika individer tar sig olika uttryck. Beroende på vilka erfarenheter vi gjort så har vi lärt oss att värdera olika saker. Erfarenheterna formas i ett samspel mellan individen och hans miljö, och dessa miljöer varierar över såväl tid som rum. När vi byter miljö är det inte osannolikt att vi efter en tid, och viss vanda, byter värderingar. Andra värderingar och beteenden visar sig vara ändamålsenliga för att tillfredsställa behov i den nya miljön. För att återknyta till exemplet ovan; intellektuell briljans skördar inga större triumfer i ett dansbaneslagsmål. Råstyrkan tillmäts inte heller något större intresse vid det akademiska seminariet – möjligen vid postseminariet.

Vid sidan av viss genetisk variation synes det således vara skilda erfarenheter och verklighetsbilder som förklarar variationen i värderingar. Men har vi verkligen angett alla konstitutionella behov? Finns inte många fler och kan inte istället dessa förklara variationen i värderingar? Den senare frågan måste besvaras nekande. Det faktum att vi har fler konstitutionella behov än de diskuterade föranleder oss inte att dra några andra slutsatser än de som formulerades ovan. Viss genetisk variation och varierande erfarenheter utgör fortfarande förklaringen till variationen i värderingar.

Men har vi då inte fler konstitutionella behov? Jo, det är naturligtvis fullt möjligt. Jag har redan antytt att "den genetiska vägled-

ningen" troligen inte slutar vid den nivå som representeras av de angivna generella behoven. På samma sätt kan vi mycket väl tänka oss konstitutionella behov som befinner sig på nivåer mellan de angivna mentala behoven och våra mest grundläggande kroppsliga behov. Möjligen löper även instrumentella behovskedjor vid sidan av de angivna. Jag tänker emellertid stanna här. Utöver att beskriva hur jag tror behov, värderingar och mål uppstår och hänger samman har jag velat finna ett fåtal allmänna behov som kan tänkas bestämma sådana värderingar och mål som i sin tur har god förklaringskraft när vi skall utvidga den rationalistiska beslutsmodellen till att även omfatta det undermedvetna. Min bedömning är att de angivna mentala behoven kan tjäna ett sådant syfte.

3.3 Behovscyklar

Ett fenomen som i vardagslivet ter sig banalt fordrar här lite närmare eftertanke. Om vi har möjlighet därtill tillfredsställer vi varje dag vårt behov av föda. Men vi sitter inte ständigt och äter trots att mat i enlighet med vad som tidigare sagts borde vara något som vi värderar positivt på grund av vårt behov av näring, eller kanske snarare på grund av vårt behov av att fylla magen med innehåll. Förklaringen är naturligtvis att behov har en mättnadsnivå. Ytterligare försök att tillfredsställa behovet ger helt enkelt ingen tillfredsställelse. Sådana försök kan istället leda till obehag. Nästa dag infinner sig dock hungerkänslan igen och ätandet bidrar uppenbarligen åter till behovstillfredsställelse.

Det finns anledning att tro att inte bara behovet av näring genomgår dylika cykler. Emellanåt behöver vi fylla på våra reserver av sådan tillfredsställelse som självhävdelse respektive social tillhörighet skänker. Motiveringen för en sådan hypotes är att vi genom livet möter situationer som så att säga konsumerar (eller hotar att konsumera) våra reserver av dessa värden genom att vi blir (eller ris-

kerar att bli) besegrade, undertryckta eller lämnade utanför i sociala sammanhang. En betydelsefull skillnad finns dock. Vi kan i någon mån själva styra konsumtionen av vår självrespekt och liknande värden. Istället för att i efterhand fylla på reserver som tömmts kan vi träda i defensiv eller offensiv försvarsställning i de situationer som vi upplever att våra reserver hotas. Det är knappast möjligt att på motsvarande sätt hindra att våra näringsreserver konsumeras.

Vad händer när vi inte kan tillfredsställa våra behov i ett givet sammanhang? Har vi möjlighet därtill kommer vi förmodligen att kompensera oss genom att tillfredsställa behovet i ett annat sammanhang. Människor som blir auktoritärt behandlade av överordnade har en tendens att behandla sina underordnade på samma sätt. Detta skulle kunna uppfattas som ett sätt att lära genom modeller, men även om detta skulle vara en korrekt förklaring så är det inte orimligt att tänka sig att självhävdelsebehovet förstärker ett sådant beteende. Otillfredsställda behov av social tillhörighet fungerar på liknande sätt. Otillfredsställda sociala behov kan föranleda individer att söka intim mänsklig kontakt på ett så aktivt sätt att kontaktsökandet blir kontraproduktivt. Medmänniskorna drar sig undan och det sociala tillhörighetsbehovet blir än mer otillfredsställt.

När dylika behov å andra sidan är tillfredsställda så behöver individen inte ytterligare fylla på sina reserver. Hon är mätt. Om behovstillfredsställelsen inte heller är hotad finns ingen anledning till aktion. Individen känner vare sig behov av att hävda sig eller av att få bevis för att hon tillhör en grupp. Hon kanske istället tycker det är skönt att för ett tag dra sig undan världen.

Ett alternativt synsätt är att sådana mentala behov som här diskuteras i princip är omätliga. Människan kommer, redan av konstitutionella skäl, aldrig att kunna tillfredsställa sina behov. Min utgångspunkt är emellertid att människan kan känna sig tillfreds i en omgivning som inte provocerar henne. Därvidlag är såväl individens som miljöns egenskaper betydelsefulla.

Det är med ett sådant synsätt ett fullt normalt beteende att dels

söka tillfredsställa sina behov, dels avstå från ytterligare försök till behovstillfredsställelse när behovet för stunden är tillfredsställt. Det innebär att de värderingar som vi sagt styrs av våra behov och våra kognitioner också kommer att variera med behovscyklerna. I normativa resonemang brukar vi uppfatta våra värderingar som åtskilligt mycket mer stabila. De utgör principer som vi under hela eller längre delar av livet bekänner oss till. På det medvetna planet är det säkert ofta så. Vi lär oss att värderingar är principer vi skall hålla oss till, i varje fall tills nya fakta kommer i dagen som föranleder en omvärdering av lika principiellt slag. Det faktum att individen inser att han inom kort behöver fylla på eller försvara sina reserver igen lämnar också en större eller mindre rest av positiv värdering kvar även när det aktuella behovet för tillfället är tillfredsställt och ohotat. Eftersom vi här är intresserade av värderingar som drivkraft för beslut och handling är det dock omöjligt att bortse från att våra reella värderingar fluktuerar, i termer av relativa prioriteringar, med graden av ohotad behovstillfredsställelse. Dessa fluktuationer kan vi vara mer eller mindre medvetna om.

Vad händer om ingen relevant behovstillfredsställelse finns att tillgå? Svaret på denna fråga visar dels på mänsklighetens största stunder, dels på stunder av svårt mänskligt lidande. "Nöden är uppfinningarnas moder" brukar det heta – en sentens som kan sägas gälla inte bara tekniska utan även sociala lösningar på människors problem. Våra otillfredsställda behov ger oss drivkrafter att finna lösningar som vi aldrig tidigare förstått att använda. Om emellertid inga sådana lösningar kan upptäckas förblir behovet otillfredsställt. Under ogynnsamma omständigheter kan denna otillfredsställelse bli bestående även om individen senare i livet hamnar i en situation där sådana ting som normalt skänker behovstillfredsställelse finns att tillgå i rikliga mått. Den yttersta konsekvensen av att centrala behov ter sig omöjliga att tillfredsställa är att individen inte ser någon mening med att leva.

I vår moderna tid har vi blivit alltmer medvetna om vilken bety-

delse barns uppväxt har. Barn befinner sig i en utomordentligt utsatt situation och har alltid gjort så. De har för sin överlevnad varit omedelbart beroende av närheten till och hjälpen från föräldrarna, först och främst modern. Även om sociala skyddsnät idag gör barnets situation något mindre utsatt, så finns fortfarande starka element kvar av denna beroendeställning. Och även om barnets sociala situation har ändrats så har inte nödvändigtvis de genetiskt betingade behoven ändrats. Det verkar snarare troligt att de inte påverkats.

Barnets sociala tillhörighetsbehov gentemot föräldrarna är därför troligen ett av de allra starkaste mänskliga behoven. När detta inte tillfredsställs av ett eller annat skäl så finns anledning att tro att svåra störningar uppstår i den normala cykeln av behovstillfredsställelse. Behovet av föräldrarnas stöd kommer kanske aldrig att kunna tillfredsställas eftersom barnet växer upp och slutar att finnas till som barn. Kvar finns dock upplevelsen av ett livsviktigt otillfredsställt behov som den vuxne livet igenom söker tillfredsställa med olika surrogat. Det kan röra sig om materiell konsumtion, relationen till äktenskapspartnern, en omfattande vänkrets och så vidare. Eftersom det bara rör sig om surrogat ger de dock ej behovstillfredsställelse. Det kan till och med vara så att individen på detta sätt i realiteten fyller på reserver som svarar mot behov som sedan länge är tillfredsställda. Trots att behoven är mättade, och kanske obehag uppstår, söker individen erövra ytterligare behovstillfredsställelse. Försöken är naturligtvis fåfänga eftersom ansträngningarna är riktade åt fel håll. Individen har helt enkelt fått en felaktig verklighetsbild av sina behov och hur de tillfredsställs.

Denna situation behöver dock inte bara uppkomma efter svåra barndomsupplevelser, även om här finns mycket kraftfulla förklaringar till vuxet mänskligt beteende. Även våra behov som vuxna människor kan ibland vara omöjliga att tillfredsställa, vilket kan leda till att vi tvingas fylla på fel reserver. Fenomenet "sublimering" är ett exempel på detta. Istället för att tillfredsställa ett behov vi inte kan tillfredsställa förflyttar vi vårt aktionsbehov till en annan aktivitet.

Finner vi denna aktivitet någorlunda tillfredsställande, kan situationen te sig relativt harmonisk. Det otillfredsställda behovet kvarstår dock och har en potentiell möjlighet att på ett oväntat sätt spela roll i framtiden.

3.4 Politik

Från början var detta arbete tänkt att handla om hur vi ibland använder politiska ställningstaganden och handlingar för undermedvetna syften som knappast är att betrakta som politiska. Jag ställde mig frågan: Om undermedvetna drivkrafter överhuvud taget existerar, varför skulle då politiken vara ett fredat område? Varför skulle vi här vara strikta, medvetna rationalister medan vi i andra delar av våra liv lätt faller offer för våra undermedvetna "irrationella" drivkrafter? Jag bestämde mig för att söka formulera en teori om det undermedvetnas roll i politiken. Som läsaren vid det här laget har insett förde denna ambition mig en bra bit utanför den traditionella statsvetenskapens domäner. Inte förrän drygt halva boken är skriven, och knappast ett ord är sagt om politik, är det nu dags att återvända till det som från början var min huvudfrågeställning. Vilken roll spelar det undermedvetna i politiska sammanhang? Till denna fråga har under arbetets gång kommit att knytas en teori om behov. Våra medvetna och undermedvetna överväganden uppfattar jag som två kommunicerande uttrycksformer för våra behov. I kapitel 4 skall jag visa hur man utifrån denna grundföreställning kan utveckla substantiella teorier om politiska aktörer.

Det är naturligt att se instrumentellt på politiken i förhållande till de mänskliga behoven. Det är svårt att tänka sig att det skulle vara ett mänskligt behov att ansluta sig till visst politiskt parti, att rösta på det ena eller andra sättet eller att inta en viss åsikt i en politisk fråga. Snarare är det så att sådana aktiviteter och ställningstaganden fungerar som medel i förhållande till medvetna eller under-

medvetna mål, vars uppfyllelse i sin tur utgör medel för behovstillfredsställelse. I traditionell rationalistisk teoribildning kan man till exempel tänka sig att människor röstar på det politiska parti som de tror bäst kommer att verka för en politik som uppfyller de egna medvetna målen på ett optimalt sätt. Partivalet är således ett instrument i förhållande till målpuppfyllelse och behovstillfredsställelse.

Även undermedvetna mål kan dock uppnås med hjälp av politiska handlingar. Exempelvis kan behovet av gruppstillhörighet tillfredsställas genom symbolhandlingar som partimedlemskap, röstning eller attityder. Även i dessa fall rör det sig om instrumentella handlingar. Det är inte röstningsbeteendet i sig utan den upplevda gruppstillhörigheten som ger behovstillfredsställelse.

Självfallet är politiken inte den enda arena där vi söker uppnå medveten eller undermedveten behovstillfredsställelse. Alla mänskliga sammanhang som kan erbjuda tillfredsställelse utgör potentiella arenor för mänskligt sökande efter behovstillfredsställelse. Eftersom politikens funktion antas vara att auktoritativt fördela värden kan dock politiska handlingar uppfattas som särskilt betydelsefulla för den som medvetet vill tillfredsställa sina behov.³ Politikens symboliska funktioner, kammomenten och dess anknytning till intressegrupper och livsstilar gör den emellertid även lämplig för den som vill tillfredsställa undermedvetna "icke-politiska" behov. Faktum är att några av de mest centrala politiska fenomenen – *ställningstagandet*, *debatten* och *beslutet* – kan sägas vara särskilt öppna för undermedvetna drivkrafter. Vilken debattör har inte kommit att styras mer av självhävelsebehovet än av logiken? Jag avser då inte att debattören medvetet avvikit från det rationella samtalet för att vinna poäng, utan att han, oavsett om han är en ärlig debattör eller ej, främst kommit att styras av en kampinstinkt. Vad gäller ställningstagande och beslut är det ett känt psykologiskt fenomen att vi har en tendens att rationalisera våra ställningstaganden och beslut så att de framstår som välgrundade. Därmed tillfredsställer vi undermedvetna behov av, varför inte, *ordning*. Vårt behov av ordning har ju, enligt den tidi-

gare presenterade evolutionsteorin, tillkommit för att vi skall kunna fatta beslut, om möjligt välgrundade sådana. Infinner sig inte ordningen självmant får vi skapa den. Det finns ingen anledning att tro att politiska ställningstaganden därvidlag skulle skilja sig från andra ställningstaganden och beslut. Det finns inte heller någon anledning att härvidlag särskilt peka ut den ena eller andra gruppen i samhället. Väljaren som röstar, ministern som framlägger en proposition, riksbankschefen som höjer räntan, ombudsmannen som sluter ett avtal, företagsledaren som investerar – alla har de en tendens att rationalisera sina beslut, såväl inför andra som inför sig själva. Denna bok skall dock fortsättningsvis handla om *politiska* aktörer och deras beslut.

4

SPECIFIKA TEORIER OM POLITISKA AKTÖRER

4.1 Generella frågeställningar

Hur skall man gå tillväga för att utifrån de diskuterade behoven bygga konkreta teorier om förklaringar till politiskt tänkande och handlande? Utgör de föreslagna behoven – tillsammans med föreställningarna om relationer mellan behov, värderingar och mål – tillräckliga utgångspunkter? Här finns ett viktigt problem att diskutera. Det vore inte orimligt att föreställa sig att de behov jag beskrivit utgör ett mycket begränsat urval av en stor population av mänskliga behov. Dessa behov skulle dessutom kunna finnas på olika "instrumentella nivåer", i enlighet med vad jag diskuterat i 3.2. De utgör alla autonoma behov men de har etablerats som behov på grund av att de utgör goda instrument i förhållande till mer grundläggande behov. Utifrån vart och ett av behoven och den egna livssituationen etablerar individen en specifik uppsättning värderingar och mål. Bilden av våra drivkrafter för tanke och handling ter sig i detta perspektiv mycket komplex.

Om detta är en korrekt bild av våra behovs-, värde- och målstrukturer kan det naturligtvis bli svårt att teckna teorier och hypoteser endast utifrån de angivna behoven. Varje beslut skulle ju utgöra produkten av en mycket komplex samling överväganden. Varför endast peka ut några få behov med tillhörande värdeuppsättningar? Detta är emellertid en invändning man kan resa gentemot varje teori och hy-

potes om förklaringar. Varför just dessa förklaringsfaktorer? Det som skiljer min teori från många andra är emellertid generalitetsnivån – konsekvenserna av att föreslå generella drivkrafter blir naturligtvis större än av att föreslå mer specifika drivkrafter för speciella situationer och individer – samt att det rör sig om en rationalistisk förklaring.

Varför är då rationalistiska förklaringar problematiska när vi har att göra med komplexa beslutssituationer? Är inte komplexa orsaksförhållanden en alldaglig företeelse i modern empirisk beteendeforskning? Kan inte dessa hanteras med olika slag av statistiska förklaringsmodeller?

De båda senare frågorna måste besvaras jakande, men den traditionella rationalistiska förklaringsmodellen låter sig inte fullt ut fångas in i korrelationskoefficienter och regressionsmodeller. I rationalistiska förklaringar brukar vi ägna oss åt att teckna individens argument för och emot ett beslut för att slutligen i samklang med individen "förstå" varför han låter vissa argument få företräde framför andra när han formar sitt beslut. *Hela* bilden av beslutsprocessen skall således tecknas. I statistisk sambandsanalys för grupper beskrivs komplexa orsak- och verkansrelationer med olika slag av sambandsmått. Styrkan i det enskilda statistiska sambandet mellan tänkt orsak respektive verkan anger orsaksfaktorns betydelse. För att tala i beslutstermer kan måttet sägas ange för hur många individer en viss faktor varit ett vinnande "argument" respektive för hur många det varit ett förlorande "argument". Ett mått på klassröstning anger således hur stor andel av de undersökta som synes ha beaktat klasstillhörigheten när de röstat – respektive hur många som *inte* beaktat klasstillhörigheten.

Dylika mått tolkas ofta även i termer av vilken styrka den kraft har som varje individ utsätts för. Ju fler som fattat beslut på grundval av argumentet – ju fler som röstat efter klasstillhörighet – desto svårare antas det ha varit för varje enskild individ att motstå argumentet. Oavsett om vi tillåter oss att göra den senare tolkningen eller ej kan koefficienten dock bara sägas beskriva begränsade delar av

individernas beslutsprocesser. För vissa individer utgör de faktorer som undersökts vinnande "argument". För andra är de förlorande "argument". Om koefficienten alls ger en bild av individernas reella beslutsprocesser så omfattar således bilden, för det första, begränsade delar av beslutsunderlaget och, för det andra, ibland vinnande och ibland förlorande argument. Härvidlag skiljer den sig från den rationalistiska förklaringsmodellen som normalt har ambitionen att teckna samtliga av individen uppmärksammade argument – såväl vinnande som förlorande.

Det vore emellertid fel att dra en skarp skiljelinje mellan de båda slagen av förklaringar. Tidigare har jag skilt mellan rationalistiska förklaringar och black-boxförklaringar. Statistiska sambandsundersökningar i grupper kan ofta uppfattas arbeta med black-boxförklaringar. Men som jag tidigare påpekat (se 2.4) underförstår eller förutsätter black-boxförklaringar ju oftast en rationalistisk förklaring. Hypoteser om förklaringar till beteende motiveras dessutom ofta uttryckligen med argument av rationalistiskt slag för att senare testas med statistiska analyser i grupper. Resultatet tolkas sedan åter i rationalistiska termer. Man kan då diskutera om det verkligen rör sig om rena black-boxförklaringar.

Min slutsats blir således: Även om situationen skulle vara så komplex som befarats inledningsvis så är detta inget nytt problem för beteendeforskningen. Den kan hanteras med sedvanliga statistiska undersökningsmetoder; hypoteser kan genereras i ett rationalistiskt perspektiv och resultat i form av sambandsmått kan tolkas i samma anda. Vad vi förlorar är möjligheten att teckna fullständiga rationalistiska "samtal". Men har någon haft föreställningen att rationalistiska förklaringar någonsin lyckats med det, ens på det medvetna planet? Skulle vi emellertid ha ambitionen att teckna en fullständig rationalistisk bild av enskilda individers beslut – inkluderande såväl medvetna som undermedvetna föreställningar och överväganden – har jag svårt att se att vi inte skulle vara hänvisade till mer djuplodande och individuellt orienterade metoder.

De hypoteser vi genererar bör utgå från föreställningen om människors strävan efter behovstillfredsställelse. Det är otillfredsställda behov, eller upplevda hot mot behovstillfredsställelse, som har betydelse för människors aktioner. Om alla behov är tillfredsställda och individen ej upplever några hot finns ingen anledning till aktion över huvud taget.¹ Det innebär att om vi kunde konstruera variabler som anger grad av behovstillfredsställelse och upplevelse av hot så skulle vi kunna testa våra hypoteser genom att undersöka sambanden mellan dessa variabler och olika slag av politiskt beteende. Härigenom kan vi undersöka betydelsen av de angivna behoven. Fortfarande kvarstår dock problemet om val av fruktbara hypoteser. Varför skall vi utgå från just de angivna behoven om vi har en mängd andra behov?

Som svar på denna fråga bör då först påpekas att innebörden av behovsbegreppet, så som jag definierat det, är att *alla* behov är betydelsefulla. "De gör sig obönhörligen påminna." Det finns således inte skäl att bortse från några av våra konstitutionella behov – inte heller de som jag velat peka på. Skall vi börja i någon ända så ter det sig dock rimligt att starta med de mer grundläggande behoven. Jag avser härmed de behov vars tillfredsställelse vi har anledning att tro att individen prioriterar vid konflikter mellan olika slag av behovstillfredsställelse. Jag har inte gjort, och kommer inte heller att göra, anspråk på att kunna *bevisa* att behoven av självrespekt/självhävdelse, tillhörighet och ordning är av det slaget, men jag är för egen del övertygad om att de, givet samma grad av otillfredsställelse, väger tyngre än varje annat mentalt behov. Tillsammans med grundläggande biologiska behov som behov av syre, föda, vätska, sexualitet, vila, viss luftfuktighet och temperatur ter sig de föreslagna mer mentalt orienterade behoven som de mest grundläggande. Jag är beredd att bygga mina hypoteser på denna föreställning, men den som inte vill acceptera detta antagande får naturligtvis söka sig en annan väg. Förhoppningsvis kan oenigheten lösas upp genom forskningsrön.

Efter att ha diskuterat och eventuellt utforskat betydelsen av de grundläggande mentala behoven i kombination med grundläggande

kroppsliga behov, skulle vi härefter i nästa skede av vårt teoribygande kunna gå vidare till mindre grundläggande behov. Vad som här står att finna är ännu så länge en öppen fråga. Min arbetshypotes är att *mängden* av mänskliga mål inte i första hand kan förklaras av att våra behov är många och rikt varierade. Istället tror jag förklaringen till mängden av mänskliga mål främst står att finna i att en stor mängd *medel* i olika levnadsomständigheter står till buds för att tillfredsställa våra behov. Därtill kommer våra varierande perceptioner av våra levnadsomständigheter. Det är ju genom "perceptionslinser" som våra reella behov och levnadsomständigheter brytes till värderingar. Beslutssituationernas komplexitet och variationsrikedom skulle således snarare vara betingade av komplexitet och variationsrikedom i levnadsomständigheter och värderingar än av komplexitet i behovsstrukturen.

Med denna utgångspunkt ter sig de frågor som kommer att beröras i resterande delar av detta kapitel som synnerligen välmotiverade. Hur kan olika slag av aktörer i sina olika livsmiljöer tillfredsställa sina behov av självrespekt, självhävdelse, tillhörighet och ordning i ett politiskt sammanhang? Hur *tror* de sig kunna tillfredsställa sina behov därvidlag? Vilka värderingar och mål föranleder de olika kombinationerna av behov, perceptioner och livsmiljöer? Vilka aktiviteter med betydelse för politiken föranleder mål och perceptioner? Vänder vi på dessa frågeställningar så frågar vi oss hur vi kan förklara individens "politiska" beslut. Här återkommer då frågan om de diskuterade behovens förklaringspotential.

Utgångspunkten för det fortsatta resonemanget i detta kapitel är således att vi har ett undermedvetet sjäsliv, att vi med hjälp av detta försöker tillfredsställa mentala behov och att väsentliga sådana avser självrespekt, självhävdelse, ordning och social tillhörighet. Den generella frågan som jag söker besvara är: *Om* dessa utgångspunkter är korrekta, vilket beteende skulle vi då kunna förvänta oss av de politiska aktörerna? Jag kan naturligtvis inte ge en uttömmande beskrivning. Jag kommer istället att nöja mig med att ange ett antal

exempel på hur de antagna behoven kan tillfredsställas i det politiska livet eller utanför detsamma, men med stor betydelse för politiken.

4.2 Självhävdelse och självrespekt

Bilden av en människa med självhävdelsebehov är ofta bilden av en aggressiv och offensiv man. Om självhävdelsebehovet är en allmän-giltig mänsklig egenskap så är dock denna bild felaktig. Hur skall vi då se på förekomsten av självhävdelsebehovet och dess uttryck?

Till att börja med är det förmodligen så att självhävdelsebehovet ger sig tillkänna som aktiv kraft endast om det är otillfredsställt eller om behovstillfredsställelsen upplevs som hotad. Att en människa som har en akut brist på självhävdelsens område oftare än andra är offensiv och aggressiv gentemot sin omgivning är inte särskilt märkligt, men det innebär inte nödvändigtvis att han har kommit till världen med ett större självhävdelsebehov än andra. Vad som skiljer honom från hans medmänniskor är att han inte i lika hög grad som dessa kunnat tillfredsställa sitt behov. Skillnader i medfödda behov kan förvisso föreligga, men vi kan inte bortse från att möjligheten till behovstillfredsställelse ser olika ut under olika livsbetingelser.

Vidare måste inte självhävdelse ta sig uttryck i aggressiva beteenden. Kan människor hävda sina egon utan att det sker på bekostnad av andras egon behöver ingen aggressivitet uppstå. En människa som gör ett bra arbete och blir uppskattad för det får ett effektivt utlopp för sitt självhävdelsebehov. Andras uppskattning skänker henne den eftertraktade självuppskattningen. I en situation där en aktör ej uppnår sina mål, eller riskerar att ej uppnå sina mål, kan emellertid aggressivitet uppstå som en reaktion på den därvid uppkomna frustrationen. När uppskattning och självuppskattning uppfattas som en "knapp vara" leder konkurrens om denna vara till frustration och eventuellt aggressivitet. Kanske är det till och med så att konkurrens medför att allas mål är att få *mest* av den eftertraktade varan. Detta

skulle i så fall innebära att alla kombattanter utom *en* blir förlorare. Eftersom självrespekten och självhävdelsen är som en vara som kan köpas med många valutor kan emellertid de förlorande söka kompensation på annat håll.

Är självhävdelsen då alltid offensiv och expansiv? Kan, som jag tidigare antagit, alla behov mättas så bör det innebära att strävan efter självhävdelsen skulle kunna avbrytas när mättnadsnivån uppnåtts. Frågan är då var denna mättnadsnivå finns. Om konkurrenssituationer alltid resulterar i att endast en aktör når sin mättnadsnivå är detta tillstånd ovanligt och exklusivt. Likväl – när självhävdelsebehovet väl är tillfredsställt behöver den erhållna självuppskattningen bara försvaras, inte fyllas på ytterligare.

Slutligen är kvinnor knappast befriade från självhävdelsebehov. I ett samhälle där män arbetar i förvärvslivet och kvinnor i hemmet kan man kanske få intrycket att män har nära nog monopol på detta behov. Förklaringen skulle kunna vara att den hemarbetande inte i samma utsträckning behöver konkurrera med någon om den självkänsla som ett väl utfört hemarbete kan ge, medan förvärvslivet är fyllt av konkurrenssituationer. Helt befriad från konkurrens är dock inte ens den hemarbetande kvinnan. Grannens eller den goda väninnans prestationer i sitt hushåll kan leda till svåra frustrationer och en stark strävan efter självhävdelse genom väl så goda prestationer. I det nutida svenska samhället har den hemarbetande kvinnan troligen ett starkt självhävdelsebehov gentemot den yrkesarbetande, och möjligen vice versa. Ingen kommer undan behovet av att känna självrespekt, och anser man att självrespekt åstadkoms genom att man hävdar sig gentemot andra så söker man göra det. Möjligen ger de båda könen uttryck för sitt självhävdelsebehov på olika sätt och möjligen är deras behov olika starka, vilket skulle kunna innebära att kvinnor i mindre utsträckning än män är benägna att ha som mål att vinna alla konkurrensen de deltar i. Att kvinnor skulle vara befriade från självhävdelsebehovet har jag dock svårt att tro.

Här skall det dock handla om politik, eller aktiviteter med stor

betydelse för politiken. Till att börja med kan vi urskilja ett antal politiska aktörer på individnivå. Vi nöjer oss därvidlag med de traditionella; väljaren, politikern, organisationsföreträdaren och journalisten. För var och en av dessa skall jag teckna en bild av hur man, med mer eller mindre direkta konsekvenser för politiken, söker hävda sina egon och, i förlängningen, stärka sin självrespekt. De uttryck för självhävdelse och strävan efter självrespekt som kommer att diskuteras utgör naturligtvis inte en fullständig kartläggning. De utgör snarare exempel som kan flerfaldigas.

Väljare och valda

Hur kan vi då uppfatta politiken med avseende på människors självhävdelsebehov? Till att börja med är det en verksamhet som liksom alla andra mänskliga verksamheter kan skänka utövaren av dess olika aktiviteter självuppskattning. Att skriva en insändare eller en artikel i något politiskt ämne, att inneha ett förtroendeuppdrag i en politisk organisation eller att bara hålla sig orienterad om de aktuella politiska spörsmålen kan ge den eftertraktade tillfredsställelsen. Egot ges betydelse och dignitet.

Det politiska systemet kan i allt väsentligt uppfattas som ett socialt system. Aktören i det politiska systemet utför, liksom aktörer i andra sociala system, sina handlingar i samspel med övriga aktörer. I själva verket är det det faktum att handlingar uppmärksammas av andra som skapar en betydande del av den sökta effekten. Samspelet mellan väljare och valda är förhållandevis ensidigt, men det hindrar inte att effekter vad gäller självhävdelse och självrespekt skapas i båda ändar av denna kommunikation. Politikern får tillfredsställelse genom sin position, och möjligen också av det han/hon har att säga. Väljaren kan tillföras eller berövas självkänsla av det kommunicerade budskapet och av det sätt politikern framför det på. Olof Palme och Carl Bildt är två svenska politiker som genom sitt sätt att uppträda kan tänkas ha skapat starka självhävdelsebehov hos politiska

meningsmotståndare, såväl politiker som väljare. Den arrogans som man tyckt sig se har utmanat åhörarnas egon.

Det är lättare att fördra arrogansen om man är med "i samma lag". Det kan till och med vara så att den egna självkänslan stärks av att den egna "lagledaren" betvingar motståndarna med sin antagna arrogans. Även inom laget kan dock finnas motståndare. Den lagmedlem som av självhävdelseskäl hyser anspråk på att ta över lagledarskapet känner inte samma tillfredsställelse över lagledarens offensiva personlighetsdrag. I själva verket kan varje framgång för ledaren utgöra ett hot mot dennes självkänsla. Hans självhävdelsemål är ju sådant att det inte kan tillfredsställas med mindre än att han i egna ögon har större anledning att känna självtillfredsställelse än någon av konkurrenterna. Detta anser han sig uppnå genom att bli "lagledare".

Den beskrivna situationen är en konkurrenssituation. I dessa situationer kan finnas anledning att tro att åtminstone vissa människor inte nöjer sig med mindre än att vinna över varje annan medtävlare. Om människor i en given konkurrenssituation fungerar olika därvidlag kan jag tänka mig tre faktorer som skulle kunna förklara dessa skillnader. För *det första* kan vi vara födda med olika grad av självhävdelsebehov. För *det andra* kan vi i andra delar av vårt liv tillfredsställa varierande grad av vårt självhävdelsebehov. För *det tredje* kan vi själva definiera in eller ut oss ur den aktuella konkurrensen. Det senare kan vi göra av två skäl. Vi kan tycka att priset, det vill säga medaljens baksida, trots allt inte är värt att betala. Det kanske finns lättare sätt att ge egot betydelse och dignitet. Vi kan vidare diskontera en trolig förlust genom att inte ställa upp i konkurrensen. Självkänslan skulle lida större skada av att förlora en konkurrens offentligt än av att "förlora" den i en privat prognos. Ingen kan ju säkert veta hur det hade gått om jag hade valt att konkurrera. När motivet för att inte kandidera är det senare maskeras det måhända med motiveringar av rönnbärsfilosofisk karaktär. Aktören kan vara medveten eller omedveten om sina egentliga motiv och att han söker dölja dem.

Den enskilde väljaren är naturligtvis mycket mer än väljare. Väljaren är inte ett politiskt djur vars vardag består i att avge sin röst i politiska val, och inte heller enbart av att förbereda sina val med att samla kunskap. Att vara väljare är en roll snarare än en uttömmande beskrivning av enskilda personer. Vid sidan av denna roll har medborgaren en lång rad andra roller till vilka är knutna olika slag av intressen. Normalt tänker vi oss i rationalistisk teori att det är dessa intressen vi söker tillvarata genom att rösta på valdagen och eventuellt utföra andra slag av politiska aktiviteter. Som småbarnsföräldrar söker vi kanske rösta så att barnbidragen höjs och så att barnomsorgen blir bättre och brukarnas avgifter lägre. Som företagare röstar vi för att villkoren för privat företagsamhet skall bli så gynnsamma som möjligt, medan pensionären söker rösta så att pensionsförmånerna ej skall krympa och så att vi får en god sjukvård till lägsta möjliga kostnad för patienten. På detta sätt skulle vi kunna identifiera en lång rad mer eller mindre uppenbara intressen. Det är emellertid inte dessa intressen som utgör vårt primära fokus här. Det handlar snarare om de drivkrafter som gör det betydelsefullt för medborgarna att uppfatta dessa intressen som viktiga att bevaka – eller, om man så vill, de drivkrafter som får oss att överhuvudtaget se dem som intressen.

Låt oss göra ett tankeexperiment. Långt från bebodda trakter, byar, samhällen och städer bor ensam en familj bestående av mor, far samt ett eller flera barn. De har sällan kontakt med andra människor utan livnär sig på eget jordbruk, jakt och fiske. De har inte heller någon TV. Tillgången på föda och andra förnödenheter utgör inget problem, men självfallet får de ägna relativt mycket tid åt att hålla nöd, köld och liknande bekymmer borta. Kan vi med säkerhet säga att detta är en familj som har det sämre än familjer i vårt välbeställda, industriellt utvecklade, informationsteknologiska välfärdssamhälle?

Frågan skulle naturligtvis kunna preciseras. Vad menar vi till exempel med "att ha det sämre", och vilka familjer är det närmare bestämt vi vill jämföra med? Frågan är emellertid avsiktligt oprecise-

rad för att ge utrymme för läsarens egen uppfattning om vad som är ett eftersträvansvärt tillstånd. Många läsare skyggar säkerligen inför den sociala isolering som exemplet utmålar, men jag tror även att många läsare uppfattar att exemplet innehåller moment av befrielse. Det kan röra sig om befrielsen från underordning och lönearbete, men jag tror det också rör sig om befrielse från konkurrenssamhället. Ett samhälle som också visat sig vara ett konsumtions-samhälle.

Tankeexperimentet ovan skall inte ses som en plädering för att vi alla skall flytta ut i isolerad vildmark. Däremot kan det ge oss ett mått på kraften i den ständiga provokation mot vår självrespekt och vårt självhävdebehov som social konkurrens utgör. Måttet utgörs av skillnaden mellan den oprovocerade och reflekterade konsumtion som vi fattar beslut om i vildmarkslivet och den faktiska konsumtion vi ägnar oss åt i det välbeställda stadslivet. Skillnaden kan säkerligen till dels förklaras av att de skilda livsbetingelserna nödvändiggör olika konsumtion, men därvidlag är det inte självklart att stadslivet ställer större krav.

De läsare som med mig ibland känner en längtan efter den konsumtions- och konkurrensbefrielse som "retreat" och isolering kan ge måste inte nödvändigtvis vara de som har svårast att hävda sig i konkurrens. Även den lyckosamma konkurrensen har ett pris. Det är detta pris vi, i stunder av eftertanke, inte är villiga att betala, men som vi som medlemmar i olika sociala konkurrenssystem har svårt att låta bli att betala. Vi blir alltför lätt provocerade att konkurrera, vilket inte är konstigt eftersom vi, enligt vad som sagts ovan, här diskuterar konstitutionella behov.

Jag har redan påpekat att en viktig konsekvens av självhävdebehovet är konsumtion. Man behöver bara följa TV-reklamen en normal TV-kväll för att inse det som reklambranschen insett för länge sedan. Vårt behov av självrespekt och självhävde är ett av de starkaste konsumtionsincitament som kan uppbringas. Individens intryck att hans person erhåller nya kvaliteter genom att han förvärvar en ny produkt, eller en nyare modell av en fullt funktions-

duglig produkt som han redan har. Marknadsföringstekniken fungerar bättre ju sämre självkänsla den potentielle konsumenten har. Konsumtionsbehovet är stort och på sikt omätligt. Den glans som den nya produkten förlänar individens ego förbleknar snart och istället införlivas produkten i individens solkiga självbild. Att köpa sig självrespekt blir därför en dyr affär, och den vara individen egentligen är ute efter finns över huvud taget inte på marknaden.

Det vore att göra sig skyldig till ett allvarligt misstag att se det diskuterade fenomenet som ett fenomen begränsat till en liten grupp konsumenter på varumarknaden. Det må vara så att den mer extrema varianten av detta beteende inte dominerar konsumentbeteendet, men som en av flera krafter ingår den troligen i flertalet konsumenters mer eller mindre medvetna konsumtionskalkyler. Varför skall jag nöja mig med en handdriven gräsklippare när grannen har en självgående? Varför skall jag ha en bläckstråleskrivare när kollegan har en laserskrivare? (Eller offensivt – jag vill ha en snabbare dator än alla andra.) Vidare påverkar de diskuterade krafterna inte bara konsumtionsbeteendet på marknaden. Det handlar också om våra krav på de system där köpkraft inte heter pengar, men där kraven likväl handlar om mer pengar eller jämförbara resurser och värden. Jag tänker härvidlag först och främst på det politiska systemet, men naturligtvis skulle vi här även kunna diskutera de krav som ställs på arbetsmarknaden, på familjen och så vidare. För att kunna konsumera måste individen skaffa sig nödvändiga betalningsmedel. Detta kan han bland annat göra på arbetsmarknaden och via politiken.

Självhävdelsebehovet och behovet av självrespekt måste emellertid ingalunda ta omvägen över konsumtion för att göra sig påmind i värdefördelningssammanhang. Nöden kan lättare fördras om den delas av alla, har det hävdats. Varför är det så? Svaret skulle kunna vara att man anser att ett tillstånd där alla delar lika på otillräckliga resurser är mer rättvist än ett tillstånd där man ger mer välstånd till vissa och mindre till andra. Utgångspunkten är naturligtvis att rättvisa föredras framför orättvisa. Genom att omfördela åstadkommes

dels rättvisa, dels bättre möjlighet för de nödställda att tillfredsställa sina behov.

Intressant i sammanhanget är emellertid att det inte är särskilt svårt att föreställa sig krav om delade livsvillkor *även* om det vore omöjligt att omfördela de resurser som skulle kunna berövas de välbeställda – eller om omfördelningen minimalt skulle förändra kravställarnas villkor. Om vi till exempel beskattade höga inkomster hårt skulle kanske de ekonomiska aktörernas beslut förändras på ett sådant sätt att mindre välstånd därefter fanns att fördela. *Delade* levnadsvillkor, men inte nödvändigtvis *bättre* levnadsvillkor, kan då i realiteten bli det som eftersträvas. Det handlar i dessa situationer alltså inte om att försäkra sig om ökade medel för konsumtion, utan om att tillfredsställa behov av självhävdelse och självrespekt genom att hindra, eller vilja hindra, andra från att ta ledningen i "välståndsligan". Det måste inte heller alltid röra sig om att dela nöd. Även relativt välsituerade kan tänkas ställa liknande krav, eller i varje fall känna frustration inför andras större välstånd.

Behov av självhävdelse och självrespekt kan naturligtvis också ligga bakom omfördelningskrav när reell omfördelning faktiskt *är* möjlig, men det blir särskilt tydligt att självhävdelsebehovet spelar roll när aktörer bara kan förbättra sin *relativa* position – och han/hon söker göra det genom krav om att andra aktörers position skall förämräs.

Vidare ställs, inte minst i samband med avtalsrörelser, ofta krav om oförändrade eller ökade välståndsskillnader. Det gäller således att, åtminstone, behålla de existerande välståndsskillnaderna. Det är inte svårt att föreställa sig att även försvar gentemot krav om ökad jämlikhet genereras av självhävdelsebehov. Det är heller inte svårt att tänka sig att sådana krav framställs även om det faktum att kraven tillgodosågs skulle innebära att alla fick det sämre. Minskade välståndsskillnader kan upplevas som degradering och brist på uppskattning för presterat arbete. När såväl de mindre bemedlades som de välsituerades krav tillfredsställs av politiker, arbetsgivare och

andra värdefördelande institutioner skruvas kraven obönhörligt upp mot allt högre höjder eftersom de krav som härrör ur respektive självhävelsebehov är oförenliga.

De resurskrav vi som väljare ställer på det politiska systemet (och till exempel på arbetsmarknaden) är enligt den teori som här framläggs i icke oväsentlig utsträckning uttryck för våra självhävelsebehov. Detta konstaterande innebär inte att kraven är onödiga eller orättfärdiga. Självhävelsebehovet i sig är inte nödvändigtvis en omoralisk drivkraft, men inte heller nödvändigtvis en moralisk. De krav som ställs under inflytande av självhävelsebehovet kan vidare vara rättvisa eller orättvisa. Att vi förklarar beteendet innebär inte att vi gjort en bedömning av dess relevans eller moral. Vad vi emellertid kan invända är att de krav som drivkraften producerar inte *alltid* är uttryck för välöverbäddade preferenser. Ökad, eller minskad, rättvisa är inte alltid parad med ökat välstånd, och ökat välbefinnande är inte nödvändigtvis en funktion av ökat välstånd – eller ens av ökad rättvisa. Om det självhävelsebehov som ger upphov till krav om ändrad värdefördelning endast emanerar ur upplevd orättvisa vad gäller den aktuella värdefördelningen kan en förändring därvidlag leda till såväl materiellt som psykologiskt välbefinnande. Har självhävelsebehovet en annan och djupare grund leder omfördelningen av materiella värden knappast till ett varaktigt välbefinnande.

Det politiska systemets funktionssätt påverkas således av väljarnas behov av självhävelse och självrespekt. Det påverkas av väljarnas fysiska behov av resurser för konsumtion, som i sin tur skall tillfredsställa bland annat deras mentala behov av självhävelse och självrespekt. Det politiska systemet påverkas också *direkt* av väljarnas självhävelsebehov, och i dessa fall kommer de materiella värden som politikerna fördelar närmast att ha symboliska funktioner. Man skulle kunna travestera den gamla välkända socialdemokratiska valparollen ”gärna medalj, men först en rejäl pension” och konstatera att den materiella förmånen utgör själva medaljen, som i sin tur står för något långt viktigare när väl nöden för länge sedan jagats på dörren.

Medaljen är en symbol för segern i självhävdelsekampen.

I marxistisk tradition brukar ideologin uppfattas som ett slags rationalisering av de intressen som ideologins bärare har. Under den tankemässiga överbyggnad som ideologin utgör finns de verkliga intressena. Ideologin skymmer de verkliga intressena. Om den teori som här skisseras är korrekt kan ytterligare en nivå läggas till denna ideologiteori. Inte heller de materiella intressen som avses utgör nödvändigtvis de verkliga intressena. De materiella intressena skymmer måhända individernas verkliga behov av självhävdelse.

Närmast till hands är kanske att tänka på konsekvenserna av självhävdelsekampen för det politiska systemet i ekonomiska termer. Det finns dock anledning att peka på andra konsekvenser än de som är av direkt statsfinansiell art. Relationen mellan å ena sidan ekonomisk tillväxt och sysselsättning och å andra sidan miljöproblem är delvis omtvistad. Oavsett hur den ser ut är det emellertid oomtvistligt att såväl privat som offentlig konsumtion är av stor betydelse för hur utvecklingen framöver kommer att gestalta sig på dessa områden. När det politiska systemet tar sig an dessa problemområden tvingas man därför ofrånkomligen att hantera frågor om konsumtion. Finns bara *någon* sanning i de föreställningar som här skisserats reser denna hantering mycket intressanta empiriska och moraliska frågor.

Hittills har diskussionen gällt materiella krav som härrör ur behov av självrespekt och självhävdelse. Politiken erbjuder den som är på jakt efter större självrespekt fler möjligheter. Den individ som inte är nöjd med den bild han medvetet eller undermedvetet har av sig själv söker på något sätt få ideal och verklighet att bättre stämma överens. Han kan därvidlag (försöka) ändra uppfattning om idealets egenskaper. Gör han det senare behöver han, för att övertyga sig själv, utföra åtminstone en symbolhandling som antas vara ett slags indikator på de eftertraktade egenskaperna. På det politiska området kan han till exempel inta en ståndpunkt eller bära ett märke som är knutet till den grupp som han av längtan efter självrespekt skulle

vilja tillhöra. Han kan också rösta i allmänna val på det sätt som han tror att den grupp människor gör som han skulle vilja tillhöra. Exempelen kan mångfaldigas. Allt som på något sätt kan tjäna som indikatorer på det eftersträvade kan nyttjas. Individerna förväxlar därvidlag orsak och verkan. En människa i knappa omständigheter blir knappast rikare av att köpa en lyxbil. En akademiker blir inte arbetare för att han röstar på det socialdemokratiska partiet. Kanske finns i det undermedvetna ett slags insikt om det otillräckliga eller ologiska i beteendet som i sin tur driver individen att än mer intensivt jaga en godtagbar identitet.

Det politiska spelet som sådant innehåller vidare moment som utmanar eller provocerar de individer som på ett eller annat sätt deltar i spelet. Härvidlag nöjer jag mig med att kort omnämna den politiska *debatten*. Om självhävelsebehovet är ett av våra mer framträdande behov är det inte svårt att tänka sig att den tävlan som en debatt formar sig till skulle innebära att diskussionen praktiskt taget alltid mer får karaktären av kamp än av tankeutbyte. Det handlar mer om att hävda sin person än om att söka övertyga, och minst av allt om att söka kunskap hos meningsmotståndaren. Särskilt tydligt blir det när debatten eller diskussionen sker inför publik, om så bara några goda vänner. Det gäller att ej förlora ansiktet. Själva debatten provocerar deltagarna att bete sig på detta sätt. De har svårt att värja sig mot de allt mer aggressiva attacker som riktas mot deras självrespekt. Även om diskussionen börjar i normal samtalsform eskalerar den inte sällan snart till en psykologiskt skoningslös kamp där det rationella samtalets normer följs enbart när det gagnar syftet att debatten inte förloras, i varje fall inte på ett förödmjukande sätt.

För att debattörerna skall följa det rationella samtalets normsystem även när det inte gagnar den egna debattpositionen måste institutioner tillskapas som ger pluspoäng för normförettagelse och minuspoäng för normöverträdelser. Sådana institutioner har exempelvis tillskapats för att ge vetenskaplig debatt och juridisk argumentation rationella kvaliteter. För medborgarnas respektive politikernas poli-

tiska diskussioner finns därvidlag bara två informella institutioner, nämligen publikens (inklusive massmedias) kritiska granskning respektive band eller beroendeförhållanden mellan debattörerna. För att publiken skall kunna fungera som det rationella samtalets övervakare fordras dock såväl kompetens som intresse. Kan inte publiken genomskåda debattörernas normöverträdelser finns ingen anledning för debattörerna att frukta publiken. Vill publiken i första hand ha en underhållande match, eller en match där "rätt" person vinner, är den troligen inte alls intresserad av att det rationella samtalets normer efterlevs.

Debattörerna kan dock istället undvika brott mot civiliserat uppträdande och det rationella samtalets normer av omsorg om de fortsatta relationerna med debattmotståndarna. För professionella politiker behöver dock ett ociviliserat uppträdande under debatt inte förstöra de fortsatta relationerna. Politikerna har härvidlag i större eller mindre utsträckning accepterat en nära nog teatralisk umgängesform där hela den arsenal av otrevligheter som vi försöker undvika i normalt umgängesliv används för att svartmåla motståndaren. Efter "föreställningen" kan de lämna sina roller och umgås förvånansvärt lättamt med de motståndare de just tagit heder och ära av. Härvidlag finns naturligtvis gränser. Politikernas provokationströskel är måhända högre än vanliga medborgares, men självfallet kan även politiker provoceras till aggression. Men även om så ej skulle ske utgör debatten ett tävlingsmoment där det egna självhävelsebehovet aktiveras. Står det rationella samtalets normsystem i vägen för att detta behov skall kunna tillfredsställas finns anledning att tro att viljan till normefterriktelse kraftigt försvagas.

Politikers debattvillkor är speciella och skiljer sig på flera viktiga punkter från de som gäller för gemene man. I kapitlets inledning har jag tagit upp hur väljarna kan provoceras av den politiska debatt som förs av politiker. Självfallet provoceras väljarna även när de själva deltar i debatter och diskussioner. Det gäller naturligtvis även andra diskussioner än de politiska, till exempel diskussioner rörande interna

familjefrågor, men det finns ingen anledning att tro att politiska diskussioner utgör något undantag. Enligt viss etikett hör det till och med till god ton att inte diskutera politik eftersom man inte vill störa den trivsamma samvaron. Grunden för denna etikettsregel kan mycket väl vara att politik antas utgöra en särskilt farlig tändvätska för människors självhävelsebehov.

Att diskussioner har en benägenhet att provocera deltagarna till inlägg som de före och efter diskussionen inte riktigt kan stå för är en allmänmänsklig iakttagelse. Hur många har inte efter det att diskussionens hetaste vågor lagt sig tagit tillbaka delar av det som yttrats när diskussionen varit som hetast? Och hur många har inte från motståndaren då erhållit liknande medgivanden i retur? Det är svårt att låta sig övertygas i debattögonblicket eftersom debatten bara delvis gäller det som diskuteras. I större eller mindre utsträckning handlar den också om debattörernas självrespekt, som antas lida skada av medgivanden. Å andra sidan är det lätt att övertygas av argument som överensstämmer med den egna debattpositionen. Man blir på grund av självhävelsebehovet okritisk mot det som stödjer den egna positionen, och programmatiskt kritisk mot det som underminerar den.²

Om debatten fungerar på detta sätt blir den ett slags intellektuell krigsföring. För att parafrasera Clausewitz skulle man kunna säga att debatten är tankeutbytets fortsättning, men med andra medel. De mål man inte kan nå med hjälp av det rationella samtalet söker man nå med andra samtalsarter.

Avslutningsvis skall vi för ett ögonblick lämna den idylliska och fredliga demokratins scenario och säga något om den tillvaro av krig och terror som utgör vardagen för en stor del av mänskligheten. Det kan kanske vara svårt att föreställa sig självhävelsen som en verksam drivkraft i det fredliga demokratiska vardagsarbetet. Det bör vara lättare att se hur självhävelsen kan spela roll i situationer där människors mest grundläggande intressen hotas. När det egna och de närmaste anförvanternas liv och värdighet hotas, när den kultur som

utgör en grundläggande beståndsdel i den egna identiteten hotas, när egna materiella värden hotas, varför skulle då inte grundläggande självhjälpsebehov väckas till liv gentemot dem som representerar hotet, eller de redan genomförda övergreppen? De krafter som drivit delar av det forna Jugoslavien in i inbördeskrig med fasansfulla inslag är inte svåra att knyta till de teoretiska föreställningar som diskuteras i denna bok. Uppmärksammandet av ett individuellt *självhjälpsebehov* parat med ett *tillhörighetsbehov* torde räcka långt för att förstå varför inbördeskrig bryter ut och är utomordentligt svåra att avsluta i heterogena statsbildningar. Ännu bättre förstås situationen om vi tar fasta på de politiska ledarnas personliga behov och ambitioner – först och främst den egna självhjälpelsen, manifesterad i en egen fortsatt politisk karriär. För att trygga en sådan fortsatt karriär ligger det i ledarens intresse att väcka medborgarnas självhjälpsebehov gentemot fienden samt att om möjligt tillfredsställa behovet genom att fienden besegras. På båda sidor finns samma känslor – de kan vara mer eller mindre rättmätiga – men oavsett den normativa grunden för känslorna leder de till krig och förödelse. Först när det är uppenbart att mer står att förlora på fortsatt krig än på fred finns förutsättningar att avsluta krigshandlingarna.

Organisationsföreträdaren

Det framhålls ofta att organisationslivet i allt större utsträckning professionaliserats. En viktig ingrediens i denna utveckling är att organisationernas företrädare numera mer sällan är ideellt arbetande förtroendevalda. De är istället allt oftare anställda av respektive organisationer. Företrädarens arbetsuppgift är att företräda organisationen gentemot stat, kommun eller andra organisationer. I ledande befattningar ingår också att styra organisationens inre arbete. För detta arbete erhåller företrädaren, som alla andra löntagare, lön och andra anställningsförmåner.

Man kan diskutera vilka följdförändringar denna professionalisering fört med sig. Kanske är skillnaderna inte så stora ur de perspektiv som här intresserar oss. En tänkbar skillnad skulle dock kunna vara att en anställd person har mindre intresse av att diskutera och ifrågasätta organisationens mål än en person som inte är beroende av organisationen för sin försörjning. Det skulle också kunna antas att den professionalitet som den anställde tillför organisation genom sin erfarenhet och utbildning mer handlar om kompetens vid val av medel än vid val av mål.

Skillnaderna skall dock inte överdrivas. I båda fallen kan vi bakom viljan att ta på sig ett uppdrag i en organisation skönja ett behov av att ge den egna personligheten ett högre värde. I båda fallen gäller också att företrädaren har att foga sig efter organisationens huvudlinje om han/hon skall få behålla sin post. Oavsett om företrädaren uppfattar organisationens positioner och krav som rimliga måste han/ hon driva dessa för att kunna erhålla de värden som är förknippade med fortsatt och lyckosamt företräderskap. Det ingår normalt inte i företrädarens uppdrag att beakta andra intressen än de som organisationen företräder. Detta faktum kan ibland få märkliga konsekvenser.

Eftersom alla individer har en mångfald av intressen, och organisationslivet är strukturerat efter intressen snarare än efter individer, kan en och samma individ företrädas av olika organisationer och organisationsföreträdare som bekämpar varandra. Organisationsföreträdarna har ingen anledning att bekymra sig över detta faktum eftersom deras personliga framgång mäts med organisationsinterna poängskalor. Ju effektivare det intresse företräds som konstituerar organisationen, desto fler organisationsinterna poäng erhåller företrädaren. Den oavlönade företrädaren vinner i prestige, vilket är just den valuta han vill bli betald i, och den anställde företrädaren kan dessutom få högre lön eller annan anställningsförmån. Den prestige som båda erhåller ger egotillfredsställelse, men den utgör också en valuta som kan användas i den vidare "egokarriären". Prestige kan öppna

nya och mer attraktiva sociala kontaktvägar, ge nya och mer attraktiva förtroendeuppdrag eller anställningar och så vidare. Därvidlag kan företrädaren mycket väl erbjudas anställning hos en organisation som företräder diametralt motsatta intressen i jämförelse med de som tidigare företrätts. Den nye arbetsgivaren sätter således tilltro dels till företrädarens förmåga att försvara intressen, dels till att han är lojal mot sin arbetsgivare.

Detta faktum sätter en egenhet i organisationslivet och organisationsföreträdarskapet i blyxtbelysning. Vi förlitar oss på att kampen mellan intressen skall avgöras på en organisationsarena där analytiskt definierade organisationer utkämpar strider med hjälp av företrädare vars intresse av kampen helt eller delvis definierar dem som legoknektar. Om det är så att de intressen som här företräds är intressen som vi alla i större eller mindre utsträckning har så får kampen närmast en surrealistisk prägel. Istället för att göra upp med oss själva om var optimala intresseavvägningar ligger låter vi legoknektar slåss om saken. Det skall visserligen inte förnekas att intressekampen i stor utsträckning är en värdefördelningskamp mellan grupper och klasser av individer – men det kan inte heller fördöljas att den till betydande del involverar motstående intressen som varje individ har inom sig, till exempel konsumtions- och miljöintressen.

Finns då ingen som företräder hela *individer* och summan, eller om man så vill, nettot, av individernas respektive intressen? Partierna och deras företrädare förutsätts ibland spela denna roll. Det är en öppen fråga i vilken utsträckning de lyckas. Problemen kan ligga såväl hos företrädarna som hos deras väljare. Framstår det, till exempel, inte tydligt för väljarna att de själva omfattar oförenliga intressen kan varje avvägningsbeslut från politikernas sida uppfattas som fientligt och provocerande. Hårda koncessionskrav vid företagsetableringar kan uppfattas som fientliga gentemot vissa väljares sysselsättningsintressen och frånvaro av krav kan uppfattas som fientliga gentemot samma väljares fysiska livsmiljö.

Nåväl, här är vi först och främst intresserade av självhävdelsebe-

hovet som organisationsföreträdarens drivkraft. Den diskussion som i övrigt här initierats återkommer jag till i det avslutande kapitlet.

Journalisten

Journalisten är en utomordentligt viktig person i den representativa demokratin. I den idealtypiska demokratin styr folket. Ett sådant styrelseskick har aldrig existerat och kommer aldrig att kunna existera. Och även om det skulle vara möjligt att realisera skulle knappast någon vilja införa ett sådant styrelseskick. Även de mesthängivna demokrater vill i någon mån låta kompetens väga tyngre än inkompetens. Likaså kan man inte acceptera att själva beslutsprocessen får sluka hur stora resurser som helst. Därför är alla de styrelseskick vi till vardags kallar demokratier i realiteten blandade styrelseskick. De förenar demokratiska ingredienser med elitingredienser. Att en representation snarare än folket självt fattar beslut är en eftergift för de värden som effektivitet och kompetens representerar.

Det faktum att det är folket som väljer representationen utgör en demokratisk ingrediens. Tanken är att folket därmed skall kunna utöva kontroll över representationen. Denna kontroll kan emellertid inte bli särskilt effektiv om folket ej har relevant information om de politiska frågorna och representationens beslutsfattande. Det är i detta sammanhang journalisternas arbete kan stärka den demokratiska ingrediensen i vårt blandade styrelseskick.

Hur fungerar då journalistiken? Det ter sig möjligen underligt att här inrikta sig på den individuella journalisten snarare än massmedieföretaget eller hela det massmediala systemet. I denna bok intresserar jag mig dock för individer och hur de kan tänkas agera för att tillfredsställa sina behov i de strukturer som omger dem. Perspektivet är således individens, men det innebär inte att strukturens betydelse ignoreras.

En journalist innehar en profession. Journalisten säljer sina produkter som anställd eller som free-lancer till ett massmedieföretag. I

alla professioner finns mer eller mindre utvecklade idéer om vad som utmärker den goda produkten och den kompetente yrkesmannen respektive den kompetenta yrkeskvinnan. Så också för journalister. Likaså finns symboler för framgång liksom för misslyckande. Hit hör för journalisten vilket massmedieföretag han eller hon arbetar för, position inom massmedieföretaget, löne- eller arvodesnivå, typ av uppdrag, publiceringssätt och så vidare. Oavsett hur symboler och belöningsystem ser ut är det viktigt att konstatera att journalisten, vid sidan av sitt eventuella idealistiska engagemang för sitt yrke, har andra viktiga drivkrafter för att utöva yrket och att utöva yrket på visst sätt. Det sätt journalister arbetar på uppstår inte i ett vakuum och ej heller som en renodlad produkt av överväganden kring hur massmedier bäst fyller sin demokratiska funktion.

Frågan är då hur det journalistiska arbete ser ut som leder till framgång för den enskilde journalisten? Här är inte platsen att i detalj penetrera journalistkårens incitamentsstruktur, men några punkter kan vara intressanta att notera.

För det första finns anledning att tro att journalistyrket mer än många andra yrken attraherar människor med stort mått av självhäv-delsebehov. Bara det faktum att tusentals, kanske miljoner, män-niskor varje dag tar del av journalistens produkter kan ge dylika människor rikt mått av behovstillfredsställelse – i varje fall för stunden. Det är svårt att finna särskilt många andra yrkesprestationer som dagligdags kan skänka individen sådan betydelse och dignitet. Samma fenomen bör filtrera bort de potentiella intressenter som har ett dåligt självförtroende. Vem vill dagligdags visa upp produkter för offentligheten som antas vara undermåliga? De som söker sig till journalistkåren bör således i större utsträckning än många andra yrkesgrupper ha ett gott självförtroende och ett relativt stort självhäv-delsebehov.

För att erhålla de eftertraktade statussymbolerna krävs att journa-listen anammar massmedieföretagets värdestruktur. Detta behöver inte innebära att journalisten gör våld på egna intressen. Det som ska-

par intresse kring massmedieföretagets produkter är nämligen ungefär detsamma som skapar uppmärksamhet kring journalisten. Vi kan här nämna de vanligaste så kallade nyhetsvärderingsprinciperna. En nyhet bör ha inträffat nyligen och i ett sammanhang som geografiskt och kulturellt är näralliggande massmediets spridningsområde. Dessa egenskaper underlättar nyhetskonsumentens identifikationsmöjligheter. Nyheten bör vidare ha en sensationell prägel. Den bör således överraska och vara omvälvande. Därmed utesluts ständigt pågående processer i kulturellt och geografiskt avlägsna områden.

Det gäller således att väcka uppmärksamhet och att väcka konsumenternas engagemang. Denna uppmärksamhet och detta engagemang stimulerar mediekonsumtionen, vilket är till fördel för såväl medieföretag som journalist. Det ger också journalisten uppmärksamhet och prestige, som i sin tur är användbar på samma sätt som vi diskuterat ovan vad gäller organisationsföreträdarna.

Den fråga man då kan ställa är om de nyhetsvärderingsprinciper som tillämpas är gynnsamma för det uppdrag vi ur ett demokratiskt perspektiv skulle vilja ge massmedieföretagen och deras journalister. Många har hävdats att så ej är fallet, och jag är en av dem. Många av de fenomen som är betydelsefulla och värda att uppmärksamma är inte sådana som tilldrar sig massmediers uppmärksamhet. Man kan då hävda att marknaden är fri och att konsumenternas val bestämmer vilka nyhetsvärderingsprinciper som kommer att tillämpas. Oavsett var problemets ursprung ligger är det ett problem att medborgarna erhåller en bristfällig bild av det samhälle de lever i. Och oavsett var problemets ursprung ligger spelar journalistens självhävdebehov en roll i sammanhanget.

Men journalister, organisationsföreträdare och politiker utgör väl inga undantag? Visst är det så att varje människa söker ge sin person betydelse och dignitet? Har man någon möjlighet därtill söker man förmodligen göra det genom sin yrkesverksamhet. I själva verket är ju ett av de viktigaste problemen med arbetslöshet att de arbetslösa i egna ögon förlorar en stor del av sitt människovärde.

Jo, självfallet är den beskrivna relationen mellan yrkesarbete å ena sidan och självhävdelse och självrespekt å andra sidan ett allmänskligt fenomen. Det som skiljer de diskuterade yrkesrollerna från många andra är emellertid att de har en central position i det offentliga samhällslivet, och då särskilt det politiska livet. I och för sig skulle de avslutande kapitlen i denna bok kunna handla om vilka slags människor som helst. De fenomen som diskuterats i de tre inledande kapitlen är ju av generell natur. I fokus för just denna bok står dock fenomenens betydelse för politik.

4.3 Tillhörighet

Det är utomordentligt svårt att skilja människors sociala tillhörighetsbehov från deras behov av självrespekt och självhävdelse. Jag har i föregående avsnitt redan pekat på att individen kan söka sig viss gruppidentitet i syfte att öka sin egen självrespekt. Härvidlag profiterar individen på den eftertraktade gruppidentitetens status. Så kan ske även utan att individen har ett formellt medlemskap eller en social kontakt med övriga medlemmar i gruppen.

Direkta sociala kontakter kan öka den egna självrespekten på ett annat sätt, nämligen genom att bekräftelse och uppskattning utväxlas mellan de människor som möts. Ibland hävdas att detta skulle vara en kvinnlig metod att erövra självrespekt, medan den manliga metoden snarast skulle utgöras av självhävdelse i konkurrens. Så kan naturligtvis vara fallet, men om det är så, så är det troligt att det rör sig om en betoningsfråga. Kvinnor kanske i större utsträckning än män använder den förra metoden, medan män i större utsträckning än kvinnor använder den senare. Härvidlag bör dock noteras att även kontaktverksamhet kan användas i självhävdelsesyfte. Egot ges värde och dignitet genom att individen har många vänner och bekanta. Att skaffa vänner kan vara en social konkurrensverksamhet bland andra.

Det är således svårt att identifiera ett specifikt socialt kontakt-

behov skilt från behoven av självrespekt och självhävdelse. Ur evolutionär synvinkel är det inte svårt att se det sociala behovet som sekundärt i förhållande till förmågan till självhävdelse. Utöver förmågan att på egen hand hävda sina intressen måste den livsdugliga individen också såväl ha *förmåga till* som ett *behov av* fredlig kontakt och samarbete. Om den behovsteori som beskrivits i 3.2 är korrekt bör det innebära att det sociala tillhörighetsbehovet konstituerats som ett specifikt och autonomt behov. Det innebär att människor söker sociala kontakter och sammanhang även när de inte behöver fylla på sina förråd av självrespekt eller när de av praktiska skäl behöver samarbeta för att utföra en uppgift.

Oavsett grunden för människors behov av att söka varandras sällskap så är fenomenet naturligtvis utomordentligt betydelsefullt för det politiska livet. Politik handlar ju om att organisera människors mellanhavanden och gemensamma projekt. Utan det mänskliga behovet av gemenskap och tillhörighet skulle politiska projekt, liksom alla andra kollektiva projekt, vara svåra eller omöjliga att genomföra. Detta faktum förbises lätt när vi i vardagsarbetet har svårt att samla människor till gemensamma beslut och arbetsinsatser. Men utan den sociala centripetala kraften skulle den individuella självhävdelsens centrifugala kraft kunna tänkas skapa ett Hobbesianskt inferno.

Spegelbilden av att tillhöra en grupp eller av att ha vänner är emellertid att man *inte* tillhör andra grupper och att man *inte* är vän med andra människor. Tillhör man en specifik grupp står man definitionsmässigt utanför vissa andra grupper. Vissa av dessa andra grupper har intressen motstående den egna gruppens, och då kan förekomsten av gruppidentitet och organisation skärpa gruppkonflikten. Gruppidentiteten och organisationen gör konflikten tydlig och eventuellt kan den komma att överdimensioneras i medlemmar-
nas medvetande och organisationernas agerande. Den faktor som bidrar till sådana föreställningar och beteenden är, återigen, behovet av självhävdelse – nu kanaliserat via den sociala tillhörigheten.

Gruppen ger individen en identitet och därmed ett slags värde, men den kan också provocera individens självhävdebehov gentemot individer i andra grupper. Motsättningar till andra grupper tenderar nämligen att tydliggöra gruppidentiteten och främja grupp-sammanhållningen. Såväl gruppen som dess enskilda individer kan därför ha ett intresse av att identifiera fiender till den egna gruppen. Värdet av grupp-tillhörigheten förhöjs därmed. En därmed besläktad teknik är nedvärderingen av de utanförstående. Även en sådan nedvärdering ger betydelse och dignitet åt grupp-tillhörigheten. Däremot *hotas* gruppidentiteten om någon medlem mäter sig ut ur gemenskapen. De kvarvarande medlemmarna kan då uppleva att de värden som grupp-tillhörigheten representerar ifrågasätts. Därmed är vi tillbaka i de diskussioner som fördes i avsnitt 4.2, vilket är naturligt eftersom självhävdebehovet är så nära lierat med vårt sociala tillhörighetsbehov.

I vilka sammanhang skulle man kunna tänka sig att registrera dylika fenomen? Ja, potentiellt finns möjligheten i snart sagt varje grupprelation. Mellan olika samhällsklasser, mellan vänsterväljare och högerväljare, mellan jordbrukare och livsmedelskonsumenter, mellan väljare och valda, mellan politiker och journalister, mellan svenskar och invandrare, mellan olika folkgrupper i heterogena statsbildningar. I samtliga fall kan motsättningarna skärpas på grund av gruppmedlemmarnas självhävdebehov som tar sig uttryck i markering av gruppidentiteter och skiljelinjer på bekostnad av likheter och gemensamma intressen. Markeringen av sociala gränslinjer skapar tätare band mellan dem som hamnar innanför gränslinjerna, medan banden tunnans ut eller klipps av till dem som hamnar utanför.

Om ett renodlat socialt tillhörighetsbehov över huvud taget existerar så kan det kanske bara komma till ostört uttryck i den stund människor känner självrespekt. Mentalt starka och självständiga människor söker då gemenskap för att utföra gemensamma projekt, till exempel politiska sådana, eller för att blott och bart njuta av gemenskapen. Den som söker hävda sin person genom grupp-gemen-

skap ser istället alltid gemenskapen som ett instrument – antingen i förhållande till gemensamma projekt eller i förhållande till självrespekten. Den representerar inte i första hand omedelbar behovstillfredsställelse. Tror vi att det rena sociala tillhörighetsbehovet är en positiv individuell och samhällelig kraft så är ett sådant faktum ett viktigt skäl för att reducera förekomsten av sådana situationer som utmanar människors självrespekt. Det är knappast ett självständigt tillhörighetsbehov som förmår människor att komma i politisk, social eller militär konflikt med andra människor. Tillsammans med ett otillfredsställt självhävdelsebehov och/eller otillfredsställda materiel- la behov kan dock tillhörighetsbehovet leda till sådana konflikter.

4.4 Ordning

Vid sidan av behovet av självhävdelse/självrespekt respektive social tillhörighet har jag antagit att vårt behov av "ordning" utgör ett av de mest grundläggande mänskliga mentala behoven. Därmed avses ett behov av att förstå i varje fall de fenomen som berör individen. Individens *identitet* utgör därvidlag ett centralt fenomen. Det är utomordentligt betydelsefullt att individen tror sig veta vem han/hon själv är i vid mening. Här handlar det inte om att söka en särskilt glamorös identitet – det sköter självhävdelsebehovet om – utan att skapa en identitet över huvud taget. Individen måste ha *någon* självuppfattning för att kunna leva och verka. Därutöver vill han/hon veta något om de strukturer som omger honom/henne och dessutom gärna få någon slags förståelse av grunden för den mänskliga existensen.

Den evolutionära grunden för vårt kunskapsbehov har tidigare antagits vara den instrumentella nyttan av kunskap i kampen för att överleva. Härvidlag har inte mycket förändrats. Kunskap, om än inte nödvändigtvis den som förmedlas vid formella utbildningsanstalter, ger individen ett högre överlevnadsvärde än avsaknad av kunskap.

Tesen kan naturligtvis preciseras och modifieras på en mängd olika sätt, men det torde vara svårt att ersätta tesen med en mer sann tes på samma generalitetsnivå.

Hur som helst söker människor uppenbarligen kunskap. De försöker förstå sig själva och sin omvärld. Om detta behov vore människors enda behov skulle mänskligheten bestå av akademiker. Människor behöver emellertid använda sin kunskap för att tillfredsställa andra behov och därför söker de vid varje enskilt tillfälle bara kunskap till viss gräns. Därefter måste individen ägna sig åt att tillfredsställa andra behov, varvid kanske den erövrade kunskapen används för att fatta ett beslut som avser behovet ifråga. Den individ som aldrig fattar beslut, utan ständigt söker nya kunskaper för att underbygga ett framtida beslut, uppfattas med rätta som apart och störd i sin behovsstruktur.

Det faktum att människor har andra behov än ordningsbehovet gör också att den kunskap som eftersökes inte nödvändigtvis är den som bäst beskriver världen. För tredje gången återkommer vi till behovet av självrespekt och självhävdebehovet. Härvidlag aktualiseras vår benägenhet att rationalisera vårt handlande. I enlighet med ordningsbehovets logik kan vi inte nöja oss med att handla eller känna på visst sätt utan att förstå varför. Vi söker därför efter kunskap om våra bevekelsegrunder. I föregående avsnitt har jag bara identifierat ett antal tänkbara "politiska" uttryckssätt för självhävdebehovet respektive tillhörighetsbehovet. Särskilt mycket har inte blivit sagt om de psykologiska mekanismer som är verksamma. I anslutning till ordningsbehovet och rationaliseringsfunktionen ges en möjlighet att närmare beskriva de aktuella mekanismerna.

Utgångspunkten är att varje människa har ett självhävdebehov och ett behov av att kunna känna självrespekt. Individen kan vara medveten eller omedveten om sina behov och att han eller hon söker tillfredsställa dem med olika medel. Vissa individer kan ha en teoretisk eller abstrakt kunskap om behoven men sakna förmågan att se hur behoven spelar roll i det egna livet. Det finns anledning att

betrakta även dylika individer som omedvetna eftersom de saknar förmåga att medvetet identifiera och analysera sina personliga behov.

Enligt den teori som beskrivits tidigare innebär emellertid inte omedvetenhet om egna behov att behoven ej är verksamma som kausala krafter för mänskligt beteende. Tvärtom spelar de en högst aktiv sådan roll och jag har delvis förlagt de förmedlande mekanismerna till ett undermedvetet själsliv. Där utför individen rationalistiska besluts kalkyler. Skälet till att kalkylerna måste utföras där kan vara en kombination av okunskap om behovens natur och en idealisering av det egna beslutsfattandet på den medvetna nivån. Det passar sig helt enkelt inte att se självhävdebehovet som drivkraft för en lång rad olika mänskliga beslut och handlingar, till exempel de som anses vara av altruistisk karaktär. Att erkänna ett självhävdebehov är också i många ögon att erkänna en svaghet – något som många inte vill göra ens för sig själva, särskilt inte de som medvetet eller omedvetet känner sig svaga.

I de undermedvetna besluts kalkylerna söker individen, precis som i de medvetna, fastställa hur han/hon på bästa sätt kan uppnå sina mål. Målet är behovstillfredsställelse, till exempel visst mått av självrespekt, och bästa medlet kan till exempel visa sig vara att göra karriär i ett politiskt parti. I de levnadsomständigheter individen A befinner sig är kanske det den bästa av de möjligheter som erbjuds. Den erforderliga arbetsinsatsen eller risken för misslyckande är inte avskräckande. Ett alternativ kunde till exempel ha varit en företagskarriär, men här är kanske framtidsutsikterna osäkra och A:s ursprungsposition svagare. Inom politiken kan A uppnå sina mål och han/hon möts redan inledningsvis med respekt. I affärlivet möts A däremot med ointresse och ibland även med nedlåtenhet. På grund av dessa skillnader kan A komma att generellt värdera politik högre än affärsverksamhet.³ Eftersom detta sker på det undermedvetna planet är A inte på det klara med grunderna för sin värdering.

Hur ser då beslutsfattandet ut på det medvetna planet? Här söker individen skapa en beslutsstruktur som ter sig rationell och ofta även

moraliskt godtagbar. Uppfattar individen det inte som moraliskt godtagbart att trakta efter ämbeten för att tillfredsställa det egna självhävelsebehovet är det sannolikt att han/hon på det medvetna planet konstruerar ett motiv och en verklighetsbild som bättre motsvarar bilden av god moral. Oavsett hur det förhåller sig med den moraliska dimensionen av rationaliseringen kommer individen att söka en rationalisering som är internlogiskt hållbar. Människan har ett behov av att skapa logisk ordning i sin världsbild, särskilt den del som involverar henne som beslutsfattare. Den generella värderingen av politik kontra affärsverksamhet rationaliseras naturligtvis enligt andra linjer än de bevekelsegrunder som varit verksamma i det undermedvetna eftersom det knappast är acceptabelt att generellt döma en verksamhet på grundval av de egna karriärmöjligheterna.

På detta sätt skulle vi på olika sätt kunna beskriva hur de undermedvetna och medvetna psykologiska mekanismer kan tänkas se ut som aktualiseras i det politiska livet. I samtliga fall rör det sig om ett undermedvetet beslutsfattande som samspelar med en medveten beslutsprocess enligt de linjer som presenterats ovan och i tidigare kapitel.

Ordningsbehovet underordnas dock långt ifrån alltid andra behov. Ja, i själva verket är det svårt att se hur vi skulle kunna klara oss i livet om vi inte "ostört" kunde söka relevant och hållbar kunskap i centrala frågor rörande just hur vi skall kunna tillfredsställa våra behov. Det rena kunskapsbehovet bör därför ses som en konstruktiv kraft i mänskligt liv. Så länge sökandet efter kunskap inte stjälar resurser från verksamheter som vi bedömer vara mer angelägna, eller sökandet skadar andra människor, finns ingen anledning att begränsa människors sökande efter den ordning i tillvaron som kunskap (eller trosföreställningar) representerar. Kunskapen kan dessutom komma till praktisk nytta i politiska eller andra projekt.

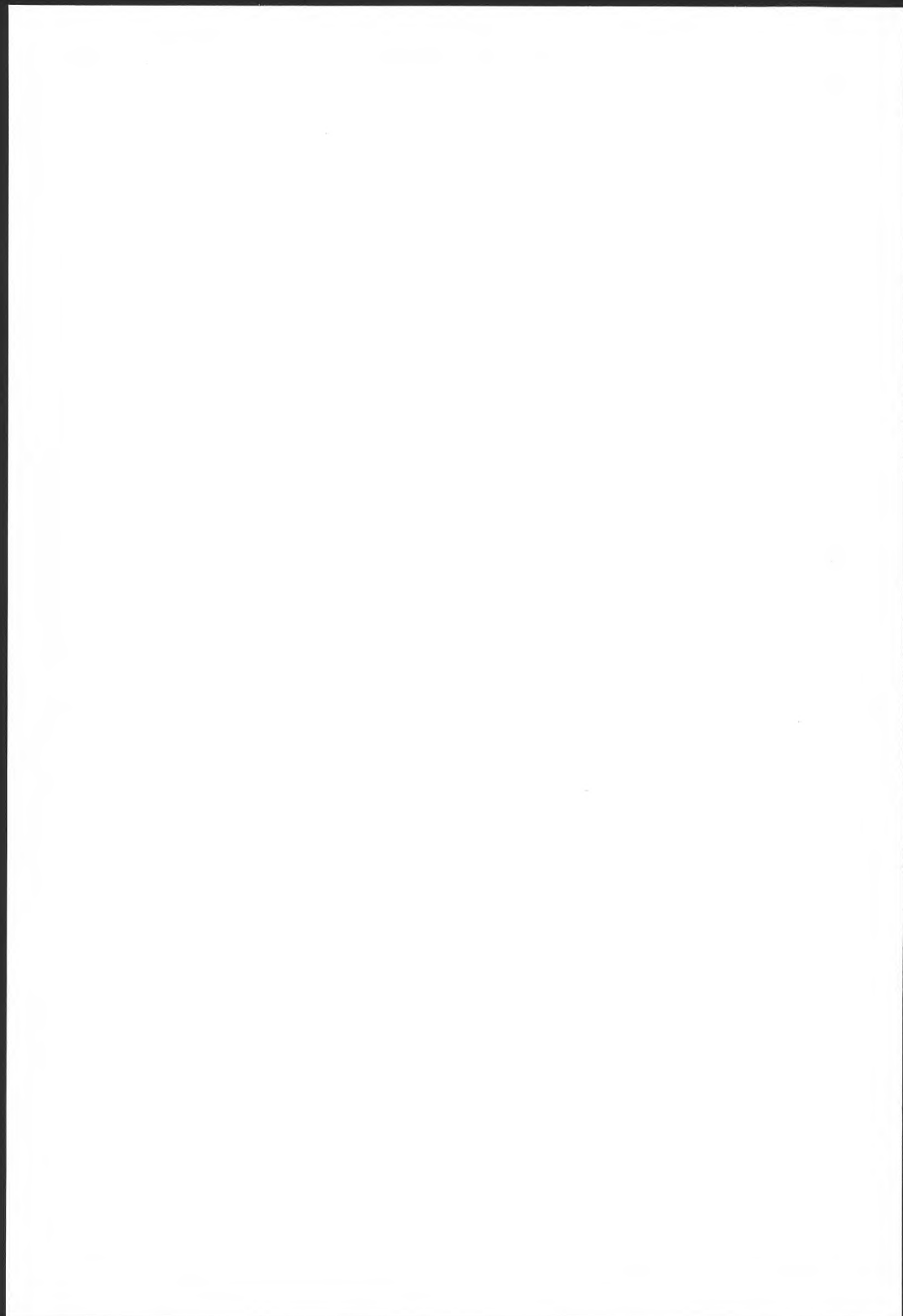
Vi har dock sällan eller aldrig, och kan inte heller få, fullständig kunskap om de förhållanden som vi bildar oss en uppfattning om. Vi måste därför delvis förlita oss på antaganden. Utifrån ett rent kun-

skapsbehov söker vi naturligtvis göra så rimliga antaganden som möjligt. Generellt sett kan vi säga att alla teorier, vetenskapliga som ovetenskapliga, utgör ett slags rationaliseringar. Vi fyller ut ett ofullständigt kunskapsunderlag med trosföreställningar så att en intellektuellt gångbar helhet bildas. Den kan vara sann eller falsk, men den tycks oss i varje fall rimlig givet vad vi tror oss veta. Utifrån ett rent kunskapsbehov är vi också öppna för att revidera vår teori om nya uppgifter tillkommer som gör den tidigare antagna teorin orimlig.

Jag är emellertid i denna framställning också intresserad av ordningsbehovet som destruktiv kraft, inte minst i politiska sammanhang. Ordningsbehovet får en sådan funktion när det är verksamt men stört av individens sökande efter annan behovstillfredsställelse. Inom politiken representerar det vi kallar "ideologier" ett slags rationaliseringar eller teorier som vanligen inte tillfredsställer enbart kunskapsbehovet. Om jag något – men inte mycket – tillåter mig att karikera ideologin som fenomen kan den tänkas ha följande egenskaper. Ideologin vill vanligtvis inte kännas vid värdekonflikter, i varje fall inte konflikter mellan värden som omhuldas av ideologins anhängare. De medel som anbefalls är osvikliga i förhållande till eftersträfvade mål och har inga negativa biverkningar. I enlighet med frånvaron av värdekonflikter brukar istället ett och samma medel (till exempel marknad eller politik) ses som ett osvikligt medel för att åstadkomma alla tänkbara goda ting i samhället. I syfte att inte tydliggöra de värdekonflikter och problematiska mål-medelrelationer som ändå finns uttrycks ideologin i ett oprecist och värdeladdat språk.

En sådan "teori" fyller naturligtvis andra behov än ett rent ordningsbehov. Den kan syfta till att värva väljare, den kan hålla samman politiska rörelser och den kan slutligen skapa trygghet och självrespekt hos de individuella anhängarna. Varför skulle då dessa syften och behov uppfattas som destruktiva? Kan inte dylika ideologier, myter och liknande trosföreställningar utgöra positiva krafter i sam-

hället? Kan de inte utgöra nödvändiga förutsättningar för att något skall bli gjort över huvud taget? Något generellt svar kan naturligtvis inte ges. Min trosföreställning på denna punkt är emellertid att reell kunskap i allmänhet och på sikt är att föredra framför falsk kunskap.

5 NORMATIVA IMPLIKATIONER

Normativa överväganden brukar sägas inkludera moment av såväl värderande som empirisk natur. Av min tidigare diskussion har framgått att jag anser att empiriska antaganden och överväganden spelar den dominerande rollen i dessa sammanhang. "Rena" värderande ställningstaganden är sällsynta. Värderingar är praktiskt taget alltid av instrumentell karaktär. Även med en mindre radikal inställning i denna fråga kan emellertid empiriska överväganden sägas spela en viktig roll i den normativa diskursen. Goda förklaringsmodeller är en förutsättning för välgrundade normativa ställningstaganden. Ju bättre vi kan förklara desto större chans har vi att välja adekvata åtgärder för att komma till rätta med problem. Det innebär att vi i detta kapitel, som skall behandla normativa implikationer av tidigare diskussioner, kommer att föra de deskriptiva teoridiskussionerna vidare ett stycke. Den som väntar sig ett antal "rena" värdeståndpunkter kommer att bli besviken. Arten av överväganden är densamma som tidigare i boken, men perspektivet är något förskjutet så att vi nu försöker se vilken betydelse våra överväganden kan ha för den som inte bara *betraktar livet* utan även *deltar* i det.¹

5.1 Orsak, slump eller fri vilja?

En obehaglig insikt

Goda förklaringsmodeller är således en värdefull tillgång vid reformarbete. Ju fler av de relevanta orsaksmekanismerna vi kan teckna desto bättre blir vårt beslutsunderlag. Samtidigt utgör de kausala förhållanden som modellerna beskriver begränsningar för vår valfrihet. Vi kan inte välja åtgärder fritt om vi vill uppnå våra mål. Möjligen är konsekvenserna av goda förklaringsmodeller mer omfattande än så ...

För några år sedan såg jag en TV-dokumentär om mordet på John F Kennedy. Man fick i filmen, som i så många andra filmer, följa en journalist som sökte svaret på frågan om vem som mördat den amerikanske presidenten. Filmen var ur dramaturgisk synvinkel ovanligt skickligt gjord. Min inlevelse i vad som utspelade sig på TV-bilden blev därför ovanligt stor. Till detta bidrog förmodligen det faktum att det rörde sig om en autentisk händelse. Vid ett kritiskt tillfälle i filmen intervjuas ett vittne som, genom de frågor som journalisten ställer, mitt under intervjun kommer till insikt om att han har sett den person som mördade president Kennedy och att han är den ende som kan identifiera mördaren. Mannen som tidigare sett trygg ut undergår en dramatisk förändring. Skräcken lyser ur hans ögon och han utropar förtvivlat att han aldrig hade beviljat intervjun om han förstått vad den innebar. Han fruktar uppenbarligen för sitt liv. Vid detta tillfälle grips jag, helt ologiskt, av en obetvinglig lust att se bakom mig för att förvissa mig om att där inte finns något som kan hota mig. Där finns naturligtvis inte något. Jag är ju inte en del av det som utspelat sig i filmen. Det är däremot den stackars mannen vars ansikte jag aldrig kommer att glömma.

Jag har i denna bok sökt finna förklaringar till människors tankar och beteende – eller mer specifikt till deras beslut i vid mening. Man kan diskutera om jag varit lyckosam, huruvida jag valt den rätta förklaringsmodellen och de rätta förklaringsfaktorerna. Kritiker kan

självfallet föreslå alternativa förklaringsätt. Oavsett hur vi väljer att förklara är det dock hela tiden underförstått att mänskliga beslut kan förklaras – att de har orsaker. Även funktionalistiska förklaringar underförstår kausala relationer.

Den samvetsgranne forskaren söker naturligtvis förklara så mycket som möjligt. Låga korrelationsvärden är en utmaning för den empiriskt orienterade forskaren. Avvikelser från fullständiga statistiska samband brukar skrivas på olika kausala skuldkonton som kan komma att regleras vid senare tillfällen. Fler oberoende variabler kan tillföras regressionsmodellerna, mätmetoderna kan förbättras och så vidare. Det faktum att vi i praktiken aldrig når fram till den fullständiga förklaringen av mänskligt beteende gör att vi sällan ställer oss frågan vad en sådan förklaring skulle innebära. Jag har svårt att se att en sådan förklaring inte skulle innebära att människors beslut är *fullständigt determinerade*. Det spelar ingen roll att vi med våra bristfälliga intellekt och mätinstrument aldrig kan finna en sådan fullständig förklaring. Tror vi ändå att den finns bör det betyda att vi i denna mening saknar fri vilja. Vi är satta på ett spår vars slut vi inte kan se, men som vi likväl kommer att följa till det förutbestämda slutet.

Kommen så långt betänker forskaren att han delar tillvaro med alla andra människor. Han inser att även hans liv – inklusive de tankar han nu tänker – i så fall måste vara determinerat, och han "vänder sig oroligt om" för att se om de determinerande faktorerna finns där. Upplevelsen är minst sagt obehaglig. Den här gången är det inte som framför TV:n. Obehaget är inte ologiskt. Forskaren är en del av den handling han betraktar och beskriver.

* * *

Tre saker behöver nu diskuteras. 1) Står orsak verkligen i motsättning till frihet? 2) Om så är fallet, hur skall verkligheten uppfattas med avseende på dessa två fenomen? 3) Vilken nytta eller glädje har vi av att diskutera dessa frågor i detta sammanhang?

Orsak och frihet

Determinism innebär att vi förlitar oss på principen om alla skeendens *lagbundenhet*. Ja, man kan fråga sig om inte begreppen egentligen är synonyma. Det vetenskapliga tänkandet har under århundraden tagit lagbundenhetsprincipen för given, medan man numera i viss naturvetenskaplig teoribildning talar om slumpmässighet och kaos. För den som fortfarande tror på lagbundenhetsprincipen framstår dock slumpskeenden bara som skeenden som ännu ej fått sin fullständiga förklaring. För egen del har jag svårt att inse (bokstavligen) att något i naturen skulle kunna ske slumpartat. (Immanuel Kant ansåg att det ligger i människans natur att se världen såsom uppbyggd av kausala relationer.) Längre än så är jag inte kompetent att föra diskussionen om slump kontra lagbundenhet. Vad som däremot kan fastslås är att föreställningen om viljan som en slumpmekanism knappast erbjuder någon tröst åt den som söker ett alternativ till den dystra föreställningen om att människors liv är determinerade. Slumpen lämnar inte mer utrymme för en oberoende mänsklig vilja än lagbundenhet och orsaksförklaringar. Faktum är att även slumpen är en sorts lag (jfr sannolikhetsläran), och framför allt är den en mekanism som vi ej kan styra. Enda fördelen med slumpen skulle vara den spänning som oförutsägbarheten skänker. I och med att vår möjlighet att förutsäga är så begränsad även om lagbundenhet skulle råda så torde dock skillnaden i praktiken vara försumbar.

För den som vill tro på förekomsten av en fri och odeterminerad vilja erbjuder inte heller alla de som framhållit svårigheten av att göra prognoser någon tröst. Oavsett prognosmöjligheten kan viljan och utvecklingen vara determinerad. Förekomsten av självuppfyllande profetior lämnar inte heller någon öppning. Profetian och den därpå följande utvecklingen kan mycket väl vara determinerade. Inte heller Karl Poppers tanke om att utvecklingen ej kan förutsägas eftersom den är beroende av kunskapens tillväxt hjälper den hoppfulla. Det handlar fortfarande bara om möjligheten att förutsäga.²

Den lag som utvecklingen skulle kunna vara bunden av kan tän-

kas bestämma unika relationer mellan unika händelser *eller* uppreningar av händelser och relationer av händelser. I båda fallen skulle det kunna sägas vara fråga om lagbundenhet i bemärkelsen att naturens påbud binder utvecklingen. I det första fallet tänker vi oss att lagen lägger fast en lång och komplicerad kedja av *unika* men ändå förutbestämda händelser. I det andra fallet anger lagen återkommande relationer mellan återkommande händelser i en liknande förutbestämd kedja av händelser. Traditionellt fäster olika vetenskapliga discipliner större tilltro till det ena eller andra av dessa båda synsätt. Det brukar till exempel sägas att statsvetenskapen har större generaliserande ambitioner än historievetenskapen. Historievetenskapen betonar det unika medan statsvetenskapen vill upptäcka regelbundenheter.

Oavsett synsätt är ambitionen i vetenskaplig verksamhet vanligen att man vill upptäcka de lagar och krafter som styr utvecklingen. Hur ser relationer mellan händelser ut? Vilka händelser kan förklara andra händelser? Varför bröt andra världskriget ut? Kan människors klass-tillhörighet förklara deras röstning i allmänna val? Vi förutsätter därvidlag uttalat eller outtalat att de krafter vi söker har lagbundna konsekvenser. Sådana krafter som har lagbundna konsekvenser brukar vi kalla "orsaker". Det är också så jag fortsättningsvis kommer att använda termen "orsak".

Men om alla de krafter som påverkar oss har lagbundna konsekvenser, och inget ytterligare finns att tillägga vad gäller grunden för mänskliga beslut, så synes utrymmet för en fri vilja vara obefintligt. Således – om lagbundenhetsprincipen gäller, och vi i princip kan förklara allt genom orsaksförklaringar, kan jag inte se hur någon *fri* vilja i rimlig mening skulle kunna sägas existera. Skulle vi kunna undkomma effekten av en "orsak" så vore det inte längre någon orsak. Det innebär emellertid inte att förekomsten av en specifik orsaksfaktor alltid resulterar i, till exempel, samma beteende. Orsaker är sällan eller aldrig ensamma som determinanter utan samverkar med andra orsaksfaktorer. Olika sådana kombinationer kan naturligtvis

determinera olika beteende. Att säga att en orsak är en kraft som determinerar är således inte detsamma som att säga att den alltid leder till samma resultat. Att definiera orsaker som obevekliga determinanter innebär inte heller att varje enskild orsak fullständigt förklarar variationer i olika "beroende variabler". Den determinerande egenskapen innebär istället att en orsaks olika verkningar i olika miljöer *inte går att komma undan* genom att göra andra val än de som orsaken tillsammans med andra orsaker "pekar ut". Går det att komma undan, det vill säga går det att välja något annat än det förutsedda eller utpekade, är det inte fråga om en orsak, och inget är heller förutsett eller utpekat.

Orsak-verkanrelationer förknippas i mitt resonemang således med lagbundenhet. Skulle det då inte vara möjligt att tänja orsaksbegreppet till att omfatta även påverkansrelationer av slumpkaraktär? Vi skulle i sådana orsak-verkanrelationer inte kunna säga något om innehållet i effekten av en viss faktors förekomst, men vi skulle likväl vara säkra på att det var just denna faktors förekomst som åstadkom olika slag av icke förutbestämda konsekvenser. Jag tror dock inte att ett sådant orsaksbegrepp skulle vara särskilt fruktbart. Man kan visserligen tänka sig att faktorer sätter igång processer utan att avgöra deras slut, men varför skall man i så fall uppfatta orsak-verkanrelationen som att den omfattar något mer än processens initiering? Vad som därefter sker behöver inte sägas ingå i den aktuella, eller någon annan, orsak-verkanrelation. Så långt som orsak-verkanrelationen sträcker sig råder lagbundenhet. Därefter träder slumpen in.

För egen del är jag således tveksam till existensen av slump. Oavsett om slumpen existerar som verksam mekanism eller ej så skulle jag vilja se den som en mekanism skild från orsaksmekanismer. Dessa förutsätts innebära lagbundenhet. Oavsett hur vi ställer oss i dessa frågor kan vi dock konstatera att såväl slump som lagbundenhet definitionsmässigt utesluter möjlighet att undkomma dessa mekanismers effekter. Skulle människors beslut helt och fullt kunna

förklaras av kausala krafter med lagbundna konsekvenser saknar människan fri vilja. Hon kan inte undkomma det förutbestämda. Skulle konsekvenserna vara slumpmässiga skulle människan sakna fri vilja trots att framtiden ej är förutbestämd. I det fortsatta resonemanget lämnar jag den senare möjligheten därefter och koncentrerar mig på förhållandet mellan fri vilja och kausal lagbundenhet.

Vad är då "en fri vilja"? Det finns här anledning att skilja mellan determination av beslutsalternativ respektive determination av beslutsfattare. Att beslutsalternativ kan vara kraftigt begränsade av olika strukturfaktorer må visserligen upplevas som ofrihet, men det är knappast denna ofrihet som är aktuell när vi ställer oss frågan om vi har en fri vilja. Beslutsalternativen begränsar möjligheterna att realisera vår vilja men de begränsar inte vår vilja. Istället är det de orsaksfaktorer som bestämmer *vilka vi är som beslutsfattare* som aktualiserar frågan om en fri vilja. Kan vi till fullo kausalt förklara alla våra egenskaper som beslutsfattare – det jag kallat våra *kognitioner* och *dispositioner* – har jag svårt att se hur vi skulle kunna vara utrustade med något som vi kan kalla en "fri vilja". Effekter av orsaker kan vi ju inte välja bort. Någon annan möjlighet att definiera en fri vilja än som *en vilja som saknar orsak* kan jag därför inte se. Den som vill hävda att våra beslut i givna beslutssituationer inte är determinerade måste hävda att åtminstone någon del av vår vilja saknar orsak.

Ställningstaganden rörande vår viljas frihet kan göras oberoende av ställningstaganden rörande beslutsalternativens förutbestämmdhet. Tror vi att människors egenskaper som beslutsvalen är determinerade, men att deras beslutsalternativ inte är det, så innebär det att det för varje tänkbar beslutssituation är förutbestämt vilket beslutsalternativ individen kommer att välja, men att det ej är förutbestämt vilka beslutssituationer och beslutsalternativ vederbörande kommer att ställas inför. Tror vi att även beslutssituationer och beslutsalternativ är determinerade så blir människors beslut *hel*t förutbestämda, men individens fria vilja har inte minskat därmed. Den är redan obefintlig i det förra fallet.

Den som tror att distinktionen mellan människan som naturvarelse och människan som kulturvarelse skulle kunna lösa upp motsättningen mellan determination och fri vilja har inte insett vidden av föreställningen om kausal determination. Vi kan ingalunda ta för givet att kausaliteten skulle vara begränsad till en naturvetenskaplig del av människan och att medvetandet, reflexionen, moralen, estetikerna och den sociala interaktionen skulle vara onåbar för denna naturens kausalitet. Man kan tvärtom hävda att den kausalt bestämda och bestämmande naturen ständigt är närvarande även i dessa fenomen i form av hormoner, signalsubstanser etcetera och att därutöver ej finns något att tillägga. Skulle vi vilja ställa saken på sin yttersta spets kunde vi beskriva människan blott och bart som en förtätning av kausala flöden. En oförmåga att inse att det logiskt sett skulle kunna förhålla sig på detta sätt tror jag kan förklaras av en oförmåga att inse hur komplexa naturens mekanismer är eller skulle kunna vara.

Olika politiska åskådningar har sett olika på frågan om lagbundenhet och ödestro. Det svenska socialdemokratiska partiet levde under en tid i en vacklande position mellan ödestro och tro på mänsklig förmåga att styra verkligheten. För ett politiskt parti måste emellertid ödestro i längden vara en omöjlig position. Vad skall man då ha partiet till? Skall partiet bara vara en social klubb vars medlemmar finner glädje i att sitta tillsammans då och då och vänta på det oundvikliga? Så firar familjer jul, nyår och andra av almanackan förutbestämda händelser, men det är knappast ett gångbart koncept för ett politiskt parti.

Att omfatta en villkorlig ödestro, där villkoret avser framgången av mänskliga aktioner, kunde kanske vara en lösning på det psykologiska dilemma socialdemokratien befann sig i, men lösningen är inte logiskt acceptabel. Kan människor ändra en utveckling genom politiskt arbete så finns ingen anledning att alls tala om ett förutbestämt öde. Att starka, men inte oövervinnliga, krafter verkar i en speciell riktning innebär inte att utvecklingen är ödesbestämd. Är framtiden determinerad måste det innebära antingen 1) att även människor är

determinerade eller 2) att krafterna är så starka att inga andra krafter kan motverka dem – även om en fri vilja skulle existera och människor mobiliserade alla motresurser skulle det ödesbestämda inträffa. Först om någon av dessa två situationer skulle föreligga finns anledning att tala om öde. Villkorlig ödestro är således en orimlig position. Finns ödet kan det ej sättas ur spel. Kan det sättas ur spel finns det ej. Den senare positionen är den enda möjliga för den som hoppas på att reformera världen. Vare sig tanken om en determinerad vilja eller tanken om oöverbärliga krafter (goda eller onda) verkar vara en god grund för formerandet av ett politiskt parti.

Min ståndpunkt rörande frågan om förhållandet mellan vilja och orsak (krafter med lagbundna konsekvenser) är således att tron på fullständiga orsaksförklaringar med nödvändighet också är en tro på en determinerad och ödesbestämd utveckling.³ I en sådan utveckling är det inte meningsfullt att tala om att människan har en fri vilja som kan påverka historiens gång. Det är emellertid inte nödvändigt att tro på en fullständigt ödesbestämd utveckling för att komma fram till slutsatsen att någon fri mänsklig vilja ej existerar. Även om enbart människors egenskaper som beslutsvarer skulle vara determinerade, det vill säga orsaksbestämda, skulle det räcka för att säga att vi saknar en "fri vilja".⁴

Ett sådant förhållande hindrar inte att våra möjligheter att i vardagslivet *uppleva* oss som determinerade är små. Människosläktets genetiska variation är stor och vår gemensamma arvs massa är stadd i ständig utveckling. Våra mål är många och sällan på ett tydligt sätt knutna till våra grundläggande konstitutionella behov. Även våra strukturella omständigheter varierar kraftigt över tid och rum. De närmast oändliga kombinationsmöjligheterna av dessa variabler ger tillsammans med vår unika förmåga att reflektera över oss själva och att lösa problem en upplevelse av att icke vara determinerade. Likväl skulle så kunna vara fallet.

Man skulle kunna kritisera min ståndpunkt rörande förhållandet mellan vilja och orsak för att den egentligen bara följer av min spe-

ciella definition av vad en orsak är. Genom att säga att en orsak ej går att undkomma blir orsaksförklaringar per definition oförenliga med fri vilja. Jag tror dock att ståndpunkten har mer kraft än så. För det första anser jag att min definition inte är särskilt "speciell", utan att den snarare ställer på sin spets ett förhållande som vi vanligtvis tar för givet utan närmare reflektion eller precisering – nämligen att vi med ordet "orsak" just avser krafter som inte går att undkomma. Jag bringar således inte fram ny kunskap genom min slutsats utan lyfter bara fram en motsättning som vårt tänkande och vårt språkbruk bär på – motsättningen mellan å ena sidan determinerande orsaksförklaringar av människan som beslutsvarelse och å andra sidan föreställningen om en fri vilja.

För det andra kan vi naturligtvis byta definition och inkludera även krafter som kan brytas av en fri vilja bland de fenomen vi vill kalla orsaker. Jag är dock inte säker på att detta blir ett särskilt användbart begrepp, och hur som helst så har vi därmed inte löst vårt egentliga problem. Hur ser relationen ut mellan de krafter som är riktade mot våra egenskaper som beslutsvarelser – vare sig vi kallar dem orsaker eller något annat – och en eventuell fri vilja? Vad är det vi gör när vi förklarar mänskligt beteende i termer av laguttryck? En fri vilja kan definitionsmässigt inte vara determinerad. Om vi är utrustade med en fri vilja innebär det att vår vilja helt eller delvis ej låter sig bestämmas av determinerande krafter.

Orsak eller fri vilja?

Hur ser då verkligheten ut? Kan allting ges kausala förklaringar eller finns utrymme för en mänsklig fri vilja? Något svar kan jag naturligtvis inte ge, men jag kan teckna en bild av vad alternativen närmare skulle kunna tänkas innebära. Faktum är att det är relativt lätt att tänka sig våra liv som determinerade. Logiken lägger inga hinder i vägen. Vi behöver bara sätta oss själva istället för de varelser eller ting som vi så ofta beskriver just på det sättet. Vi blir ett slags avan-

cerade robotar. Det som främst skiljer oss från andra varelser och ting är våra möjligheter att reflektera över oss själva och vår situation. Och det är denna förmåga som gör att det som ter sig logiskt möjligt intuitivt ter sig konstigt och i varje fall oangenämt.

Våra reflektioner skulle emellertid mycket väl kunna vara en del av vår determinerade verklighet. Någon reser kanske invändningen att detta skulle vara omöjligt eftersom det då inte fanns någon anledning att över huvud taget göra någonting. Människor skulle räkna med att det som skulle hända skulle hända utan att de engagerade sig, och då skulle all utveckling avstanna. Invändningen är naturligtvis ologisk. Är utvecklingen fullständigt determinerad så finns *ingen* möjlighet att tänka eller handla utanför denna determinerade utveckling. Är vi determinerade att reflektera över om vi har en fri vilja eller ej så kommer vi att göra det, och vi kommer att komma fram till en förutbestämd slutsats. Denna slutsats kan innebära att vi tror på determination eller att vi tror på förekomsten av en fri vilja.

Men om vi alla kom fram till att vi är determinerade, skulle det då inte leda till att alla resignerade? Jo, det är tänkbart. Men en sådan utveckling är i så fall förutbestämd. Det finns inget ologiskt i tanken att den mänskliga civilisationen skulle stelna i en evig Törnrosasömn på grund av en sådan insikt. Vårt medvetande har på många sätt varit nyttigt i kampen för tillvaron, men en insikt om fullständig determination skulle logiskt sett mycket väl kunna innebära att medvetandet förvandlas till en destruktiv kraft – vilket skulle kunna vara förutbestämt.

En orsak till att vi eventuellt tror på att vi har en fria vilja kan uppenbarligen vara att alternativet ter sig alltför obehagligt. Tanken att vi skulle vara robotar som vet om att vi är robotar är emellertid inte bara obehaglig. Den ter sig även fantastisk och står i strid med våra mest grundläggande idéer om det mänskliga varandet. Vilket är då alternativet? I och med att vi satt likhetstecken mellan orsak och determination så innebär det att en fri vilja måste sakna orsak. Den är sprungen ur sig själv. Det innebär inte att hela vår vilja ständigt

måste bestå av denna fria vilja, men den del som vi vill kalla *den fria viljan* måste sakna determinerande orsaker. Den får inte vara en lagbunden konsekvens av krafter utanför viljan.

Som synes är alternativet till kausal ödestro inte mindre fantastiskt. Om den kausala ödestron är lätt att förstå logiskt men svårt att leva med på det personliga planet, så är förhållandet snarast det omvända för alternativet. Utifrån såväl den förklarande vetenskapens tänkande som våra vardagliga tankar är det svårt att över huvud taget förstå vad det innebär att något saknar orsak, att något är sprunget ur sig självt. Närmast en lämplig idé kommer vi kanske med den religiösa föreställningen om en själ obunden av naturvetenskaplig lagbundenhet. Ja, det vore inte orimligt att här använda termen "övernaturlig", och därmed syfta på den fria viljans förmåga att ej låta sig styras av naturens "lagar". Det är således svårt att föreställa sig vad en fri vilja är, men det är betydligt trevligare att leva med en sådan människouppfattning.

De diskussioner som hittills förts har på intet sätt kunnat besvara frågan om huruvida vi faktiskt har en fri vilja eller ej. Jag har bara velat peka ut vilka alternativ som står till buds samt vilka som *inte* står till buds. Tanken om ett villkorligt öde eller distinktionen mellan natur och kultur utgör därvidlag endast skenbara lösningar på den logiska konflikten mellan föreställningen om lagbundenhet respektive idén om en fri vilja. Syftet har varit att lyfta fram två (eller tre om vi ser slumpen som en särskild utvecklingsmekanism) fantastiska alternativ mellan vilka vi måste välja om vi vill ta ställning till frågan om den mänskliga viljans frihetsstatus. Några mellanting eller kompromisser gives inte.

Trots att vi lever i och med vår egen vilja tycks det omöjligt att säkert säga något om dess frihetsstatus. Frågan om den fria viljans existens ter sig oåtkomlig för vetenskaplig bevisföring och måste därför sägas höra till de frågor där vi är hänvisade till tro och antaganden. Om vi då inte kan förvänta oss ett svar på frågan huruvida vi är determinerade eller har en fri vilja, varför skall vi då över huvud taget

diskutera frågan? Finns inte mer fruktbara och angelägna frågor att diskutera och undersöka? För att kunna besvara dessa frågor måste jag först säga något allmänt om nyttan av vetenskaplig verksamhet.

En fråga om nytta

Om vi betraktar frågan om nytta ur ett allmänmännskligt perspektiv finns, anser jag, två goda skäl för att vetenskaplig verksamhet skall bedrivas. (För forskaren tillkommer karriärmotivet.) Det första skälet är att de vetenskapliga resultaten tros kunna ligga till grund för arbetet "att skapa en bättre värld". Det må vara allt från fred på jorden till förbättrad funktion hos enkla konsumtionsvaror. De vetenskapliga rönen kan komma till användning omedelbart och forskningen kan vara inriktad på ett specifikt praktiskt användningsområde. Det kan emellertid också vara så att forskning skapar en kunskapsbank vars framtida användning vi inte vet så mycket om när vi planerar eller bedriver forskning. Även här finns hos forskare och anslagsgivare ofta en idé om att åtminstone en del av forskningsresultaten skall komma till något slag av praktisk användning i framtiden. Eftersom man inte på förhand kan veta vilka resultat som kommer att kunna nyttiggöras måste forskning bedrivas utan garantier om framtida nytta. Den framtida nyttan hos några av resultaten motiverar dock forskningsinsatsen i sin helhet. Nära nog all forskning kan därför ges en normativ motivering av nyttokaraktär, vilket också ofta görs.

Det andra skälet för att bedriva forskning utgår blott och bart från människans rena kunskapsbehov. En astronom besvarade en gång frågan om värdet av hans forskning med sentensen "att vilja veta är att vara människa". Vetandet har ett värde i sig och sökandet efter vetande tar inte någon hänsyn till vetandets instrumentella värde eller ens huruvida sökandet kan förväntas leda till framgång. Han uttryckte därmed vad vi antagit i kapitel 3. Kunskap, eller ordning, är ett grundläggande mänskligt behov. Sökandet efter kunskap

är en naturlig drivkraft. Utifrån detta motiv behövs ingen ytterligare argumentation. Kunskapen i sig, liksom sökandet efter kunskap, är den nytta som eftersträvas.

Sökandet efter kunskap, eller i varje fall en rimlig uppfattning, i de grundläggande frågorna om mänskligt liv kan tyckas enklast att motivera utifrån det senare kunskapsbehovet. Det tillhör varje människas lott att åtminstone någon gång i livet allvarligt fundera över livets mening, människans natur och dylika frågor. Vi söker av nyfikenhet och ibland för att vi tycker oss behöva större insikter för att kunna leva lyckliga, eller för att över huvud taget orka leva vidare. Utifrån denna syn på kunskap och värdet av kunskap kan jag inte dra någon annan slutsats än att en diskussion kring frågan om vår fria vilja har ett värde även om den bara kartlägger vad det är vi inte vet och troligen aldrig kommer att få veta. När måste vi ta ställning utan vetenskaplig grund och vilka alternativ står då till buds?

Här behöver vi emellertid inte stanna. Frågan om människans fria vilja har praktiska implikationer för såväl empirisk vetenskap som för politiskt reformarbete. För det första är det naturligtvis så att den enda rimliga arbetshypotesen ur reformarbetets synvinkel är att vi har en fri vilja. Skulle vi inte ha det är ingen skada skedd, och hur som helst är vår arbetshypotes i så fall förutbestämd. Skulle vi ha en fri vilja, men inte anta att vi har det, skulle följden kunna bli katastrofal på ett eller annat sätt. Vi skulle kanske avstå från att samla kunskap och vidta viktiga åtgärder såväl privat som i politik och vetenskap. Vår strategi måste således vara att utgå från att vi i någon grad kan göra fria val.

Vill vi vara konsekventa och göra samma antagande när vi ägnar oss åt empirisk vetenskap får detta betydelse för vår syn på möjligheten att förklara människors beteende. Rimligen bör förklaringar av rena "naturfenomen" och förklaringar av mänskligt beteende ges olika status – just på grund av den antagna existensen av en fri mänsklig vilja. Människors beslut och beteende kan rationalistiskt och kausalt förklaras med individernas mer eller mindre elaborerade övervä-

ganden, men därefter kommer vi inte så mycket längre. Eftersom en viktig kausal kraft bakom dessa överväganden (den fria viljan) dels saknar orsak, dels överflyglar andra krafter som riktas mot individen i hans överväganden, kan man diskutera om det över huvud taget är rimligt att tala om förklaringar av mänskligt beteende i någon annan bemärkelse än den rationalistiska. Människor gör det de *vill* göra utifrån sina mål och sin verklighetsbild. Målen bestämmer de på egen hand utifrån sin fria vilja. De har måhända i sina respektive sociala gemenskaper bibringats en repertoar av alternativa mål och beteenden, men i valet mellan dessa mål och beteenden styr den fria viljan. Den fria viljan kan agera som den vill utifrån kunskap. Den kan välja att agera som om en kausal kraft haft verkan, men den kan också göra något annat. Att ha en fri vilja innebär inte att man måste avvika från det "naturliga", men att man har en möjlighet att göra det. Det finns två slag av modeslavar – de som *alltid* följer modet och de som *aldrig* kan tänka sig att göra det. Den som vill stå fri från modets växlingar väljer kläder *fullständigt* oberoende av modets växlingar. På samma sätt måste det förhålla sig med en fri vilja.

I frågan om nytta finner vi således grund för ett ställningstagande rörande existensen av en fri vilja. Det handlar inte om ett empiriskt underlag för att bedöma sannolikheten av att vi har en fri vilja. Vi svävar fortfarande i total okunnighet om det verkliga förhållandet. Istället handlar det om vilket antagande som, givet vår totala okunskap, är förenat med störst nyttovärde.

Den fria viljans potens

Ovan påpekade jag att frågan om den fria viljans existens enbart kan göras till föremål för tro och antaganden. Samma förhållande gäller den fria viljans egenskaper. Vi vet inte om vi har en fri vilja, och vi känner ej till en eventuell fri viljas funktionssätt. Vi kan dock göra antaganden. Antaganden kan vara förknippade med betydelsefulla nyttovärden. Jag pekade ovan på betydelsen av att anta att vi har en

fri vilja. Oavsett om vi har en fri vilja eller ej kunde vi ur instrumentell synvinkel inte förlora på att anta att vi faktiskt har en fri vilja. Kan vi måhända hitta liknande "nyttiga" antaganden rörande den fria viljans egenskaper?

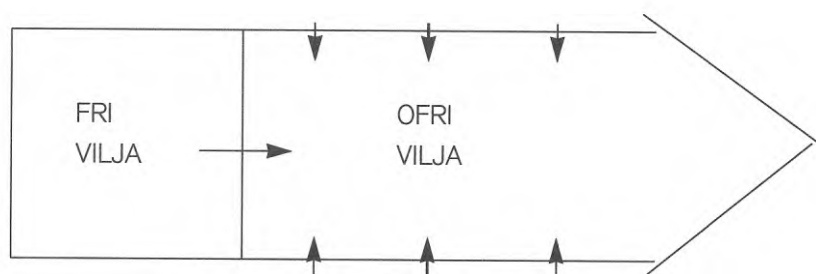
Ett viktigt antagande skulle kunna röra den fria viljans potens. I diskussionen ovan har jag utan närmare diskussion antagit att vi antingen inte har någon fri vilja alls *eller* att vi har en fri vilja som överflyglar alla andra krafter som söker bestämma våra målsättningar. Jag tror inte någon av dessa båda föreställningar stämmer särskilt väl med hur människor uppfattar sig själva som beslutsvareelser. Ibland känner man sig utomordentligt starkt styrd i den bemärkelsen att bara ett enda beslutsalternativ ter sig rimligt att välja. Upplevelsen är markant när inte ens detta beslutsalternativ är särskilt attraktivt (till exempel att lämna ifrån sig plånboken vid ett väpnat rån), men man kan naturligtvis hävda att individen är lika mycket styrd när det enda rimliga beslutsalternativet ter sig utomordentligt attraktivt. I ingetdera fallet förväntar vi oss att individer skall välja något annat än det "rimligaste" alternativet. I andra situationer kan vi emellertid uppfatta oss som i det närmaste fullständigt fria – nämligen när vi har svårt att bestämma oss på grund av att beslutsalternativen ter sig jämbördiga. (Aftonbladet eller Expressen?) Innebär det att vi är *delvis* fria i våra val? Att vi *ibland* är fria och *ibland* ofria?

Vi kan inledningsvis återkomma till den tidigare åberopade distinktionen mellan beslutsalternativ och beslutsfattare. En neutralt hållen jämförelse mellan beslutsalternativ säger inget om beslutsfattarens mål och preferenser. Om vi emellertid börjar göra jämförelser mellan beslutsalternativ i termer av relativa för- och nackdelar måste en sådan analys bygga på föreställningar om beslutsfattarens målsättningar. Om vi ej kände till vilka mål som valts av en beslutsfattare med fullständigt fri vilja skulle vi ej kunna analysera vederbörandes beslutsalternativ med avseende på relativa för- och nackdelar. I och med att viljan antas vara fullständigt fri skulle vi ju inte ha någon metod för att göra oss föreställningar om beslutsfattarens mål.

I vilka lägen som helst kan han välja vilka mål som helst. Hur skall vi då kunna värdera hans beslutsalternativ i termer av relativa för- och nackdelar?

Det är logiskt möjligt att människan som beslutsfattare skulle kunna vara utrustad med en dylik obunden vilja med oemotståndlig potens, men det förefaller inte särskilt troligt. Mänsklighetens historia indikerar snarare att vissa mål är mer eller mindre naturgivna. Hit hör de mål som har att göra med de grundläggande biologiska behoven – och hit synes också höra sådana mål som har att göra med de psykologiska behov som diskuterades i kapitel 3. Därmed är vi emellertid tillbaka i det determinerande synsättet och accepterar vi fullt ut den teori som presenterades i kapitel 3 finns ingen plats för en fri vilja. Kan då inte denna teori på något sätt modifieras så att den ger utrymme för en fri vilja med begränsad potens?

För att komma till ett svar på den frågan skulle jag först vilja besvara en annan fråga. Kan vi veta *något* om den fria viljans karaktär? Svaret på den senare frågan är egentligen ett enkelt och rakt "nej", men om vi tillåter oss att *anta* att huvudprincipen i den teori som skisserats i kapitel 3 är korrekt, så skulle vi kunna skapa oss en rimlig föreställning om vad den fria viljan skulle kunna ha för grundläggande funktion. Vi antar således att vi har ett antal naturbestämda behov som givet våra livsmiljöer ger upphov till värderingar, mål och beslut av instrumentellt slag. För att ge utrymme för en fri vilja fordras dock att de naturbestämda behoven inte är ensamma som determinerande krafter. Den fria viljan måste antas utgöra en *konkurrerande* kausal kraft. Den fria viljan saknar själv orsak men den utgör en, bland flera, kausala krafter. Den fria viljans kraft är dock begränsad. Dess kraft är inte obefintlig, men den är inte heller oemotståndlig. En sådan modell skulle vara förenlig såväl med föreställningen om en fri vilja som med föreställningen om att människan bär på ett naturarv i form av behov.

Figur 2: En modell av den mänskliga viljan

I figur 2 åskådliggörs en sådan modell. Jag gör anspråk på att modellen utan logisk självmotsägelse inkluderar såväl determinerande orsaker som fri vilja. Detta konststycke åstadkoms genom att människans vilja delas i en fri och en ofri del. Alla pilar symboliserar kausala flöden. Viljan är själv en orsak och den påverkas av andra orsaker. Det är emellertid endast den ofria delen som är utsatt för kausala krafter. En av dessa krafter utgörs av den fria viljans påverkan. För varje tänkbar kombination av fri vilja och andra kausala krafter finns ett givet beslut. Denna modell är således förenlig med ett orsaksbegrepp som innebär att kausala krafter ej går att undkomma. Den är också förenlig med föreställningen om att vi har en fri vilja och föreställningen om att vi i vårt beslutsfattande är utsatta för kausala krafter.

Skulle vi emellertid välja att se den mänskliga viljan som en fri och obunden helhet skulle vi råka ut för begreppsliga problem. De krafter som påverkar oss som beslutsvarerter måste då uppfattas som något annat än som obevekliga orsaker eftersom denna odelbara vilja har en möjlighet att undkomma dessa krafter. Hur sådana icke-determinerande krafter närmare skulle conceptualiseras är en öppen fråga.

Vilken är då den fria viljans funktion i den föreslagna modellen? Det är till att börja med knappast rimligt att kräva att den fria viljan måste kunna välja andra *medel* än de som ter sig mest ändamålsenliga i förhållande till individens mål. Att vara fri i rimlig bemär-

kelse kan inte innebära att individen lika gärna kan göra rationella som irrationella val. Däremot kan friheten innebära att individen kan välja mellan att söka uppnå sina "naturbestämda" mål, så som hon uppfattar dem, och att avstå från att göra det. Vid dessa val kan hon till exempel bestämma sig för att ta hänsyn till andra människors intressen, eller andra organismers intressen, eller för att bara beakta de egna intressena. En individ kan också *elaborera* sitt sökande efter egen behovstillfredsställelse så att det minimerar eller maximerar andra människors nytta respektive skada. (Genom sådan elaborering kan individen också optimera den egna behovstillfredsställelsen när hennes olika behov inte samtidigt kan tillfredsställas fullt ut.) Själva elaborerandet är emellertid inte en egenskap hos viljan utan istället en *färdighet*. Att trots merarbetet välja att försöka elaborera behovstillfredsställelsen så att eventuella skador för andra minimeras är dock ett beslut som kan tas av den fria viljan. Att elaborera sökandet efter behovstillfredsställelse så att det sätt man väljer skall *skada* andra människors intressen mer än nödvändigt kan i och för sig också vara uttryck för fri vilja, men det ter sig inte heller långsökt att uppfatta ett sådant beteende som ett tvångsmässigt försök att tillfredsställa egna behov av självhävdekaraktär. Mer om detta senare.

Faktum är att den fria viljan utifrån den kombinerade behovs- och rationalitetsteori som tidigare skisserats inte kan göra några andra val än just dessa. Det handlar egentligen om samma sak i båda fallen – att ta hänsyn eller låta bli att ta hänsyn till andra behov och intressen än de egna. Vi kan säga att det rör sig om moraliska val. *Den fria viljans funktion skulle således vara att förse naturmänniskans beslutsfattande med en moralisk dimension.*

Möjligheten att låta moraliska aspekter påverka beslutsfattandet är dock begränsad i den modell som skisseras här. Den fria viljans kraft, dess "psykiska energi", är begränsad och räcker inte för att uppväga starka naturkrafter och den psykiska energi dessa skapar. Naturkrafternas styrka, det vill säga de naturbestämda behovens magnitud, varierar mellan olika slag av behov och med graden av

behovstillfredsställelse. När de starkaste behoven är långt ifrån tillfredsställda finns inte mycket plats för fri vilja och moraliska överväganden. I uppenbar livsfara prioriterar de flesta människor sina egna liv framför andras. Svåra skador på den egna självkänslan leder inte sällan till allvarliga kränkningar av andra människor i syfte att reparera den egna självkänslan. När däremot den behovstillfredsställelse individen eftersträvar är av mer begränsad omfattning finns en möjlighet att väga in moraliska aspekter i beslutsfattandet. På så sätt fungerar den fria viljan likt en politisk vågmästare. När skillnaden i drivkrafter bakom två alternativa beslut är begränsad kan den fria viljan lägga sin kraft till krafterna bakom det "svagare" eller "starkare" alternativet och på så sätt fälla utslaget. Att tro att den fria viljan alltid kan fälla utslaget skulle dock med detta synsätt vara uttryck för orealistisk utopism och idealism. Det är meningslöst att vädja till den fria moraliska bedömningen när starka behov är djupt otillfredsställda. För att vi alls skall kunna tala om en fri vilja måste dock ett reellt val kunna göras. Det får inte vara så att vi givet egna otillfredsställda behov alltid tillfredsställer dessa för att därefter alltid ge utrymme för andras behovstillfredsställelse. Det måste finnas en zon mellan dessa båda tillstånd där det inte är förutbestämt hur vi skall göra och där den fria viljan kan fälla avgörandet mellan motstridiga intressen.

Den kausala kraften kan således tänkas variera mellan olika behov. Det sexuella drivkraften hos män uppfattas ofta som en utomordentligt stark drivkraft. Viljan att överleva beskrivs ofta av före detta krigsfångar och katastroffoffer som en annan mycket stark drivkraft. Det vore inte heller märkligt om grundläggande funktioner för artens och individens överlevnad vore representerade som starka naturbestämda behov eller drivkrafter hos artens individer. För egen del skulle jag vilja nominera behovet av en stark självkänsla som ett av de starkaste mänskliga behoven. Gentemot detta behov har den fria viljan och de moraliska bedömningarna svårt att hävda sig, och särskilt då naturligtvis när behovet är långt ifrån tillfredsställt. När

detta behov är väl tillfredsställt finns dock stora utrymmen för fri vilja och moraliska överväganden. Det bör dock noteras att självkänslan lätt skadas av att individen uppfattar att hans övriga behov och mål ej tillmätts tillräcklig vikt. Behoven i sig må vara mindre viktiga, men det är individen själv som skall medge att de lämnas otillfredsställda, annars går det ut över självkänslan. Om detta är sant visar det vilken grundläggande betydelse behovet av en stark självkänsla har. När behovet är otillfredsställt uppstår lätt prestigetyngda konflikter och kamp kring symbolvärden. När behovet är tillfredsställt ter sig samma konflikter i det närmaste obegripliga – om de inte tolkas som individernas strävan efter självaktning.

Handlar då alltid moral om frågeställningar där den som tar ställning är en av de inblandade parterna? Handlar alla moraliska ställningstaganden verkligen om avvägningen mellan egna och andras behov? Kan det inte handla om avvägningen mellan andra människors behov? Teoretiskt är det naturligtvis möjligt, men hur fungerar moraliska avgöranden i praktiken? Genom olika psykologiska mekanismer så är nog egna intressen involverade i långt fler sådana avgöranden än vad vi föreställer oss – kanske i alla. Empatin spelar härvidlag en betydelsefull roll. Den bygger en psykologisk bro mellan egna och andras behov. Genom att vi i en pågående konflikt lättare kan se oss själva som den ena parten än den andra är våra intressen i form av mentala behov i praktiken involverade när vi tar ställning i konflikten. Berörs egna starka och otillfredsställda behov på något sätt av konflikten är det särskilt svårt att tänka sig hur man skulle kunna se sig själv som en oberoende moralisk skiljedomare. Om detta resonemang är korrekt är det således viktigt att den som skall göra oberoende moraliska bedömningar inte lider av egna starka otillfredsställda behov som kan tänkas aktualiseras i bedömningen – eller möjligen att alla inblandade parter aktualiserar otillfredsställda behov hos bedömaren. Denna tanketråd skall inte följas vidare, men avslutningsvis kan ändå ställas frågan om oberoende moraliska bedömningar alltid är eftersträvansvärda? Kan man kanske

under vissa omständigheter tänka sig att det är bra att "domaren" främst kan leva sig in i den ena partens, den svagares, situation?

Hur som helst, det är visserligen teoretiskt möjligt att tänka sig att en fria vilja kan användas för att ta ställning i moraliska spörsmål där bedömarens ej är part i den bemärkelse som diskuterats ovan, men i realiteten tror jag sådana situationer är ovanliga. Är det ändå möjligt att använda fri vilja för att ta ställning till intressekonflikter där individen ej är part så öppnar det vägen för att den fria viljan kan göra mycket mer än att ta ställning till givna behovs- och moralfrågor. Handlar det inte alltid om att avgöra huruvida de egna behoven skall tillfredsställas, direkt eller via empati, så kan ju den fria viljan ställa upp egna positiva mål för vilka dess psykiska energi kan mobiliseras. Det handlar inte bara om att säga *ja* eller *nej* till "lagda förslag" rörande egen behovstillfredsställelse. I denna framställning begränsar jag mig dock till just denna aspekt av en eventuell fri vilja.

De flesta människor lider någon gång under sitt liv av tvångsmässiga beteendestörningar. Störningarna inverkar mer eller mindre på individens övriga livsföring. Att undvika att trampa på skarvarna mellan trottoarstenarna må vara lite obekvämt, men den individ som lider av ett sådant tvångsmässigt beteende kan ändå leva sitt dagliga liv relativt opåverkad. Den som av sina tvångsmässiga föreställningar tvingas att fylla sina dagar med upprepade och tidsödande rutiner mår betydligt sämre och så småningom blir situationen ohållbar. Vi kan då fråga oss – har människor som lider av tvångsmässiga beteendestörningar en lika potent fri vilja som andra människor?

Det är teoretiskt möjligt att svara *nej* på frågan. Den fria viljans potens påverkas av yttre faktorer som till exempel graden av behovstillfredsställelse vad gäller vissa centrala behov, exempelvis behovet av stark självkänsla. Det är emellertid även teoretiskt möjligt att svara *ja* på frågan – och istället uppfatta störningarna som sådana faktorer som bestämmer individens perceptioner av beslutssituationer. Den beteendestörda individen har lika stark fri vilja som andra människor, men genom förvridna perceptionsmekanismer begränsas och

värderas handlingsalternativen på ett sådant sätt att nära nog bara ett handlingsalternativ ter sig rimligt att välja – att inte trampa på skarvarna. Individen är visserligen lika lite fri som en fånge, men hans fria vilja är inte mindre potent än andras. Det är bara det att den väger lätt gentemot de krafter som aktiveras genom den förvridna bilden av handlingsalternativen. Med en realistisk verklighetsuppfattning rörande trottoarskarvarnas betydelse för individens fortsatta välfärd skulle naturligtvis den fria viljan lätt kunna trumfa igenom beslutet att individen skall strunta i trottoarskarvarna. Problemet är dock att individen inte har en realistisk verklighetsbild. För att individen skall kunna dra nytta av sin fria vilja är det därför viktigt att han genom information, samtalsterapi, psykofarmaka eller andra adekvata åtgärder bibringas en korrekt bild av verkligheten.

Faktum är att det inte spelar så stor roll hur vi besvarar den ställda frågan om den fria viljans potens, om vi i båda fallen ger viss behovstillfredsställelse en nyckelroll. Balansen mellan den fria viljans potens och andra krafters potens är i båda fallen till den fria viljans nackdel när nyckelbehov ej är tillfredsställda.

Många andra beteendestörningar skulle kunna beskrivas på samma sätt. I avsnitt 3.3 diskuterades på följande sätt hur barns otillfredsställda behov av föräldrakontakter kan påverka individen även som vuxen: "Behovet av föräldrarnas stöd kommer kanske aldrig att kunna tillfredsställas eftersom barnet växer upp och slutar att finnas till som barn. Kvar finns dock upplevelsen av ett livsviktigt otillfredsställt behov som den vuxne livet igenom söker tillfredsställa med olika surrogat. Det kan röra sig om materiell konsumtion, relationen till äktenskapspartner, en omfattande vänkrets och så vidare. Eftersom det bara rör sig om surrogat ger de dock ej behovstillfredsställelse. Det kan till och med vara så att individen på detta sätt i realiteten fyller på reserver som svarar mot behov som sedan länge är tillfredsställda. Trots att behoven är mättade, och kanske obehag uppstår, söker individen erövra ytterligare behovstillfredsställelse. Försöken är naturligtvis fåfänga eftersom ansträngningarna är rikta-

de åt fel håll. Individerna har helt enkelt fått en felaktig verklighetsbild av sina behov och hur de tillfredsställs." Även i dylika fall skulle individen må väl av att bibringas en realistisk verklighetsbild.

Behovet av korrekta verklighetsbilder är dock inte förbehållet de människor som lider av beteendestörningar. Självfallet är alla människor betjänta av en korrekt verklighetsbild när de skall söka tillfredsställa egna eller andras behov.⁵ Inte minst är människor betjänta av att känna till vilka kausala krafter som är riktade mot deras överväganden och beslut. Skall en beslutsfattare med sin fria vilja kunna motverka en kausal kraft, till exempel reklam som utnyttjar hans/hennes självhävelsebehov, bör han/hon känna till existensen av den kausala kraften och dess teknik. Det finns dock en viktig skillnad mellan psykiskt störda människor och människor som enbart är sakligt felunderrättade. I det senare fallet kan korrigeringen av världsbilden ske enkelt och smärtfritt medan den psykiskt störda människan behöver en omfattande och djupverkande förändring av sin världsbild. Inte sällan finns starka försvarsmekanismer mot sådana förändringar. Mest intressant för min fortsatta diskussion är dock de fall av felaktiga världsbilder som befinner sig någonstans mellan dessa båda poler, det vill säga mellan å ena sidan de skeva verklighetsbilder som sammanhänger med allvarliga psykiska störningar och å andra sidan de skevheter som består i att individer enbart är sakligt felunderrättade.

Frågan om nytta igen

För den som är van att leva sitt liv i ett vardagligt vetenskapligt hantverk som ägnas åt att söka finna statistiska samband kring människors beteende, ter sig kanske diskussionen i detta kapitel märklig. Jag kan när jag skriver dessa rader för mitt inre öra höra ett antal kritiserande epitet. Världsfrånvänt, naivt, ofruktbart lyder några av dem. Som jag ser det kan dock inget av dessa rättvist riktas mot en fråga om huruvida vi har en fri vilja och hur den i så fall är konstrue-

rad. En sådan fråga måste ställas om beteendeforskaren skall förstå *vad* han egentligen håller på med och *varför* han bör, eller inte bör, göra det han gör. Kort sagt – det handlar om den normativa grunden för den vetenskapliga verksamheten. Och när väl frågan ställts finns, som jag ser det, bara två tänkbara huvudsvar – båda lika fantastiska. Antingen har vi en fri vilja, det vill säga en vilja som saknar orsak och är sprungen ur sig själv, eller också är vi någon sorts naturrobotar med förmåga att inse att vi kanske är just det. Även om det första alternativet modifieras med tanken om den fria viljans begränsade potens så rör det sig fortfarande om en orsakslös obunden vilja. För att spetsa till det ytterligare skulle vi kunna säga att valet står mellan mänsklig övernaturlighet och omänsklig naturlighet. Inget av alternativen är lätt att acceptera med förnuftet, men ett av dem måste gälla. Ett av dem beskriver vår vardagliga verklighet. Detta är för mig ett tillräckligt skäl att ägna frågan om den fria viljans existens och karaktär tankemöda.

Härtill kommer de nyttovärden som kan vara förknippade med antaganden. Det är inte svårt att inse nyttovärdet av att anta att vi har en fri vilja. Antar vi att den fria viljan existerar utan att den gör det händer inget som ändå inte skulle hänt eftersom antagandet som ett uttryck för den determinerade viljan ändå är förutbestämt. Ett felaktigt antagande om motsatsen skulle dock kunna få allvarliga negativa konsekvenser. Har antagandet om den fria viljans begränsade potens ett lika självklart positivt nyttovärde? Nej, tyvärr inte. Såväl ett felaktigt antagande om obegränsad potens som ett felaktigt antagande om begränsad potens skulle kunna få negativa konsekvenser. Om vi tror att den fria viljan kan klara att stå emot krafter den i själva verket inte kan stå emot kommer vi att göra människor olyckliga och kanske förljugna genom att ställa dem inför orealistiska krav. Den solidaritet vi förväntar oss uteblir och vi har inga alternativa planer i beredskap för att hjälpa dem som behöver hjälp i själslig och materiell nöd.

Om vi istället antar att den fria viljan inte klarar att stå emot kraf-

ter den i själva verket skulle kunna klara av att stå emot kommer vi kanske att använda knappa resurser på ett oekonomiskt sätt. Vi satsar dem kanske på människor som skulle kunna undvara dem. Vidare kan vi komma att ursäkta beteenden individen mycket väl skulle kunna kontrollera – och därmed skulle ett slags grundlöst hjälplöshetssyndrom kunna institutionaliseras.

Trots att vi således inte lika lätt kan hitta ett antagande med självklart nyttovärde vad gäller den fri viljans potens så anser jag att den här genomförda utredningen har ett värde. Alla våra ställningstaganden inom yrkesliv och privatliv bygger medvetet eller omedvetet på antaganden om människans natur. Det ligger därvidlag ett nyttovärde i att individen bygger sina ställningstaganden och sitt agerande på den modell av människan som ter sig rimligast – om så bara utifrån intuitiva bedömningsgrunder. Varje utredning som klarlägger något förhållande kring dessa grundläggande fenomen har därvidlag ett värde. Ja, jag vill gå så långt som att hävda att även om jag bara skulle ha vandrat in i en återvändsgränd så har jag skapat en möjlighet för någon annan att visa på just detta faktum. ”Det där är en återvändsgränd. Där bör ingen mer gå in.”

Min diskussion i detta avsnitt har syftat till att skapa en interlogiskt hållbar modell som förenar två grundläggande föreställningar om människans existens och levnadsvillkor – föreställningen om en fri vilja och föreställningen om de kausala krafternas spel med oss människor. Om jag har lyckats återstår att se. Jag upplever mig dock inte stå i en återvändsgränd. Tanken om en fri vilja med begränsad potens är väl förenlig med hur jag upplever människans villkor. Alternativa framkomstvägar kan naturligtvis prövas. Föreställningen om en odelad mänsklig vilja som är utsatt för icke-kausala krafterns påverkan skulle kunna vara en sådan väg. Likaså skulle någon kunna pröva idén om att den fria viljans styrka varierar efter yttre omständigheter, till exempel graden av behovstillfredsställelse. För egen del väljer jag att gå vidare med gjorda antaganden. Vart leder oss dessa antaganden om vi söker svar på normativa frågor kring människan

och samhället? Enkelt uttryckt – hur skall vi gå tillväga om vi vill skapa en bättre värld utifrån dessa antaganden?

5.2 Är den fria viljan god?

En outtalad premis i de flesta resonemang kring människans fria vilja är att friheten utgör något gott. En följsats av ett sådant antagande är att den mänskliga viljan bör befrias om den på något sätt är fjättrad. I resonemangen i föregående avsnitt beskrevs föreställningen att den fria viljans relativa potens på ett eller annat sätt skulle vara beroende av huruvida våra naturliga behov var tillfredsställda. Om alla dessa antaganden är korrekta skulle det innebära att vi borde sträva efter att tillfredsställa människors behov, inte bara för behovens skull utan också i syfte att befria människors vilja – detta eftersom fri vilja i högsta relativa potens är eftersträvansvärd.

Är det så? Är den fria viljan alltid eftersträvansvärd? Är det självklart att den autonoma mänskliga viljan är bättre än den determinerade? Trots att idén om den förklarade människan är en relativt sen företeelse i mänsklighetens historia är det lättare att tänka sig hur denna människa ser ut än hur en autonom människa ser ut. Att adressera den fria viljan är som att försöka kommunicera med andra varelser i universum. Vi vet för det första inte om de finns – och skulle de finnas vet vi inte om de är intelligenta eller ointelligenta, goda eller onda. På samma sätt är det med den fria viljan. Den ofria viljan synes väl kartlagd i mängder av statistiska sambandsanalyser, men den fria är okänd.⁶

Likväl är jag benägen att satsa på den fria viljan. Inte för att jag nödvändigtvis och i alla lägen tror den om gott, men för att jag hellre vill vara en fri individ och hellre vill leva samman med andra fria individer. Det rör sig om en grundläggande preferens som jag inte närmare kan motivera, men jag tror knappast att den är särskilt ovanlig. För den händelse att den fria viljan finns, och att den behöver ges

goda betingelser för att fungera, vill jag att vi skall agera *som om* den fanns och *som om* den behövde ges goda betingelser. Vilka betingelser som är lämpliga lämnar jag för tillfället därhän.

Till detta resonemang kan dock läggas en föreställning som jag nog delar med många, nämligen att "ondska" ofta synes emanera ur otillfredsställda behov. Ett ofta åberopat exempel är att ungdomar som begår våldsbrott i högre grad än andra ungdomar är uppväxta under ogynnsamma familjeförhållanden. Detta samband skulle för såväl våldsverkarnas som för övrigas räkning kunna tolkas i deterministiska termer, men det är också förenligt med föreställningen om en fri vilja med begränsad potens. Först när de centrala behoven är någorlunda tillfredsställda ges en reell möjlighet för individen att göra moraliska val. Först då är individen förmögen att tillmäta andras intressen någon betydelse. Hur individen då väljer vet vi inte. Vi kan inte förutsätta att den fria viljan har en på förhand bestämd moralisk tendens om den verkligen skall kunna sägas vara fri. Sannolikheten för att han/hon gör oegennyttiga val bör ändå vara större än när centrala behov är djupt otillfredsställda.

Detta är utgångspunkten för de fortsatta resonemangen. Den som istället vill se förhållandet ur deterministisk synvinkel kommer förmodligen att komma till liknande slutsatser vad gäller recepten för hur vi bör leva ett gott individuellt och samhälleligt liv, men jag har svårt att förstå hur vederbörande kan se sig själv som rådgivare och reformatör med ett sådant betraktelsesätt. Reformatorer och rådgivare lever, som sagts tidigare, i samma värld som vi andra. Är människor determinerade så är även reformatören determinerad. Och även om så skulle vara fallet så kan vi inte veta, och utan kunskap är det "nyttigare" att anta motsatsen, det vill säga att vi *inte* är determinerade.

Den som emellertid tror att den fria viljan existerar, eller kan existera, men i huvudsak tror den om ont, har föga att hämta i resten av denna bok. De recept som framöver diskuteras utgår från föreställningen att den fria viljan är en väsentlig del av ett gott individuellt och samhälleligt liv

5.3 Realism och moral

Föreställningen om en fri vilja med begränsad potens har betydelsefulla konsekvenser för våra föreställningar om hur människor kan och bör leva samman såväl i familjer och andra primärgrupper som i större och mindre samhällen. Till att börja med är det meningslöst att kräva av svårt otillfredsställda människor att de skall sluta söka efter behovstillfredsställelse. Först när behovet är fyllt till viss nivå är det realistiskt att ställa sådana krav.

Detta förhållande bör enligt mitt förmenande föranleda oss att anamma två normativa ståndpunkter. *För det första skall vi vara uppmärksamma på att vi inte ställer människor inför orealistiska krav vad gäller att avstå från behovstillfredsställelse.* Sådana krav är ju meningslösa eftersom människor inte har någon möjlighet att göra moraliska val om de har behov av tvingande natur. *För det andra skall människor ges möjlighet att tillfredsställa sådana behov som de på grund av behovens tvingande natur inte kan motstå att söka tillfredsställa.* Den fråga man då kan ställa är om en så generös inställning gentemot de otillfredsställda inte innebär att man berövar andra människor möjligheten att tillfredsställa sina oemotståndliga behov. Dessa hamnar då i de förras position och tillåts då tillfredsställa sina behov på de andras bekostnad, och så vidare i en ändlös och kanske eskalerande vendetta.

Betraktar vi de behov vi diskuterat i denna bok är de emellertid av så generell natur att de kan tillfredsställas på en lång rad sätt. Medlen för behovstillfredsställelse varierar vad gäller i vilken grad andra människors behovstillfredsställelse påverkas. Flera av sätten jag diskuterat – till exempel krav om högre levnadsstandard och krigshandlingar – lägger hinder i vägen för andra människors behovstillfredsställelse. Andra metoder skapar mindre hinder eller inga hinder alls. Härvidlag kan till exempel social samvaro tänkas erbjuda en god ersättning för konsumtion. Respektfullt uppträdande i konfliktsammanhang kan reducera motpartens självhävdebehov, och så vidare.

Om självhävdebehovet är av kronisk natur och/eller har sin orsak i något som är fördolt för individen, kan det dessutom inte alls

avhjälpas med de metoder som individen vanligen använder sig av. Hur mycket än individen söker kompensera sig blir det ändå aldrig tillräckligt. Istället behövs något slag av terapi. I grava fall kan professionell hjälp behövas, men det är inte otänkbart att insikt även kan bibringas genom självstudier eller vanliga samtal med medmänniskor.

Exakt hur man bör gå tillväga i det enskilda fallet kan diskuteras, men det viktiga i sammanhanget är att variationen av möjligheter när det gäller att tillfredsställa de diskuterade behoven – och då särskilt självhävelsebehovet och behovet av självrespekt – ger oss en möjlighet att formulera en tredje normativ ståndpunkt som löser upp den ovan diskuterade knuten. *När vi tillfredsställer våra behov bör vi göra det på ett sådant sätt att vi minimerar hindren för andra människor att tillfredsställa sina behov.* När vi bedömer om vi, trots merarbetet, vill *elaborera* vår strävan efter behovstillfredsställelse på detta sätt gör vi ett *moraliskt* ställningstagande. Så är också fallet när vi bedömer om vi vill avstå från att tillfredsställa behov som vi faktiskt har en möjlighet att avstå från att tillfredsställa.

Ett problem i sammanhanget är att människor inte nödvändigtvis är medvetna om den sanna karaktären av sina behov. Ett undermedvetet självhävelsebehov syns på det medvetna planet enbart i form av reaktioner på den påtagliga värld som omger individen. I dessa fall är det svårt att veta hur man skall kunna övertyga den aktuella individen om orsaken till hans handlingar. Detta är å andra sidan all psykoterapeutisk behandlings dilemma. Personen som diagnosticerar uppfattar sig inte bli tagen på allvar när terapeuten mer ägnar sig åt att förklara hans påståenden och handlingar än åt att bemöta dem. De undermedvetna drivkrafterna som uppmålas känns ej igen och saknar trovärdighet. Den som ofrivilligt utsätts för terapi, och många gånger även den som väljer att låta sig behandlas, ser i terapin ett försök att få den behandlade att avstå från det beteende som vederbörande uppfattar som rättmätigt. För den utomstående är det åtskilligt mycket lättare att känna igen symptomen.

Å andra sidan kan naturligtvis det kurativa perspektivet missbrukas. Vi kan till att börja med aldrig pröva hållbarheten i en människas bedömningar, slutsatser och beslut genom att visa på vilka drivkrafter som ligger bakom dem. Det är till exempel inte så att handlingar och beslut som har undermedvetna drivkrafter automatiskt skulle vara mindre värda eller rimliga än sådana som enbart har medvetna drivkrafter. Vidare är det naturligtvis inte moraliskt acceptabelt att i politiska eller andra diskussioner *utan saklig grund* byta perspektiv från ett sakperspektiv till ett kurativt perspektiv. Diskussionspartnern blir då med all rätt frustrerad, arg och kanske förorättad. När det emellertid finns goda skäl att anta att samtalspartnern skulle byta inställning om han insåg vilka krafter som påverkade honom, då är ett kurativt perspektiv moraliskt påkallat.

Hur som helst ser jag ingen annan möjlighet att komma till rätta med problemen än att kartlägga och på lämpligt sätt informera om de undermedvetna och medvetna drivkrafterna för att på så sätt få människor i privatlivet och i det samhälleliga och politiska livet att söka leva efter de tre normativa utgångspunkterna. Jag är medveten om att jag inte ens *försökt* ange var gränsen för behovens oemotståndlighet går. Denna gräns är viktig, men hur skulle jag kunna ange en sådan gräns? Men jag vill ändå hävda att föreställningen om oemotståndliga behov och en fri vilja med begränsad potens kan ha något slag av positiv betydelse för vårt handlande, även om vi inte vet exakt var gränsen går. Och även om så inte skulle vara fallet utgör teorin en intressant spekulatioon om hur våra behov kan spela roll för vårt beteende. Mycket längre är det svårt att komma om man vill yttra sig om de mer grundläggande betingelserna för vår tillvaro. Det ligger i människans natur att vilja göra just det.

Våra behov skall naturligtvis inte nödvändigtvis eller enbart ses som negativa och destruktiva krafter. Människors sökande efter behovstillfredsställelse kan få positiva konsekvenser för andra människor om sökandet bara kanaliseras i positiva banor. Forskarens eller politikerns sökande efter en ständigt undflyende självrespekt kan till

exempel leda till betydelsefulla forskningsframsteg respektive sociala reformer. Det förutsätter dock att incitamentsstrukturen är den rätta. Jakten på självrespekt bör leda forskaren respektive politikern att försöka åstadkomma just betydelsefull forskning respektive betydelsefulla reformer. Härvidlag anmäler sig dock ett moraliskt dilemma. Om kroniskt otillfredsställda människor kan bringas att söka tillfredsställelse genom aktiviteter som kommer andra till nytta – skall vi då söka avhjälpa det kroniska tillståndet eller utnyttja det? I förlängningen kan vi fråga oss om vi skall söka skapa provocerande strukturer (till exempel social konkurrens) för att framtvunga mänskliga prestationer eller om vi skall söka skapa den ro för människorna som frånvaron av provokationer utgör.

Sökandet efter behovstillfredsställelse utgör ett mer eller mindre tvångsmässigt beteende. Trots tvångsmässigheten kan sökandet fylla livet med något slags mening. Det är inte svårt att föreställa sig att människor kan uppleva tomhet om de kommer till insikt om att många av de aktiviteter de tidigare ägnat sina liv åt i själva verket haft som syfte att tillfredsställa ett undermedvetet behov som mycket väl kan tillfredsställas på ett enklare sätt. Kanske det över huvud taget inte behöver tillfredsställas när det bringats upp till medvetandet. Vad skall människor fortsättningsvis ägna sina liv åt när de inte längre finner det meningsfullt att, till exempel, konsumera? Frågan är seriös, men svaret är uppenbart. I våra individuella och samhällsliga liv väntar ett oräkneligt antal värdiga arbetsuppgifter och förlustelser. Kan vi bara inse detta kommer vi åter att få problem med tidsbudgeten.

Slutligen vill jag peka på betydelsen av vår jaguppfattning. Det har sagts att Darwin tog ifrån oss herraväldet i naturen, Marx tog ifrån oss herraväldet över samhället och Freud tog ifrån oss herraväldet över oss själva. Om vi på detta sätt betraktar de undermedvetna drivkrafterna såsom liggande utanför vår identitet tror jag det blir mycket svårt att komma särskilt långt vad gäller självförståelse. Jag tror det är nödvändigt att vi *accepterar* det undermedvetna som en

betydelsefull del av våra jag om vi skall kunna åstadkomma en positiv personlig utveckling. Vi måste försonas med tanken om att det medvetna bara är en del av vår identitet. Först då kan vi konstruktivt söka kontakt med det undermedvetna och vid behov vidta lämpliga åtgärder.

5.4 Vetenskapens roll

Även om vissa medlemmar i vetenskapssamhället vill hålla vetenskapen fri från normativa diskussioner så kan aldrig sakliga normativa överväganden undvara vetenskapen. I själva verket spelar den väl underbyggda kunskapen en helt avgörande roll i varje seriöst menad diskussion om hur människor bör leva och hur samhällen bör organiseras. Många vetenskapsmän ägnar sig också åt normativa frågeställningar, till exempel inom politikområdet. Frågan är då vilken skillnaden är mellan politik och vetenskap?

Statsvetaren Jörgen Westerståhl har fångat en distinktion rörande sin egen vetenskap med hjälp av två betydelseskiljande prepositioner. Westerståhl menar att statsvetenskapen är vetenskapen *om* politik – inte vetenskapen *i* politik.⁷ Därmed torde avses att statsvetenskapen beskriver hur politik bedrivs, men att den inte kan göra anspråk på att veta hur politik *bör* bedrivas eller vilka beslut som *bör* fattas. En så blygsam roll har emellertid knappast någon annan vetenskap iklätt sig. Man har måhända inte angett vilka de slutliga målen för politiken bör vara, men på alla de punkter där man har sakkunskap om fakta och samband har man gärna bidragit med sina kunskaper. Geologer har inför beslut om lagring av kärnavfall uttalat sig om berggrundens kvalitet, ekonomer har uttalat sig om tänkbara effekter av penningpolitiska åtgärder och så vidare. Granskar vi Jörgen Westerståhls forskning närmare finner vi även där en lång rad exempel på viktiga forskningsresultat som skulle kunna ligga till grund för politiska beslut – och som i många fall säkert också gjort det.

Detta förhållande är naturligtvis Westerståhl väl medveten om. Det är inte faktadelen av den politiska diskussionen Westerståhl menat att statsvetare bör hålla sig ifrån. Men om Herbert Tingsten har rätt i *sin* sentens rörande de politiska ideologiernas natur – ”verklig-hetsomdömena spela huvudrollen” – så behöver vare sig statsvetare eller andra vetenskapsmän hålla sig borta från särskilt mycket av seriös politisk debatt.⁸ Det vore snarare ansvarslöst om de gjorde det eftersom de förutsätts besitta den bästa kunskapen. Det vore i sanning slöseri med offentliga medel om den kunskap som kunde användas i den praktiska politiken stannade inom universitetens väggar. För egen del är jag övertygad om att Tingsten har rätt. I den teori som skisserats i denna bok går jag till och med kanske ett stycke längre än Tingsten vad gäller värderingars roll. De allra flesta värderingar är av instrumentell natur, vilket innebär att de kan prövas, godtas eller förkastas på grundval av strikt deskriptiva studier. Det innebär att det vi uppfattar vara värderingar ofta egentligen bara är en uppfattning om det värderade fenomenets ändamålsenlighet visavi något annat som vi värderar positivt. Med den senare värderingen kan det förhålla sig på samma sätt, och så vidare. Först när vi når fram till frågor rörande tillfredsställandet av grundläggande mänskliga behov synes det vara rimligt att tala om ”rena” normativa värderingar.

Vi kan gå ett stycke vidare. En medicinsk eller psykiatrisk forskare funderar knappast över om ett sjukdomstillstånd som åsamkar människor lidande skall godtas eller om man skall söka hitta något botemedel. För dessa forskare är det en självklarhet att botemedel skall sökas och man söker övertyga anslagsgivare om att forskningsmedel skall satsas. Bortsett från prioriteringsaspekten är det också en självklarhet för anslagsbeviljande organ att man inom ramen för tillgängliga resurser skall söka finna botemedel. Vad skiljer dessa forskares värv från samhällsforskarens? Även inom ramen för samhällsforskarens domän – ävenså statsvetarens – kan vi finna mänskligt lidande. I själva verket har en del av det lidande som läkare och psykiatrer söker kurera uppstått som effekter av samhällseliga och poli-

tiska förhållanden. Varför skall samhällsforskare avstå från att beskriva hur dessa samband ser ut och att också, liksom de medicinska forskarna, försöka finna lämpliga åtgärder av såväl förebyggande som kurerande slag?

Ett viktigt skäl till att man ibland från forskarnas sida velat hålla rågången klar mellan politik och vetenskap tror jag är att politiken, så som den bedrivs av politiker, särskilt i det moderna massmediesamhället, är en ganska schaskig verksamhet sett ur det rationella samtalets synvinkel. Den politiska debatten är till förvillelse lik ett reklamkrig mellan försäljare av kommersiella produkter. De skillnader som finns talar snarast till reklamkrigets fördel. Där är alla medvetna om att vad saken gäller, nämligen att sälja produkter, och där finns faktiskt också vissa marknadsföringsregler. I politikerdebatten finns inga sådana regler, men politikerna gör ändå anspråk på att bli tagna på allvar. Emellanåt erkänner man kanske att det mer handlar om kamp än rationellt samtal, men i nästa stund låtsas man igen att man har något allvarligt att säga. Ofta har man också något seriöst att säga – men hur skall medborgarna kunna veta när de skall förlita sig på det som sägs och när de inte skall göra det? Hur skall man veta när bakom högstämda principer som alla kan godta döljer sig strävan efter att gynna viss intressegrupp eller bara strävan efter makt?

För den som tycker att värdet av politisk debatt är detsamma som värdet av en boxningsmatch är detta inget problem. Debatterna utgör en gladiatorernas kamp och åskådarens behållning består i att se slagen utdelas och kanske i spänningen inför vem som kommer att stå som segrare. Den som vill bli informerad blir dock bittert besviken, eller möjligen lurad. En sådan verksamhet skall naturligtvis inte forskare, i varje fall inte i egenskap av forskare, delta i. Det som skall utmärka vetenskapsmannen är strävan efter sakliga och väl underbyggda uttalanden. Problemet med den politiska debatten är emellertid inte att den handlar om politik, utan att den bedrivs på det sätt som görs. Tror vetenskapsmän att de skulle bete sig på samma sätt som flertalet politiker är det väl bäst att vetenskapsmännen avstår

från att delta i politisk debatt – men bättre vore om de kunde delta och därmed göra debatten mer saklig. Som jag ser det har vi inte för många vetenskapsmän i den politiska debatten utan för få.

Innan forskare kan delta i debatt måste de dock skaffa sig kunskap. Vilken kunskap skall de då skaffa? Kan och bör man forska om vad som helst? Kan man studera fenomen ur vilken synvinkel som helst? Kort sagt – vad är intressant att studera? Inom vetenskaps-samhället skiljer man ofta mellan *inomvetenskapligt intresse* och *utomvetenskapligt intresse*. Den distinktionen hjälper oss dock föga. Om vi med intresse avser att någon eller några faktiskt intresserar sig för ett ämne blir det ju bara en opinionsundersökning om vad människor finner värt att intressera sig för. Det inomvetenskapliga intresset skulle då bestämmas av vad andra vetenskapsmän ägnat eller ägnar sig åt, medan det utomvetenskapliga intresset skulle bestämmas av vad resten av mänskligheten intresserar sig för. Är vårt syfte att så lättamt som möjligt assimileras i den ena eller andra världen så finns här goda uppslag till vad vår forskning skall handla om. Skulle vi emellertid ställa krav om att undersöka något betydelsefullt verkar ingen av "opinionsundersökningarna" erbjuda någon sådan garanti. Detta konstaterande är inte uttryck för kritik mot vare sig vad forskare eller andra människor väljer att intressera sig för. Jag konstaterar bara, utan ironi, att deras intresse inte är en garanti för att det man uppmärksammar är betydelsefullt.

Vi kan, till att börja med, inte kräva av vanliga människor att de skall ägna all sin vakna tid åt betydelsefulla ting. Större delen av dagen ägnar sig ju människor åt den betydelsefulla aktiviteten att förtjäna sitt uppehälle och kanske åt att fostra barn och sköta hem. När man därutöver skall utveckla ett intresse handlar det kanske om TV-fotboll, promenader och populärmusik (för att nämna verksamheter som jag själv med förkärlek fyller min lediga tid med). Att jag intresserar mig för dessa verksamheter, ibland på gränsen till hängivelse, innebär emellertid inte att jag uppfattar dem som särskilt betydelsefulla i sig. Den dag en "viktig" fotbollsmatch sammanfaller

med en allvarlig olyckshändelse i bekantskapskretsen förbleknar intresset för fotbollsmatchen. Och skulle så inte vara fallet skulle jag med rätta uppfattas som lite konstig. Exemplet visar att individens intresse för stunden inte nödvändigtvis är detsamma som vad som är intressant i bemärkelsen betydelsefullt.

Det utomvetenskapliga intresse som avses i distinktionen ovan syftar dock inte på triviala aktiviteter av fritidskaraktär. Istället syftar man på sådana ting som massmedia brukar fästa vår uppmärksamhet på. Det utomvetenskapliga intresset förutsätts vara knutet till det sensationella, det partikulära eller det näraliggande. Kort sagt – det som i massmedia brukar anses ha nyhetsvärde. Är sådana fenomen då betydelsefulla? Inte nödvändigtvis. Även storpolitiska enstaka händelser kan i relation till en mer generell politisk problematik bedömas ha ett mindre väsentlighetsvärde.

Å andra sidan avgörs frågan om väsentlighet i den verkliga världen. Det är där forskarna får söka svar på vad som är väsentligt att veta något om. Distinktionen mellan inomvetenskapligt och utomvetenskapligt intresse riskerar att inom forskarsamhället legitimera närsynt elfenbenstorns forskning och att utanför vetenskapssamhället förvandla legitimt intresse för det partikulära, triviala eller sensationella till kriterium på väsentligheter. Som jag ser det finns ingen anledning att tillämpa skilda väsentlighetskriterier inom och utom vetenskapssamhället. De frågor som är väsentliga är väsentliga såväl utom som inom vetenskapssamhället.

Det är fullt rimligt att människor i sin vardagliga fritid intresserar sig för opretentiösa ting, och att de har stort utbyte av det. De må även hysa intresse för sensationella och personifierade nyheter som i ett vidare perspektiv ter sig triviala. Med forskarna förhåller det sig på samma sätt. Vi skall inte lägga oss i vad de sysslar med på sin fritid – men i sin yrkesverksamhet bör vi rimligen kunna ställa krav på att de skall syssla med väsentligheter och inte trivialiteter. Min bild av vetenskapssamhället är dock att väsentlighetsbedömningar långt ifrån alltid vägleder forskaren i hans val av forskningsområde och

infallsvinklar. Tidigare forskning får istället bli hans alibi. Ibland låtes även det massmediala intresset bestämma valet av problem. Såväl utifrån det faktum att övriga medborgare betalar forskarnas lön som utifrån en yrkesmässig hederskodex verkar det dock vara ett rimligt krav att oberoende väsentlighetsbedömningar görs. Det innebär inte att någon statlig myndighet skall övervaka att forskningen får den ena eller andra inriktningen, men väl att forskarna själva vid sidan av övriga vetenskapliga kriterier skall beakta ett väsentlighetskriterium – så långt det låter sig göra med tanke på svårigheten att förutse nyttan av vetenskapliga resultat. Hur detta väsentlighetskriterium skall se ut bör vara en sak för forskarsamhället att bestämma – inte en gång för alla men väl i det fortlöpande vetenskapliga samtal som bedrivs i vetenskapliga arbeten och seminarier. Det viktiga är att frågan om väsentlighet fortlöpande diskuteras.

Vilka utgångspunkter skall en sådan diskussion då ha? Jag gör inte anspråk på att kunna ge några generella svar på en sådan fråga, men en tänkbar utgångspunkt för val av betydelsefulla forskningsområden inom beteendevetenskaplig och samhällsvetenskaplig forskning är det slag av grundläggande ställningstagande som diskuteras i denna bok. Väsentlighetsbedömningar bör rimligen bygga på föreställningar om människans och samhällets natur. Om människor är oförmögna att beakta andra människors intressen när deras egna vitala behov är otillfredsställda synes det vara väsentligt att undersöka vilka behov som är vitala på detta sätt. Som framgått bygger sådana grundläggande föreställningar i icke obetydlig grad på antaganden, men dessa antaganden kan ändå bedömas utifrån rimlighetskriterier – om så bara intuitiva. Hur som helst kommer vi inte ifrån dem. Utan mer eller mindre metafysiska antaganden kommer vi att famla kring på måfå, eller också arbeta konsekvent *som om* vi faktiskt gjort vissa bestämda antaganden av metafysisk art. Beteendeinriktad samhällsvetenskaplig forskning bedrivs ofta som om man antagit att människors beslut är determinerade. Det gäller bara att finna alla förklaringsvariablerna. Mina antaganden ser annorlunda ut.

Forskarsamhället behöver således utgångspunkter för att kunna göra väsentlighetsbedömningar. Det metafysiska antagandet om människans fria vilja lägger härvidlag grund för ett forskningsprogram av speciellt slag. Ja, i själva verket undrar jag om inte den mest betydelsefulla normativa implikationen av den teori som här skisserats är att viktiga delar av samhälls- och beteendevetenskapen bör ges viss inriktning. Den fria viljans bärare behöver kunskaper för att kunna fatta effektiva beslut med avseende på måluppfyllelse. Individen behöver kunskaper om vilka kraftfält han/hon befinner sig i och hur man gör för att, om möjligt, komma ur dem om man så skulle vilja. Härmed avses dock inte att kunskapen befriar viljan utan att den existerande fria viljan, om den nu finns, behöver kunskap för att fatta effektiva beslut. Individen kan utifrån sin fria vilja med hjälp av god kunskap eventuellt befria sig själv från oönskade levnadsomständigheter. Individen kan även behöva kunskap om hur hans/hennes behovstillfredsställelse påverkar andras behovstillfredsställelse samt om hur medlen för den egna tillfredsställelsen kan elaboreras för att minimera hindren för andras tillfredsställelse.

Visserligen skulle även en ofri vilja behöva kunskaper för att fatta adekvata och effektiva beslut, men det är svårt att tänka sig att ett genomarbetat beteendevetenskapligt kunskapsprogram för beslutsfattare skulle komma till stånd utifrån antagandet om determination. Ett sådant antagande kommer istället att tona ned beslutsfattarens betydelse till förmån för beslutsfattarens levnadsomständigheter. Man kommer att försöka förklara varför beslutsfattaren har blivit den han har blivit. Åtgärdsrecepten kommer sedan att gå ut på att förändra miljöfaktorer – inte på att i första hand göra individen medveten om miljöfaktorerna.⁹

Vi kan här skönja en av de föreställningar som från tid till annan figurerat i kriminalvårdsdebatten. Människan är en konsekvens av sina levnadsomständigheter och därför inte i moralisk mening ansvarig för sina handlingar. Den andra ytterligheten har hävdats motsatsen. Människan har alltid en fri vilja och är alltid ansvarig. Följd-

riktigt har man pläderat för vård respektiv straff. Det skulle föra för långt att försöka underbygga en välgrundad ståndpunkt i denna fråga, men något kan kanske antagandet om den fria viljan och dess begränsade potens tillföra debatten. Dess innebörd är att människan har fri vilja men saknar möjlighet att effektivt använda den vid svår behovsotillfredsställelse. Till detta kan läggas att hon behöver kunskap för att kunna använda sin fria vilja adekvat och effektivt när den är potent nog. Vilken slutsats man utifrån detta skall dra om vård och straff är svårt att säga. Det är *en* sak att beskriva varför ett beteende kommit till stånd – en annan att ange hur det kan ändras. Även om en människa är ofri när hon begår ett brott, och därför i moralisk mening oskyldig, så kan den effektivaste terapin vara att bestraffa brottet. Så behöver inte vara fallet, men det kan inte heller uteslutas på förhand.

Man kan då fråga sig om inte vetenskapen redan nu ägnar sig åt att beskriva människors levnadsomständigheter på ett sådant sätt att forskningsresultaten direkt eller indirekt kan användas som kunskapsunderlag för den autonoma beslutsfattaren i hans dagliga liv. Jo, till viss del är det säkerligen så, men med en medveten utgångspunkt skulle detta kunna göras åtskilligt mer effektivt. Till en början skulle man ju tvingas ta ställning till vilka människors beslutsfattande man skulle vilja stödja med kunskap genom sin forskning. Man kan till exempel fråga sig om det är ett medvetet val att så mycket forskningsresurser ägnas åt att kartlägga opinioner snarare än de sakfrågor som opinionerna rör. Kartläggningar av opinioner *kan* vara till gagn för politiker som vill representera sina väljare så effektivt som möjligt, men de kan också användas av partistrateger för att manipulera väljarna. Opinionsforskning skulle förvisso också kunna vara relevant för medborgarnas ställningstaganden, men den borde då snarare ägnas åt hur opinionsbildare med varierande framgång påverkar eller manipulerar opinioner. För att återkomma till Jörgen Westerståhl utgör dennes propagandastudier bra exempel på sådana studier.

Vem skall då forskningen i första hand betjäna? Det är svårt att se

hur forskarna och/eller deras finansiärer härvidlag kan komma ifrån att göra ett normativt ställningstagande. I modern samhällsvetenskaplig forskning brukar demokratin utgöra en vanlig normativ utgångspunkt. Demokratin innehåller förvisso många problem och den är förvisso inte ett osvikligt medel för att garantera goda offentliga beslut. Likväl synes det vara svårt att hitta någon annan lika god normativ utgångspunkt. Folkstyrelsen är den generella normativa grundval från vilken vi ibland ser oss tvingade att göra undantag, till exempel av kompetens- och effektivitetsskäl. När så sker brukar dock få plädera för att detta skall göras i lönnedom. Läkare skall bestämma hur en operation skall utföras på grund av sin kompetens. Detta envälde behöver ej döljas under ett kollektivt låtsasbeslut där all sjukhuspersonal deltar.

Implikationen av detta resonemang är att demokratin bör användas som en allmän utgångspunkt för vem forskningen skall betjäna, och att avvikelser från denna allmänna utgångspunkt öppet skall för ses med en alternativ normativ grund. Det är svårt att se att inte vanliga medborgares behov av kunskap skulle spela en viktig roll med dessa utgångspunkter, och det är likaledes svårt att se hur det skulle vara möjligt att motivera att vetenskapen skall betjäna de intressen som söker manipulera medborgarnas verklighetsuppfattning.

Ett sådant ställningstagande innebär dock inte att den forskning som skall stödja medborgaren i hans vardag skall inriktas på sådan kunskap som han själv efterfrågar och som omedelbart och oförmedlat kan användas av gemene man. Vad gäller den forskning som skall stödja medborgaren i hans beslutsfattande gäller, precis som nu, att forskningens inriktning kommer att bestämmas av vetenskaplig expertis och att merparten av forskningsresultaten kommer att komma medborgarna till del indirekt genom att olika professioner använder forskningsresultaten som grund för information till medborgarna i olika skeden av livet. Att säga att forskningen skall betjäna de vanliga medborgarnas beslutsfattande i vid mening är inte det samma som att säga att samma medborgare oförmedlat kan besluta

om forskning i dessa frågor eller att de oförmedlat kan tillgodogöra sig resultaten.

Så som diskussionen hittills förts på dessa sidor verkar tanken vara att all forskning skall bedrivas ur ett nyttoperspektiv. Finns då ingen plats för den nyfikenhet och allmänna strävan efter kunskap som diskuterades i tidigare avsnitt? Jag har ju faktiskt antagit att vi har ett nära nog oemotståndligt behov av den ordning som kan skapas genom kunskap. Jo, jag anser att det bör finnas plats även för nyfikenhet och generella försök att bringa reda utan avsikter om att kunskapen skall komma till praktisk nytta. Frågan är då om forskningen skall ägna sig åt alla slags kunskapsfrågor som människor söker svar på.

Jag anser att det även vad gäller icke-instrumentellt vetande finns anledning att skilja mellan trivialt och betydelsefullt – och att det är forskningens uppgift att ägna sig åt det betydelsefulla. Det kan dock vara svårt att formulera ett gångbart kriterium för vad som är betydelsefullt. Det ter sig enklare om vi ställer olika exempel mot varandra och låter en kombination av diskussion och intuitionen avgöra. Alldeles oavsett vad vi i vardagen intresserar oss för tror jag vi i grova drag skulle kunna enas om vad vi skulle uppfatta som mest betydelsefullt att veta mer om. Kanske skulle de existentiella frågorna inta en tätposition? Det torde i varje fall inte vara de dagslände-betonade nyheter som massmedier ofta ägnar sig åt som vi skulle uppfatta som mest betydelsefulla.

Jag vill än en gång markera att jag inte propagerar för något slag av centralistisk styrning av forskningen gentemot vissa nyttomål. Sådan centralstyrning skulle dessutom förmodligen vara kontraproduktiv i förhållande till de syften jag vill se som forskarnas primära. Varje forskare har istället här sitt personliga ansvar och forskarsamhället har ett kollektivt ansvar för att de frågor som här rests diskuteras i seminarier och vetenskapliga arbeten. Om forskarsamhället tar sig an denna problematik, som också ibland sker, tror jag ingen grupp i samhället är bättre skickad att föra denna debatt än forskar-

na själva. Ingen annanstans är den kritiska genomlysningen av ståndpunkter och argument mer effektiv än i forskarsamhället, vilket i sin tur beror på forskarnas kompetens och, kanske framför allt, de självpåtagna reglerna för akademisk diskussion.¹⁰

the 1990s, the number of people in the UK who are aged 65 and over has increased from 10.5 million to 13.5 million (19.5% of the population).

There is a growing awareness of the need to address the needs of older people, and the Government has set out a strategy for the 21st century in the White Paper on *Ageing Better: The Government's Strategy for Older People* (Department of Health 1999). This strategy is based on the following principles:

- (i) Older people should be able to live independently and actively in their own homes.
- (ii) Older people should be able to live in their own communities.
- (iii) Older people should be able to live in their own homes and communities for as long as possible.
- (iv) Older people should be able to live in their own homes and communities with dignity and respect.

The White Paper also sets out a number of key objectives for the Government's strategy for older people:

- (i) To ensure that older people are able to live independently and actively in their own homes.
- (ii) To ensure that older people are able to live in their own communities.
- (iii) To ensure that older people are able to live in their own homes and communities for as long as possible.
- (iv) To ensure that older people are able to live in their own homes and communities with dignity and respect.

The White Paper also sets out a number of key actions for the Government's strategy for older people:

- (i) To ensure that older people are able to live independently and actively in their own homes.
- (ii) To ensure that older people are able to live in their own communities.
- (iii) To ensure that older people are able to live in their own homes and communities for as long as possible.
- (iv) To ensure that older people are able to live in their own homes and communities with dignity and respect.

The White Paper also sets out a number of key actions for the Government's strategy for older people:

- (i) To ensure that older people are able to live independently and actively in their own homes.
- (ii) To ensure that older people are able to live in their own communities.
- (iii) To ensure that older people are able to live in their own homes and communities for as long as possible.
- (iv) To ensure that older people are able to live in their own homes and communities with dignity and respect.

The White Paper also sets out a number of key actions for the Government's strategy for older people:

- (i) To ensure that older people are able to live independently and actively in their own homes.
- (ii) To ensure that older people are able to live in their own communities.
- (iii) To ensure that older people are able to live in their own homes and communities for as long as possible.
- (iv) To ensure that older people are able to live in their own homes and communities with dignity and respect.

EFTERSKRIFT

I bokens undertitel förutskickas att den innehåller två berättelser. De berättelser som avses är teorin om *orsak och lagbundenhet* respektive teorin om den *fria viljan*. En av dessa märkliga "berättelser" beskriver vår vardagliga verklighet. I min version av teorin om *orsak och lagbundenhet* berättas om nedärvda behov som bestämmer våra värderingar, som i sin tur bestämmer våra mål. De behov som särskilt diskuteras avser självrespekt och självhävdelse, social tillhörighet samt ordning. Dessa och andra behov antas kunna förklara människors beslut och handlingar i till exempel politiska sammanhang.

Behoven spelar roll som drivkrafter i den utsträckning de är otillfredsställda. Självhävdelsebehovet och behovet av självrespekt antas spela en särskilt betydelsefull roll. Konkurrens provocerar människors självhävdelsebehov så att de kan se sig nödsakade att i olika sociala sammanhang, till exempel politiska, försvara eller återvinna sin självrespekt. De uttryck som kampen om självrespekten tar sig är inte alltid till fördel vare sig för de inblandade individerna eller för samhället i sin helhet. Sökandet efter behovstillfredsställelse via social konkurrens och konsumtion åsamkar den psykiska välfärden och våra naturresurser stora kostnader. Å andra sidan tycks kampen vara en viktig förutsättning för den ekonomiska tillväxten och den materiella välfärden. I denna konflikt ligger ett betydande moraliskt dilemma.

Kampen för behovstillfredsställelse utspelar sig delvis i det undermedvetna, och det som människor uppfattar av kampen utgörs i stor utsträckning av egna och andras rationaliseringar, till exempel i form av ideologier. Detta förhållande utgör ett betydande problem för den som vill åstadkomma förändringar. Det är svårt att föreställa sig hur den kollektiva terapi skall se ut som kan föra de undermedvetna drivkrafterna och föreställningarna till den medvetna delen av människors själsliv. Skall vi komma till rätta med självhävdelekampens avigsidor är emellertid en sådan förändring en nödvändighet. Så länge vi agerar utifrån undermedvetna drivkrafter och motiverar med rationaliseringar finns inte särskilt stora möjligheter att ta itu med våra problem på ett effektivt sätt.

För att det över huvud taget skall vara relevant att föra en normativ diskussion i dessa och andra frågor fordras att människan har en fri vilja. Om människan inte kan göra moraliska val saknar den normativa diskussionen intresse. I bokens sista kapitel återfinns berättelsen om den fria viljan, och jag har ägnat frågan om huruvida vi har en fri vilja en relativt lång diskussion. Slutsatsen är att vi inte kan veta om vi har en fri och odeterminerad vilja, men att vi bör anta att vi har det. En sådan vilja kan ses som orsakslös och obunden av naturens lagar. Är människan utrustad med en sådan vilja skulle det mänskliga släktet kunna göra anspråk på epitetet *homo spiritus*.

I den fria viljans berättelse finns utrymme för moral, och därmed bestäms inte våra värderingar blott och bart av de egna behoven i denna teori. Den eventuella fria viljan måste dock inte nödvändigtvis ha en oemotståndlig potens. Starka och djupt otillfredsställda naturliga behov överflyglar måhända ibland den orsakslösa viljan så att vi i realiteten inte alltid kan välja fritt. Utifrån dessa antaganden och slutsatser finns anledning att utforma normativa grundsatser som innebär att människors behov bör tillfredsställas i sådan utsträckning att de kan göra fria val, men att behovstillfredsställelsen skall ske på ett sådant sätt att hindren för andra människors behovstillfredsställelse minimeras.

Några vetenskapsfilosofiska anmärkningar

Det arbete som redovisats i denna bok är av teoretisk natur. Arbetet stöder sig inte på någon redovisad empiri och framställningen skall i sin helhet tolkas som en teori om hur saker och ting *skulle kunna förhålla sig*. Teorin består av analytiska och syntetiska påståenden, det vill säga påståenden som kan prövas med logik och påståenden som kan prövas gentemot verkligheten. Därutöver görs ett antagande som kan uppfattas vara av metafysisk art, nämligen antagandet om att vi har en fri vilja med begränsad potens. Antagandet har stor betydelse för den fortsatta diskussionen, men det kan vare sig ges logiskt eller empiriskt stöd. Diskussionen om vilka alternativa antaganden som står till buds och vilka nyttovärden de är förknippade med bör dock kunna prövas gentemot logikens spelregler. Föreställningen om att vi alltid är rationella ses som en hypotes som i princip är prövbar, även om vi idag saknar metoder för att göra en sådan prövning. Vilken grund har vi för att fästa tilltro till denna teori? Är det över huvud taget en vetenskaplig teori?

Kriterier på vetenskaplighet ser olika ut för formulerandet av teorier och prövningen av teorier. Prövningen av teorier är omgärdad av relativt rigorösa, men delvis omtvistade, regler om vad man får göra och inte får göra. I "the context of discovery" är däremot det mesta tillåtet som kan leda till att intressanta teorier formuleras. Utgångspunkterna för min teori är en kombination av etablerade föreställningar och reflektioner över egna erfarenheter samt kollegors, bekantas och andra människors beteende. *Ett* kriterium brukar dock uppställas för att en teori skall kunna sägas vara en vetenskaplig teori. Teorin skall vara prövbar med vetenskapliga metoder.

Ingen vetenskap kan dock göra några som helst påståenden utan att utgå från metafysiska, det vill säga ovetenskapliga, antaganden. Varje vetenskapssyn bygger på ett antal sådana metafysiska antaganden. De kan vara explicitgjorda eller de kan finnas där utan att vetenskapsmannen ifråga är medveten om att hans vetenskapssyn förutsätter visst slag av antaganden. Vidare kan det vara svårt att veta vilka

påståenden som *i princip* är prövbara och vilka som *i princip* är av metafysisk karaktär. Det är inte svårt att föreställa sig att påståenden som bygger på delar av den kunskapsmängd vi idag besitter, för tusen år sedan skulle uppfattats som metafysik om man hade kunnat ställa en fråga av samma innebörd som jag ställt här.

Även om vi således erkänner att metafysiska påståenden eller antaganden är ovetenskapliga så klarar sig inte vetenskapen dem förutan, och dessutom är det inte helt lätt att identifiera ett metafysiskt påstående eller antagande. Vem skulle reservationslöst våga påstå att det med idag erkända vetenskapliga metoder är i princip omöjligt att pröva påståenden som vi brukar uppfatta som metafysiska? Ännu mindre – vem skulle våga påstå att dessa påståenden *aldrig* kommer att kunna prövas med vetenskapliga metoder? Faktum är att ett sådant påstående skulle ha tydliga drag av metafysik. Att klassificera påståenden som metafysiska respektive vetenskapliga skulle således i sig kunna uppfattas som en metafysisk verksamhet. Denna klassificering skulle i sin tur drabbas av samma svårighet att skilja mellan vetenskaplighet och metafysik och så vidare i en så kallad "infiniit regress".

Frågan om vad som är metafysik och vad som är vetenskaplighet måste således göras till föremål för provisoriska antaganden. Därvidlag är det inte svårt att se att antagandet om den fria viljan provisoriskt får placeras i den metafysiska fällan. Jag har svårt att se hur det skulle vara möjligt att bevisa eller ens göra troligt med vetenskapliga metoder att vi har eller inte har en fri vilja, eller att den eventuella fria viljan har en potens av den ena eller andra graden. Det bekymrar mig dock föga. Vi måste alla göra vissa metafysiska antaganden för att kunna leva och verka. Vetenskapen är därvidlag inget skyddat område. Utan metafysik – ingen vetenskap.

Vad är då vetenskapliga metoder? Jag skall här inte ägna mig åt metodexercis, utan bara notera att det grovt sett kan röra sig om två slag av metoder – nämligen empiriska och (formal)logiska. Med empiriska söker man pröva om påståenden om verkligheten har till-

räckliga likheter med den verklighet man samlar in data om. Med de formallogiska prövar man om skilda påståenden är förenliga, om slutsatser följer av premisser och så vidare. De olika empiriska metodernas lämplighet och deras vetenskapsteoretiska grunder kan sägas vara omtvistade, men kring formallogiken kan de flesta vetenskapsmän samsas. Många påståenden i denna bok är sådana som kan prövas med logikens hjälp. Är det till exempel så att fri vilja utesluter kausalitet? Vilka begreppsdefinitioner förutsätter i så fall en sådan slutsats? I andra fall rör det sig dock om empiriska påståenden. Vissa är knappast prövbara, till exempel att vi har en fri vilja. Andra är, hävdar jag, möjliga att pröva – om än med komplexa metoder i en lång rad av vetenskapliga projekt. Dit hör frågan om vilka våra centrala behov är och hur de kommer till uttryck via vårt undermedvetna själsliv. Dit hör också frågan om vår förmåga att beakta andras behov under olika grader av egen behovsotillfredsställelse.

Teorier av olika slag kommer ofta till praktisk användning innan de fullt ut accepteras av vetenskapssamhället. Man kan säga att människor och verksamheter ofta har lägre krav på bevisföring än vetenskapen eftersom man har ett omedelbart och praktiskt behov av en plausibel teori. Inget hindrar naturligtvis läsaren av denna bok att i sin egen tillvaro pröva hållbarheten av min teori även om den inte prövats fullt ut med vetenskapliga metoder – och förmodligen inte heller, liksom varje annan vetenskaplig teori, kommer att kunna prövas helt och fullt med sådana metoder. För egen del ser jag teorin som högst plausibel. Annars hade jag inte berättat om den.

NOTER

Kapitel 1

1 Det kumulativa arbetssättet har en betydande förtjänst. Man kan dra nytta av tidigare erfarenheter och kunskaper. I den utsträckning jag inte gjort detta, och min teori på grund av detta har brister, förväntar jag mig kritik med angivande av på vilka konkreta punkter teorin har svagheter på grund av bristande kumulativitet. Redogörelsen för ett kumulativt bedrivet arbete har ytterligare två förtjänster. 1) Författaren visar upp en kunskapskarta för läsaren – vilket strängt taget är en läroboksuppgift. 2) Författaren visar klart vilka upphovsanspråk han/hon gör – och därmed vilka anspråk han/hon tillerkänner andra författare.

2 Downs, A: *An Economic Theory of Democracy*, New York 1957, s 7.

3 I USA är så kallad "political psychology" med klassiska företrädare som Harold Lasswell och Robert Lane en icke obetydlig subdisciplin, men i Sverige har området inte väckt något större intresse.

Kapitel 2

1 Elster, J (Ed): *Rational Choice*, Oxford 1986.

2 Vedung, E: *Det rationella politiska samtalet*, Stockholm 1977.

3 Campbell, A et al.: *The American Voter*, New York 1960, kap 2.

4 Jämför Elsters punkt (1b) rörande verklighetsbildens trovärdighet. I min tolk-

ning av den rationalistiska förklaringsmodellen blir det i realiteten inte mycket som skiljer den rationalistiska förklaringsmodellen från den intentionala. Det får mig att undra om vi uppfattar den rationalistiska förklaringsmodellen på samma sätt. Kräver kanske Elster absolut konsistens vad gäller verklighetsbild och mål och kräver han kanske även säkrare bevisföring i allmänhet? Min bild av den rationalistiska förklaringsmodellen är emellertid den jag avser att arbeta vidare med oavsett om den skiljer sig från Elsters eller ej.

5 Vedung, E: *Det rationella politiska samtalet*, Stockholm 1977.

6 Idékritik utövas av alla vetenskapsmän. Varje prövning av en hypotes eller ett argument är en idékritisk uppgift. Vissa argument prövas enbart genom att deras logiska hållbarhet undersöks. Andra prövas med hjälp av empiriska data som samlats in av forskaren själv eller av andra forskare.

7 Vedung, E: *Det rationella politiska samtalet*, Stockholm 1977, s 21.

8 Downs, A: *An Economic Theory of Democracy*, New York 1957, s 4–11 samt 27–28.

9 Ibid, s 33.

10 Även om man är medveten om sina egoistiska motiv kan man vilja förtiga dem. När så är fallet rör det sig naturligtvis om mål som ryms inom individens medvetna överväganden. Det faktum att en intervjuperson i en empirisk studie inte uppger de motiv som egentligen styr hans handlande kan således inte alltid tas till intäkt för att dessa motiv är undermedvetna.

11 Observera skillnaden mellan ett beslut som är irrationellt och ett beslut som ej föregåtts av en rationalistisk kalkyl. Om vi bestämmer oss för att fatta beslut med hjälp av en tärning så har visserligen detta beslut föregåtts av en kalkyl, men de följande "besluten" är icke-rationalistiska. Organisationers beslut kan knappast heller betraktas som strikt rationalistiska. De utgör snarare frukten av samarbete och/eller maktkamp mellan individer som var för sig utfört egna kalkyler. I dessa exempel är frågan om rationalitet eller irrationalitet inte relevant att ställa. Först när någon faktiskt ägnat sig åt en rationalistisk kalkyl finns anledning att pröva dess logik och rationalitet.

12 Man kanske till och med skulle kunna uttrycka förhållandet som att vi funnit en naturgiven egenskap hos människor. Om inte deras organismer spelar dem ett spratt fattar de alltid rationella beslut. Varför ett sådant "laguttryck" skulle avkrävas undantag för att vara fruktbart förstår jag inte. Däremot ställer det sig naturligtvis besvärligt att testa om uttrycket är sant. Som påpekades tidigare kan vi, på grund av metodologiska tillkortakommanden, förmodligen aldrig få fullständig

information om människors reella medvetna och undermedvetna mål respektive verklighetsbilder.

13 Dessutom är inte all vetenskaps syfte att förklara. Som mänskliga varelser är vi kanske ändå intresserade av att teckna en bild av det mellanled mellan struktur och handling som människans mentala processer utgör – även om en sådan teckning ej behövs för att förklara variationer i handlingar, och även om människor i likadana strukturella omständigheter har likadana mentala aktiviteter.

Kapitel 3

1 Tingsten, H: *De konservativa idéerna*, Stockholm 1939, s 5.

2 Strängt taget innebär detta resonemang att den komponent som många människor uppfattar vara den centrala komponenten i värderingar – den "rena" icke-kognitiva normativa komponenten – helt enkelt inte existerar. Det vi uttrycker som värderingar kan i sin helhet översättas till fakta och verklighetsomdömen.

3 Det förutsätter dock att individen fäster tilltro till politikens auktoritet och sin egen förmåga att påverka politiken.

Kapitel 4

1 Att vi någonsin skulle komma att befinna oss i en situation av total behovstillfredsställelse är kanske inte särskilt troligt, och även om så skulle vara fallet är det inte säkert att en sådan situation skulle innebära passivitet. Vi kanske har ett grundläggande aktivitetsbehov som kräver tillfredsställelse efter nödvändiga vilopausar.

2 Att det lätt blir på detta sätt även i seriöst menad diskussion är kanske inte så märkligt. Deltagarnas mål för diskussionen kan nämligen antas utgöra psykologiska hot mot motståndarnas egon. Debattörerna godtar ju inte varandras ståndpunkter. Om bara motståndaren blir informerad kommer han att byta ståndpunkt, resonerar man. (Du har fel och jag har rätt. När jag övertygat Dig gör vi som jag vill.) Det "råa" majoritetsavgörandet eller någon annan konfliktlösningsmekanism kan på sätt och vis uppfattas som mindre hotfull. (Jag accepterar att Du tycker som Du gör och tänker inte försöka omvända Dig. Nu tillämpar vi den konfliktlös-

ningsmekanism vi är ense om.) Kompromissen är naturligtvis än mer tolerant. (Jag accepterar inte bara att Du har den åsikt Du har, trots att jag tycker annorlunda, utan också att Du kan få visst inflytande.)

3 Exemplet kunde naturligtvis lika gärna ha angivit det omvända förhållandet.

Kapitel 5

1 Att betrakta är naturligtvis också en del av livet. Jag tillåter mig dock detta något oegentliga uttryckssätt för att levandegöra skillnaden mellan att beskriva ett fenomen eller ett skeende och att vara en del av detta fenomen eller skeende.

2 Popper, K R: *The Poverty of Historicism*, London 1974, förordet, s v-vi.

3 För att all utveckling skall vara förutbestämd krävs naturligtvis inte bara att människor och deras beslutsalternativ är determinerade, utan även att alla skeenden som äger rum oberoende av människors beslut, det vill säga merparten av alla skeenden, är determinerade.

4 Man skulle kunna uttrycka det som att Elsters andra filter blir en delmängd av det första.

5 Även en ofri vilja behöver naturligtvis kunskap för att kunna fatta effektiva beslut. Givet viss kunskap är dock beslutens innehåll förutbestämda.

6 I princip kan det naturligtvis vara fri vilja vi studerat, men tolkningar av statistiska samband i termer av förklaringar har snarare implicerat ofrihet.

7 Westerståhl, J: *Att studera politik*, Stockholm 1970, s 9.

8 Tingsten, H: *De konservativa idéerna*, Stockholm 1939, s 5.

9 Intressant i sammanhanget är att de som beslutar om ett sådant program rimligen är lika lite fria i sitt beslutsfattande som de människor vars levnadsomständigheter programmet skall klarlägga.

10 Även forskares reella frihet kan dock vara begränsad på grund av svårartad behovsotillfredsställelse. Det är dock inte självklart att det kommer att leda honom/henne till att fatta dåliga beslut ur ett vetenskapligt eller samhällligt nyttoperspektiv. Man kan fråga sig om inte en stor del av den vetenskapliga verksamheten kommer till stånd på grund av starka självhållelsebehov.

STUDIER I POLITIK

Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet

GÖTEBORG STUDIES IN POLITICS

Utgivare/Editor: Jörgen Westerståhl

1. Jörgen Westerståhl och Carl-Gunnar Jansson. *Politisk press. Studier till belysning av dagspressens roll i Sverige*. (Scandinavian University Books) Stockholm 1958.
2. Björn Molin. *Tjänstepensionsfrågan. En studie i svensk partipolitik*. (Scandinavian University Books) Göteborg 1965.
3. Elias Berg. *Democracy and the Majority Principle. A study in twelve contemporary political theories*. (Scandinavian University Books) Göteborg 1965.
4. Lennart Brantgärde. *Kommunerna och kommunblocksbildningen*. (Gleerup) Göteborg/Lund 1974.
5. Olof Petersson. *Change in Swedish Political Behavior*. (Gleerup) Lund 1975.
6. Benny Hjern. *Statsbidrag som styrmetod. Problem vid implementeringen av bostadsocial policy*. (Gleerup) Lund 1977.
7. Folke Johansson. *Sverige partipolitiserats. Dagspressen som en spegel av politisk utveckling 1896–1908*. (Gleerup) Lund 1977.
8. Rutger Lindahl. *Broadcasting Across Borders. A study on the role of propaganda in external broadcasts*. (Gleerup) Lund 1978.
9. Elfar Loftsson. *Island i NATO. Partierna och försvarsfrågan*. (Författares Bokmaskin) Göteborg 1981.
10. Gunnar Falkemark. *Power, Theory & Value*. (Gleerup) Göteborg 1982.

Redaktörer/Editors: Bo Särilvik och Lars Strömberg

11. Lena Jonson. *Sovjetisk utrikesdebatt. Politiken mot Västtyskland – grupperingar i sovjetisk press 1975–1981*. (Dialogos) Lund 1985.
12. *Väljare, Partier, Massmedia. Empiriska studier i svensk demokrati. (En vänbok till Jörgen Westerståhl, professor i statskunskap vid Göteborgs universitet 1952–1982)*. Kent Asp, Stig Hadenius, Sören Holmberg, Rutger Lindahl, Björn Molin, Olof Petersson, Lennart Weibull. (Publica) Stockholm 1982.

13. Kent Asp. *Mäktiga massmedier. Studier i politisk opinionsbildning.* (Förlaget Akademilitteratur) Stockholm 1986.
14. Bengt-Ove Boström. *Samtal om demokrati.* (Doxa) Lund 1988.
15. Mikael Gilljam. *Svenska folket och löntagarfonderna. En studie i politisk åsiktsbildning.* (Studentlitteratur) Lund 1988.
16. Sören Holmberg och Peter Esaiasson. *De folkvalda. En bok om riksdagsledamöterna och den representativa demokratin i Sverige.* (Bonniers) Stockholm 1988.
17. Iréne Nilsson. *Rumäniens utrikespolitik i modern tid.* (Dialogos) Lund 1988.
18. Ulf Bjereld. *Svensk Mellanösternpolitik. En studie av Sveriges agerande gentemot konflikterna i Mellanöstern 1947–1985.* (Carlssons) Stockholm 1989.
19. Anders Ohlsson. *Politiska nyheter till nytta och nöje. En studie av varför vi tar del av nyheter om politik i press, radio och TV.* (Almqvist & Wiksell International) Stockholm 1989.
20. Mikael Sandberg. *Learning from Capitalists: A Study of Soviet Assimilation of Western Technology.* (Almqvist & Wiksell International) Stockholm 1989.
21. Per-Owe Norell. *De kommunala administratörerna. En studie av politiska aktörer och byråkratiproblematik.* (Studentlitteratur) Lund 1989.
22. Peter Esaiasson. *Svenska valkampanjer 1866–1988.* (Allmänna förlaget) Stockholm 1990.
23. Gunnar Falkemark och Peter Westdahl. *Att offra Västkusten. Det politiska och rättsliga spelet kring ScanLink och motorvägsbygget i Bohuslän.* (Rabén & Sjögren) Stockholm 1991.
24. Lena Lindgren. *Local Government Goes South: A Study of Swedish Development Assistance in the Field of Public Administration.* Department of Political Science, Gothenburg University 1991.
25. Anna G. Jónasdóttir. *Love Power and Political Interests. Towards a Theory of Patriarchy in Contemporary Western Societies.* Örebro Studies 7, Högskolan i Örebro 1991.
26. Jonas Hinnfors. *Familjepolitik. Sambällsförändringar och partistrategier 1960–1990.* (Almqvist & Wiksell International) Stockholm 1992.
27. Marie Demker. *I nationens intresse? Gaullismens partiideologi 1947–1990.* (Nerenius & Santérus) Stockholm 1993.

28. Stig Montin. *Swedish Local Government in Transition. A Matter of Rationality and Legitimacy*. Örebro Studies 8, Högskolan i Örebro 1993.
29. Jörgen Westerståhl (red). *Person och parti. Studier i anslutning till personvalskommitténs betänkande Ökat personval*. SOU 1993:63.
30. Martin Bennulf. *Miljöopinionen i Sverige*. (Dialogos) Lund 1994.
31. Maria Oskarson. *Klassröstning i Sverige – Rationalitet, lojalitet eller bara slentrian*. (Nerenius & Santérus) Stockholm 1994.
32. Jan Olsson. *Den lokala näringspolitikens politiska ekonomi. En jämförande kommuntypsstudie*. Örebro Studies 12, Högskolan i Örebro 1995.

Redaktör/Editor: Bo Rothstein

33. Ulf Bjereld och Marie Demker. *Utrikespolitiken som slagfält. De svenska partierna och utrikesfrågorna*. (Nerenius & Santérus) Stockholm 1995.
34. Marie Demker. *Sverige och Algeriets frigörelse 1954–1962. Kriget som förändrade svensk utrikespolitik*. (Nerenius & Santérus) Stockholm 1996.
35. Gun Hedlund. "Det handlar om prioriteringar". *Kvinnors villkor och intressen i lokal politik*. (Högskolan i Örebro) Örebro 1996.
36. Per-Anders Roth. *Riket, valkretsen och hemkommunen. Lokal och regional representation i den svenska riksdagens sista andra kammare 1969*. (Göteborgs universitet) Göteborg 1996.
37. Bengt-Ove Boström. *Homo Spiritus. Två berättelser om människan, politiken och vetenskapen*. (Nerenius & Santérus) Stockholm 1996.

Homo Spiritus

Två berättelser om människan,
politiken och vetenskapen

- I vilken utsträckning kan människor fatta beslut på moralisk grund?
- Vilken roll spelar våra undermedvetna drivkrafter i politiken?
- Är det möjligt att förena personlig harmoni och ekonomisk tillväxt?

I *Homo Spiritus* diskuterar *Bengt-Ove Boström* dessa och andra grundläggande frågor om människan, vetenskapen och politiken. *Homo Spiritus* kan ses som en reseberättelse från en fascinerande upptäcktsfärd längs delvis bortglömda och igenväxta idéstigar. Färden leder fram till ett vägval och ett perspektiv på människan och politiken som kan te sig såväl oroande som befriande.

Bengt-Ove Boström är filosofie doktor i statsvetenskap. Han har tidigare skrivit om språk, vetenskap och politik i boken *Samtal om demokrati*.

...the first of these is the fact that the ...

...the second of these is the fact that the ...

...the third of these is the fact that the ...

...the fourth of these is the fact that the ...

...the fifth of these is the fact that the ...

...the sixth of these is the fact that the ...

...the seventh of these is the fact that the ...

...the eighth of these is the fact that the ...

...the ninth of these is the fact that the ...

...the tenth of these is the fact that the ...

...the eleventh of these is the fact that the ...

...the twelfth of these is the fact that the ...

...the thirteenth of these is the fact that the ...

...the fourteenth of these is the fact that the ...

...the fifteenth of these is the fact that the ...

...the sixteenth of these is the fact that the ...

...the seventeenth of these is the fact that the ...

...the eighteenth of these is the fact that the ...

...the nineteenth of these is the fact that the ...

...the twentieth of these is the fact that the ...

